૨૫૩૫૪

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

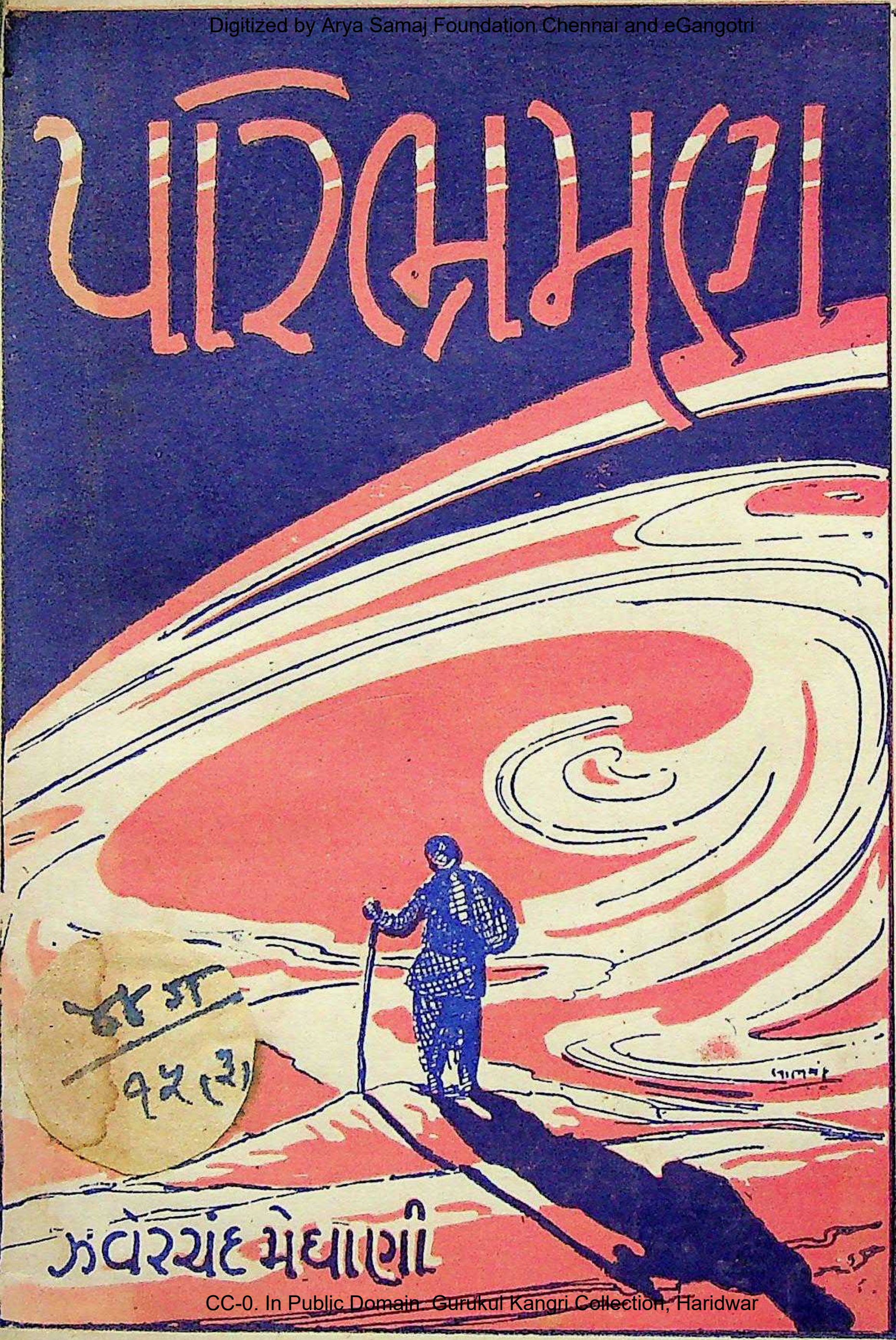

૪૭ ગ
૧૫(૨)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સામાન્ય એ જ સંગીન

'વિવેચનના પંડિત લેખે નહિ, એવા પંડિત બનવાની ઉમેદ રાખીનેય નહિ, પણ એક સામાન્ય સમજના રસિક વાચક લેખે જ આ લખાણો કર્યાં છે. જે કાંઈ આ પરિભ્રમણને માર્ગે પ્રાપ્ત થતું ગયું તેનાં મારા અંતર પર પડેલાં પ્રતિબિંબોને ઝીલી ઝીલી અન્ય સામાન્ય વાચકોને એ રસાસ્વાદના સહભાગી બનાવવાનો જ આ લખાણો કરતી વેળા નમ્ર આશય હતો. સામાન્ય વાચકની કક્ષાથી ઉપર જવાની જરૂર પણ નહોતી. સામાન્ય એ જ મારી દૃષ્ટિએ સંગીન છે. સામાન્ય વાચકની અંદર સારાસાર વિવેક બુદ્ધિ અને સદભિરુચિનો ઉદ્‌ગમ કરાવવો એ પાંડિત્યમાં પાવરધાપણું પ્રાપ્ત કરવા કરતાં વિશેષ જરૂરની વાત છે?'

[લેખકના નિવેદનમાંથી]

निशानियां लगाना
न से अधिक देर तक
कते । अधिक देर तक
करनी चाहिये ।

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ
પોસ્ટ બૉક્સ ૯૭૮ • મુંબાઈ
પોસ્ટ બૉક્સ ૭૩ • અમદાવાદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CHECKED 1973
Initial

स्टाक प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરિભ્રમણ

: ભાગ ત્રીજો :

ઝવેરચંદ મેઘાણી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ પુસ્તકના પુરોગામી લેખસંગ્રહો—

પરિભ્રમણ [ભાગ પહેલો]

૩૨૬ પાનાં

બીજી આવૃત્તિ

સાડાત્રણ રૂપિયા

●

પરિભ્રમણ [ભાગ બીજો]

૩૦૦ પાનાં

સાડાત્રણ રૂપિયા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરિભ્રમણ

: ભાગ ત્રીજો :

૪૪ ગ
૧૨૫૩
૨૫૩૨૪

ઝવેરચંદ મેઘાણી

—પ્રાપ્તિસ્થાન—

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ૦

મિમરાજ બિલ્ડિંગ : કાલબાદેવી રોડ : મુંબઈ–૨

ફરનાન્ડીઝ પૂલ નીચે : ગાંધી માર્ગ : અમદાવાદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવૃત્તિ પહેલી

૯ ઑક્ટોબર, ૧૯૪૭

કિંમત
સાડાત્રણ રૂપિયા

મુદ્રક અને પ્રકાશક: ચુનીલાલ માણેકચંદ રવાણી,
શિષ્ટ સાહિત્ય મુદ્રણાલય: મોટા આંકડિયા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિવેદન

૧૯૨૫ થી પ્રારંભ પામેલાં મારા પિતાશ્રીનાં વિવેચનાત્મક–આલોચનાત્મક લખાણોનો પહેલો સંગ્રહ ત્રણ વર્ષ પૂર્વે 'પરિભ્રમણ' નામ નીચે રજૂ થયો હતો. એ પુસ્તકના નિવેદનને અંતે એમણે જણાવ્યા મુજબ એ જાતની તૈયાર પડેલી લેખન–સામગ્રીમાંથી બીજા વધુ ખંડો આપવાની એમની ધારણા હતી.

એ નવા ખંડોના પ્રકાશનમાં કાંઈક વિલંબ થયો. તે દરમિયાન 'પરિભ્રમણ'ની બીજી આવૃત્તિ થઈ. તેથી, હવે પછીના ખંડો વેળાસર બહાર પાડી દેવા મારા પિતાશ્રીએ કેટલીક લેખન–સામગ્રી પોતાનાં લખાણોના પોટલામાંથી જૂદી તારવેલી. એમાંથી પુસ્તકો તૈયાર કરવાનું કામ એ, અવસાનકાળે એમના હાથ ઉપરનાં જે કેટલાંક કાર્યો અધૂરાં રહી ગયા તેમાંનું એક બન્યું. એમણે જૂદી તારવેલી લેખન–સામગ્રીમાંથી એક પુસ્તકની કદમર્યાદા જેટલી ચૂંટી, 'પરિભ્રમણ' (ભાગ ૧)ના ક્રમ મુજબ વિભાગવાર ગોઠવીને એ માસ પર મેં 'પરિભ્રમણ' ભાગ બીજામાં રજૂ કરેલ. આજે આ ત્રીજો ભાગ પણ એ રીતે જ તૈયાર કરીને રજૂ કરું છું. બાકી રહેલાં લખાણોમાંથી હજી વધુ ખંડો આપી શકાય તેમ છે.

'પરિભ્રમણ' (ભાગ ૧)માંના નિવેદનનો ઘણોખરો ભાગ આ પુસ્તકને પણ લાગુ પડતો હોઈને એ પ્રસ્તુત ભાગ અહીં (પાનું ૬) આપ્યો છે.

આ પુસ્તક મારા પિતાશ્રીની સાતમી માસિક પુણ્યતિથિએ બહાર પડે છે.

૯ ઑક્ટોબર, ૧૯૪૭

મહેન્દ્ર મેઘાણી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લેખકનું નિવેદન

['પરિભ્રમણ'—ભાગ પહેલા—ના નિવેદનમાંથી]

'૩૩ માં મુંબઈ ખાતે દૈનિક 'જન્મભૂમિ' શરૂ થયું અને તેના પ્રથમાંકથી જ સાપ્તાહિક સાહિત્ય–પાનું ચલાવવાની પૂર્ણ સ્વતંત્ર કામગરી ભાઈશ્રી અમૃતલાલ શેઠે મને સુપરત કરી. એ પાનાને મેં 'કલમ–કિતાબ' નામ આપીને આઠેક વર્ષ ચલાવ્યું. ૧૯૪૧થી એ પાનું મેં છોડયું છે. એ પાનાને મેં મારી આવડત અને હૈયાઉકલત અનુસાર ઘડયું એ જેટલું સાચું છે તેટલું જ, એ પાનાએ મને ઘડયો તે ય સાચું છે. એ પાનાના મારા સંપાદનકાર્યમાં વાચકોનો ઠીક ઠીક મોટો અનુરાગી સમૂહ સાથ પુરાવતો હતો. આ સંગ્રહમાં મૂકેલ......લખાણો એ પાનાની પ્રસાદી છે. એ લેવાની પરવાનગી બદ્દલ હું શ્રી. અમૃતલાલભાઈનો અને સ્ટેટ્સ પીપલ લિ૦નો ઋણી છું.

વિવેચનના પંડિત લેખે નહિ, એવા પંડિત બનવાની ઉમેદ રાખીને ય નહિ, પણ એક સામાન્ય સમજના રસિક વાચક લેખે જ આ લખાણો કર્યાં છે. જે કંઈ આ પરિભ્રમણને માર્ગે પ્રાપ્ત થતું ગયું, તેનાં મારા અંતર પર પડેલાં પ્રતિબિંબોને ઝીલી ઝીલી અન્ય સામાન્ય વાચકોને આ રસાસ્વાદના સહભાગી બનાવવાનો જ આ લખાણો કરતી વેળા નમ્ર આશય હતો. સામાન્ય વાચકની કક્ષાથી ઉપર જવાની જરૂર પણ નહોતી. સામાન્ય એ જ મારી દૃષ્ટિએ સંગીન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. સામાન્ય વાચકની અંદર સારાસાર વિવેકબુદ્ધિ અને સદ્ભિરૂચિનો ઉદ્‌ગમ કરાવવો એ પાંડિત્યમાં પાવરધાપણું પ્રાપ્ત કરવા કરતાં વિશેષ જરૂરની વાત છે. દરેક સામાન્ય વાચક વાંચતો વાંચતો એક અથવા બીજી તરેહની આલોચના તો કર્યે જ જતો હોય છે; અને ન કરતો હોય તો તેનો વાચન-વ્યવસાય ઉપકારક પણ શો છે? એટલે એ સેંકડો-હજારો સામાન્યોની માનસિક કક્ષામાં રહ્યે રહ્યે મેં જે કંઈ સાહિત્ય વાંચ્યું-વિચાર્યું, તેના મારા અંતર પર પડેલા પ્રત્યાઘાતોને મેં સાદા સીધા શબ્દોમાં આપ્યા છે. એ શબ્દોને આજે ગ્રંથસ્થ કરવાની હિંમત આપનાર પણ મને એ સામાન્ય વાચકસમૂહના પ્રતિનિધિઓ તરફથી મળેલો સધિયારો જ છે.

વિશેષ લેખન-સામગ્રી તૈયાર પડી છે. તેમાંથી હવે પછી નવા ખંડો અપાશે.

૧૯૪૭ ઝવેરચંદ મેઘાણી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ક્રમ

વિષય	પાનું
નિવેદન	૫
લેખકનું નિવેદન	૬
પરિભ્રમણ	૧
ઘરદીવડા	૬૩
પરદેશનો પરિમલ	૧૦૫
પંદર ગુજરાતી નવલિકાસંગ્રહો	૧૬૭
આંદોલનો	૨૩૫-૩૦૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરિભ્રમણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પેટા-ક્રમ

૧ : ગુજરાતનો સંસ્કૃતિ-ધ્વજ
૨ : વ્યક્તિ-તેજની ભ્રામકતા
૩ : નવીનો માગે છે—
૪ : સાહિત્ય અને રોટી
૫ : સાહિત્યમાં ઋતુઓ
૬ : ભેખની વાત હવે છોડીએ
૭ : અનુભવોને સંઘરજો !
૮ : નિસ્તેજીનું કારણ
૯ : ગૅલી-પ્રૂફોનાં ચિતરામણ
૧૦ : પરબારા ટાઇપરાઈટર ઉપર
૧૧ : સુવર્ણ-નૌકાઓના ભુક્કા
૧૨ : ગદ્ય અને પદ્યનાં પલ્લાં
૧૩ : આપણી અર્પણ-પત્રિકાઓ
૧૪ : શેની પ્રસ્તાવનાઓ
૧૫ : કલ્યાણકારી પરશુ-ધારા
૧૬ : ધમધમાટિયા સાહિત્યની બોલબોલા
૧૭ : સ્વીડીશ લેખકોનો અનુભવ
૧૮ : બિયાં ક્યાં વાવશો ?
૧૯ : સાગર-ભ્રમણની તમન્ના
૨૦ : કચ્છની વનકવિતા
૨૧ : જમાદાર ગુલમહમ્મદ
૨૨ : સિંધુતટે ગુર્જરમેળો
૨૩ : સૌરાષ્ટ્રનાં મૂકો અને મંજીરાં
૨૪ : સદા સજીવન વાણી-પ્રવાહો
૨૫ : તરગાળાની તવારીખ
૨૬ : જોઈએ છે : જીવનભરના ધૂનીઓ
૨૭ : એ નાટ્યમંદિર કેવું હશે !
૨૮ : તૈયાર નામ અને નામનાની ખરીદી
૨૯ : મથાળાંનો માલિકી-હક્ક
૩૦ : ટૉડની શતાબ્દી
૩૧ : નિરર્થક ગભરાટ
૩૨ : ઘોંઘાટથી લાગણીઓ પલટાશે નહિ
૩૩ : માતૃભાષાના મરોડો
૩૪ : આ ચિત્ર : અને પેલું !
૩૫ : આલમની સમાચાર-ભૂખ
૩૬ : સાહિત્યમાં હડકવા
૩૭ : "વાડા છે ! વાડા છે !"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧. ગુજરાતનો સંસ્કૃતિ–ધ્વજ

ગુજરાતની સંસ્કૃતિને માટે એક ધ્વજ કલ્પાયો છે. એ ધ્વજનાં ચિહ્ન લેખે કૂકડો પસંદ કરવામાં આવ્યો છે. પણ જો કૂકડા પક્ષીને અને ગુજરાતના ઇતિહાસને કોઇ તાત્ત્વિક સંબંધ ન હોય, જો કેવળ આ ભૂમિને વધુમાં વધુ મોહબ્બત કરનાર પક્ષીને જ ધ્વજચિહ્ન બનાવવાની દૃષ્ટિ હોય, તો પછી 'કુમાર'માં શ્રી. વનેચરે સૂચવેલી સારસ–જોડલીને જ ગુજરાતી સંસ્કૃતિનું પ્રતીક ન બનાવવું જોઇએ?

ગુજરાત નાનાં મોટાં તળાવડાંની ભૂમિ છે. જ્યાં જોશો ત્યાં સારસ–દંપતી વિચરી રહ્યાં હશે. કાવ્યસાહિત્યે એ પંખી–યુગલના પ્રેમાદર્શો ગાયા છે. પ્રશાન્ત એની પ્રકૃતિ છે. ડોલતી એની દેહગતિ છે. કદાવર એનું કાય–પરિમાણ છે. એના ચણવામાં ય કેટલો સંયમ અને વિવેક છે!

૨. વ્યક્તિ-તેજની ભ્રામકતા

'ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, જર્મની કે બેલજિયમનાં રેલવે સ્ટેશનો પર મેં એક પણ એવો બુક-સ્ટૉલ ન જોયો, જ્યાં ટાગોરની કૃતિઓ ન વેચાતી હોય–' આવું પોતાના પુસ્તક 'ઇન્ડિયન પૉલિટિક્સ સિન્સ ધી મ્યુટિની'માં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લખનાર શ્રી. ચિંતામણિ લખે છે કે: 'તે વખતે મારી સાથે એક નૉર્વેજિયન ગૃહસ્થ મુસાફરી કરતા હતા. તેમણે મને કહ્યું, ટાગોરનું નામ તો નૉર્વેમાં પણ ઘરેઘરનું જાણીતું છે, અને આ પરથી અમે માનીએ છીએ કે હિન્દુસ્તાન તો દુનિયાનો સૌથી વધુ સુશિક્ષિત દેશ હોવો જોઇએ. પછી મેં એને જ્યારે કહ્યું કે અમારી પ્રજાના લલાટે તો નિરક્ષરતાનો ડામ ચોંટેલ છે, ત્યારે એ વિસ્મયથી બોલી ઊઠયો: શું બોલો છો? ટાગોરના દેશવાસીઓ નિરક્ષર! માની જ કેમ શકાય?'

આ ઘટના સારી પેઠે અર્થભરી છે. એમાંથી એક પ્રકાશ તો સીધો સાહિત્યના પ્રદેશ પર આવી પડે છે, કે કોઈ પણ સાહિત્યની ઉચ્ચ કે નીચી ભૂમિકા એના બેચાર ગ્રંથકારોનાં તેજસ્વી નામો પરથી નથી થતી. ગુજરાતી સાહિત્યનું મોં ઉજ્જવળ અને રુધિરભર્યું લાલચોળ બતાવવા માટે આપણે પણ બેપાંચ લેખકોના નામના તમાચા ગુજરાતીના મોં પર ન મારવા જોઇએ. આપણે તો આજે વ્યક્તિઓના તેજ પર વેપાર ખેડીએ છીએ. સામાન્ય લેખકસમૂહની કક્ષા ગુજરાત ખાતે ઘણી નીચી છે એ આપણે વીસરવા જેવું નથી.

૩. નવીનો માગે છે—

ગુજરાતી કવિતા વિષેની ચર્ચાને પ્રસંગે સાહિત્ય સંસદની એક ઉત્સવ–સભામાં એક સાહિત્યકારે નવી કવિતાની તારીફ કરતાં કરતાં તાજેતરમાં જ પોતાની નજરે ચડેલ એક સુંદર કાવ્યનો ઉલ્લેખ કર્યો:

સખે! સન્ધ્યાકાલે
પ્રતીચીને ભાલે ટિલડી ટમકે શુકકણિકા,
પલક ઝબકે જ્યોતિ ક્ષણિકા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થતી તેજોવૃષ્ટિ,
પરોવી ત્યાં દૃષ્ટિ અનિમિષ ઘડીવાર ઊભજે!
હું ય નજર સાંધીશ તહીં, ને–
સુરારમ અંકોરે,
સખે! દૃષ્ટિદોરે પળ ઉમળકેથી ઝૂલી રહી,
ઉભય મળશું આપણ તહીં.

ઉપલા કાવ્યના યુવાન કવિ ત્યાં જ બેઠા હતા. પેલા સાહિત્યકારે પૂછ્યું હોત તો શાબ્દિક કાવ્યની પાછળ ઊભેલા એ જીવતા માનવ–કાવ્યનો પરિચય મેળવી શકયા હોત.

આવી વાત સહેજે વિસરાય છે. તેમાં કોઈ ગુમાન અથવા અવગણના રહેલ હોવાનો મારો આક્ષેપ નથી. પણ આપણું સર્વ–સામાન્ય માનસ ચેતન કરતાં જડને વધુ ભજનારું બન્યું છે.

જુવાન સાહિત્યકારોને પોતાને ઘેર તેડાવનારા, પીઠ થાબડનારા, વિદ્યાલયોના પરીક્ષાપત્રો ઉપર તારીફ વરસાવનારા, કોઈ કોઈ વાર ચા–નાસ્તો કરાવનારા હૃદયશીલ મુરબ્બીઓ પણ મળે છે: પરંતુ તેઓ ઘણુંખરું ત્યાં જ અટકે છે.

એ જુવાનો કયાં રહે છે? કેમ ગુજરે છે? શાં શાં સુખદુઃખો ભોગવે છે? એને સહાય થઇ શકે એવા કોઈ માર્ગો છે કે નહિ? આ બધી તપાસ સાહિત્યના વાર્તાલાપની નીચે દફનાય છે.

સુભાગ્યે આપણા મુરબ્બીઓ પૈકીના કેટલાક સુખી છે. ધારે તો પોતાના પ્રેમપાત્ર જુવાનોનું હિત સાધી શકે—પણ 'આશ્રયદાતા' થવાનો દેખાવ કર્યા વગર.

કેમકે નવો લેખક–યુવાન 'આશ્રિત અને આશ્રયદાતા'ના સંબંધથી દૂર નાસે છે. 'Is not a patron he my Lord!......' એ ડૉ. જ્હૉન્સનના સ્વમાન–સળગતા ઉદ્ગારો નવયુવકને કલેજે કલેજે સગડી કરી રહેલ છે. સ્વમાનને તેઓએ જીવન–રત્ન કરી લીધું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મુરબ્બીઓ, તમે તેઓને પરીક્ષકો નિમાવી શકો—તેમની યાચનાની રાહ જોયા વગર.

તમે એમને સ્કોલરશિપો અપાવી શકો—એ તમારા ચરણો નહિ ચાંપે.

તમે એને કોઇ પ્રોફેસરશિપ અપાવી શકો—તમારી બિનજરૂરી ને જીર્ણ શીર્ણ કાર્યશક્તિને એ ખુરસી પરથી ઉઠાડી લઈને.

તમે એને પુસ્તક-લેખન કે નિબંધલેખનનું કામ તમારી લાગવગવાળી સંસ્થાઓ કનેથી મેળવી દઈ શકો—તમારો ભાર એ સંસ્થા પરથી હળવો કરીને.

તમે એને તમારે બંગલે ખુશીથી બોલાવો—પણ તમારી મોટરકાર મોકલીને.

તમે તમારી આસપાસ આંટા મારનારા ગ્રહો ઉપગ્રહો ન માગો, તમને પણ ભૂલ બતાવી શકે તેવા દોસ્તો માગો. તમારાં તેજ એમને ઉછીનાં દઈ દઈ ન શોભાવો; એને સ્વલ્પ પણ સ્વયંતેજે ચમકવા દો. તમારા પ્રત્યે અંધ અને મૂંગી વફાદારી ન વાંચ્છો. બુદ્ધિપૂર્વકની બંડખોરી નોતરો : પુત્રથી, શિષ્યથી પરાજય પામવાની મુરાદ સેવો.

૪. સાહિત્ય અને રોટી

સૌ પહેલી વાત સાહિત્યની અને રોટીની કરીએ. શરમાવાની જરૂર નથી.

એ દિવસો તો ગયા, જ્યારે લેખક સરકારી દરબારી વર્ષાસનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખાનારા હતા, મોટી નોકરીઓમાંથી ફારેગ થયેલ પેન્શનરો હતા, કે અન્યથા કોઇ ને કોઇ સંસ્થા યા વર્ગના આશ્રિતો હતા. સારું થયું કે એ દિવસો ગયા.

હવે સાહિત્યકાર પ્રજાસમસ્તનો આદરપાત્ર બન્યો છે. પ્રજાના મનોભાવો, મંથનો આદર્શો ઝીલતો થયો છે. પ્રજાના નિત્ય નિત્ય વિકસતા જતા વાચનરસનો એને નવયુગ સાંપડ્યો છે. હવે સાહિત્યનું સર્જન એના પસીનાનાં ટીપાં માગે છે. હીંડોળાખાટની મોજ અને સાહિત્ય, એઉ છૂટાં પડ્યાં છે.

બુકસેલરો વધ્યા છે. પ્રકાશકોને વધુ સગવડો મળી છે. છાપખાનાં છ છ મહિના સુધી બીલો ઊભા રાખી શકે છે. કાગળો સસ્તા થયા છે. ચોપાનિયાંની છતને લીધે ચોપડીઓની પ્રસિદ્ધિ ઝડપી બની છે. ભાતભાતના વાચનપ્રદેશોની ભુખ પ્રજામાં ઊઘડી છે.

એક નવો મુલ્ક પણ સાહિત્યે સર કર્યો છે: એ છે કેળવણીનું ક્ષેત્ર. યુનિવર્સિટીએ ગુજરાતી ભાષાને નવું મેદાન આપ્યું છે. ને એથીયે વધુ મેદાન શિક્ષણનાં નવાં સાહસો ખેડતી સ્વતંત્ર, નૂતન દૃષ્ટિથી શોભતી શાળાઓએ ખુલ્લું કર્યું છે. આમ આ બધી જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે, જુઓ તો, કેટલી બધી સાહિત્ય–સામગ્રી ઝડપાઈ રહી છે !

છતાં આ છાકમછોળ વચ્ચે લેખક ક્યાં ઊભો છે ? વિદ્યાર્થીઓને માટે ગદ્યપદ્યના એક પછી સંગ્રહો કરનારા નીકળતા જ જાય છે. લેખકને ખબર પણ આપ્યા વિના એની કૃતિઓને એ સંગ્રહોમાં પૂરી દેવામાં આવતી હતી. તેમાં તો એકાદએ કિસ્સાઓમાં લેખકોએ માથું ઊંચક્યું એટલે સુધારો થતો આવે છે. પરવાનગીની અપેક્ષાને પ્રકાશકો હવે સ્વીકારે છે; પણ તે લેખકની ગણનાથી નહિ, કાયદાના ડરથી.

શિક્ષણના આ સાહિત્ય–સંગ્રહો વિષે શી દશા પ્રવર્તે છે ? દાખલો આપું. એક નવા સંગ્રહકારનો કાગળ મળ્યો: તમારી અમુક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાર્તાઓ લેવા માગીએ છીએ: મંજૂરી આપશો. પુછાવ્યું કે પુરસ્કાર શો દેશો? જવાબ મળ્યો કે આવા પુષ્કળ સંગ્રહો બજારમાં ઊભા છે, અમારે તો તેમાં નવી ભાત્ય પાડવી છે: માટે મફત મંજૂરી આપો!

ઘણા સંગ્રહો થયા એ લેખકનો અપરાધ? નવી ભાત્ય પાડવી તે લેખકની રોટી નિચોવીને! સંગ્રહકારો શું કેવળ વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેની નિઃસ્પૃહી ઉપકાર-બુદ્ધિથી જ પ્રેરાયેલા હોય છે? કોઇને પોતાની જ શાળા, તો કોઇને કોઇ ખાતાએ સુપ્રત કરેલું પુરસ્કારવાળું કામ: કોઇને મ્યુનિસિપાલિટી દૂઝે, તો કોઈને સરકારી દરબારી કેળવણીખાતાં જોડે લાગવગ: 'નવી ભાત્ય' પાડવા પાછળનું પ્રેરક તત્ત્વ આવું જ કંઇક ને? અપવાદોને બેશક નમું છું.

એક પ્રેમી સજ્જનનો પત્ર મળ્યો: અમુક સ્મારક-ગ્રંથમાં તમારી લેખિની જોઇએ: નહિતર ગ્રંથ શોભે નહિ: કંઇક તો અવશ્ય મોકલો. એમને પૂછ્યું: સ્મારક-ગ્રંથ માટે ભંડોળ કેટલું? અનુયાયી વર્ગમાંથી ગ્રાહકો કેટલાં નોંધ્યાં છે? કાગળો, મુદ્રણ, રૂપરંગ, ચિત્રો, છબીઓ, વહીવટકર્તાઓ, સર્વને મહેનતાણું ચૂકવશો કે નહિ? તો એક લેખકને જ કાં વેઠે બોલાવો?

મુંબઈ યુનિવર્સિટીને ગળે ઘૂંટડો ઊતર્યો. બે વર્ષથી એના મૅટ્રિકના ગુજરાતી સંગ્રહ માટે દર લેખકને રૂા. પચીસનો વિવેક ધરાય છે. ચીલો તો પડ્યો. પણ હવે સરખાવો: અંગ્રેજી કૃતિને માટે એ જ યુનિવર્સિટી અંગ્રેજી લેખકને શું ચૂકવે છે? શ્રી સરોજિની નાયડુને પૂછીએ: કે તમારા દસ પંકિતના કાવ્ય બદલ તમે શું લો છો? ગુજરાતી અંગ્રેજી વચ્ચેનો ભેદ કયા કારણે?

બીજી વાત: ગુજરાતી સંગ્રહનું પ્રકાશન યુનિવર્સિટી કઈ શર્તો પર વેચે છે? પોતાના ટકા કેટલા? એવા સંગ્રહમાંથી કમાઇ કરવાનું યુનિવર્સિટીથી કેમ જ બને? ન્યાયની વાત તો આમ હોય કે, પ્રકાશકનો વ્યાજબી હિસ્સો, બીજું ખર્ચ વગેરે બાદ જતાં બાકીનું બધું જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપાર્જન લેખકોને જ ભાગે જવું જોઇએ. કેમકે યુનિવર્સિટી તો આ સોદામાં 'મિડલમેન' પણ નથી. એને ભાગે તો 'કેન્વાસિંગ'નું કામ પણ નથી આવતું. કેમકે આઠેક હજાર ખરીદનારાની તો ચોક્કસ સંખ્યા છે જ છે.

હવે લોકસેવક સંસ્થાઓને પૂછો: 'નવજીવન'ને અને 'દક્ષિણામૂર્તિ'ને પૂછો: પુસ્તકો બદલ લેખકોને કદી કશું આપ્યું છે? આપવાનો પ્રસ્તાવ સરખો પણ કોઇનો સ્વીકાર્યો છે? પુસ્તકની સારી ખપત થઇ ચૂકયા પછી પણ લેખકને કશી ફૂલપાંખડી ધરી છે? તેવાઓનું તો કર્તવ્ય જ છે કે મજૂરીનું મહેનતાણું દેવાના આદર્શને, રજવાડી વેદચોના ને રાજ્યાશ્રયના જૂના આદર્શ (!)ની જગ્યાએ ઊભો કરવો.

૫. સાહિત્યમાં ઋતુઓ

સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં ઋતુઓનું મંડળ છેક નિરાળું જ હોય છે. દાખલા તરીકે અત્યારે ચોમાસું ચાલે છે, છતાં આપણે માટે દિવાળીનાં તો વાર્ષિકોની ઋતુ બેસી ગઈ છે.

દિવાળીનાં વાર્ષિકોની આ ઋતુએ કંઇક સંપાદકોનાં માથાંમાં ગરમીના વાયરા ચાલુ કર્યા હશે. કાપણીના દિવસોમાં મૂલી મજૂરીની બૂમ બોલે તેમ વાર્ષિકોના દિવસોમાં લેખકોની તાણાતાણ ચાલી રહે છે.

દૈનિક સાપ્તાહિક વર્તમાનપત્રો દિવાળીના પર્વને પોતાના સાહિત્યાંકોથી સન્માને એ તો બેશક સોહામણી પ્રથા છે. પરંતુ દળદાર અંકોની રૂઢિ પ્રજાના દીપોત્સવી–થાળમાં કેટલું અપથ્યકુપથ્ય અને કંઇ નહિ તો નીરસ ને કલાહીન વાચન પીરસી રહેલ છે તેનો વિચાર કોઇ કરે છે?

વાર્ષિકોને માટે જાહેરખબરો? કે જાહેરખબરોને માટે વાર્ષિકો?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વર્ષાંકો કાઢવાની પ્રથા પાછળ પ્રેરણા કઈ છે તે તપાસીએ, તો ત્રાસી ઊઠશું. નાનાં, પણ ઉદ્યમ કરીને રસવન્તાં બનાવેલાં વાર્ષિકો, કહેવાય છે કે, આર્થિક રીતે આજે શક્ય નથી! ને મોટાં વાર્ષિકોનું જઠર તો જે કંઈ લેખન હાથમાં આવે તે વડે જ પૂરવા વગર છૂટકો નથી!

લોહીનાં પાણી કરીને સર્જાવવામાં આવતી આ સામગ્રીઓ મહેનતના પ્રમાણમાં જ્યારે સદ્વાચન પૂરું પાડવાનું ધ્યેય નથી સંતોષી શકતી, ત્યારે જેમનાં લોહીનું પાણી થાય છે તેમની દયાજનકતા તીવ્ર બને છે. પોતાની મહેનતની અંદરથી જાહેરખબરોની મલાઈ કોઈક બીજા હાથમાં ઊતરી ગયા પછી આ સાહિત્યના ઢગલા જ્યારે બજારમાં પસ્તીને ભાવે જોખાય છે, ત્યારે તેની પાછળ ખુવાર થનાર સાહિત્યકલાના ધ્યેયકામી સંપાદકને ત્યાં ઊભો રાખવો જોઈએ.

વાર્ષિકોની એક વાત રહી જાય છે: અમુક લેખકોનાં નામો હોય તો તેની બૉકસ-ઑફિસ વેલ્યુ—ખપતદૃષ્ટિએ—મહત્તા છે એ માન્યતા સાચી છે? એ આકર્ષકતા કલ્પિત જ નથી શું? પડેલી રૂઢિનું જ એ માનસિક પરિણામ નથી શું? આવી ખોટી રૂઢિ પડાવવાને બદલે સંપાદકો પોતે એ લેખકોને રોકી અમુક વિષયો પરની સામગ્રી પોતાને જ ઘેર તૈયાર કરાવે, કે વાર્ષિકોમાં પીરસે તો?

મોટાં નામોની મીઠાશને માટે હવે સમય જતો લાગે છે. વાચક-સમૂહને નામોના કરતાં વાચનસામગ્રીના ગુણોને, એની એકધ્યેયતાને માગતો ન કરી શકાય? કે પછી ખરું જોતાં વાર્ષિકોનો ખરીદદાર પણ દિવાળીના ટેટા, ફટાકિયા, લવિંગિયા, ભંભોટિયા વગેરેની જોડે એકાદ અંક પણ ખરીદી લેવાની પ્રથાને જ ભજે છે શું?

બીજી ઋતુ અત્યારે જાતીય સાહિત્યની બેઠી છે. ડઝન જેટલી ચોપડીઓનાં તો નવાં નામો ચલણી બન્યાં છે. એનાં સામયિકોએ પણ નીકળવા હામ ભીડી છે. જાતીય સાહિત્ય પર તો આજે કોણ એવો હૈયાફૂટો હોય કે જે પોતાને પારંગત ન કહેવડાવે?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાતીય સાહિત્ય મારફતે પ્રજાનું કામજીવન નિયમિત, નિયંત્રિત, રસલક્ષી અને નીરોગી બનાવવાની આવશ્યકતાનો ઇન્કાર કોઇ ન કરી શકે. જાતીય જીવન–પ્રદેશનાં અજ્ઞાને અને અણસમજે આપણામાંના સુશિક્ષિતોનાં જીવનોમાં પણ કરુણતાઓ નિપજાવી તો પછી બીજાઓનું શું પૂછવું ?

પરંતુ એ વાતનો ઓથ લઈને હરકોઇ લેખક–પ્રકાશક પોતાની કાચી અધકચરી કૃતિઓ જાહેરમાં મૂકવા માંડે છે ત્યારે સાહિત્યના ક્ષેત્ર પર એક ઘનઘોર ઘેરાતું લાગે.

જૂનાં કામશાસ્ત્રો, કોકશાસ્ત્રો વગેરે વધુ પ્રામાણિક હતાં. તેમનાં પ્રેમીજનોનો વર્ગ પણ જુદો જ બંધાઈ ગયો હતો. તે પુસ્તકો પ્રચલિત પ્રજાવાચનનું અંગ નહોતાં બની જતાં, એટલે જાતીય જીવન-પ્રદેશ ફરતી એક મર્યાદાની રેખા જળવાઇ રહેતી.

આજે તો આ નવાં પુસ્તકોએ વિજ્ઞાનના વેશ પહેર્યા છે, અને સાહિત્યનાં આભરણો સજ્યાં છે. જીવનકાવ્યની ઝરીઓ હાથમાં લીધી છે. જુવાનોનું અને કિશોરોનું પરિત્રાણ કરવા એમનું અવતરણ થયું છે. નાના–મોટા કે અજ્ઞાન–સજ્ઞાન હરકોઇના હાથમાં મુકાવાનો એણે સાહિત્યહિસાબે, વાચનહિસાબે હક્ક મેળવ્યો છે. આ સમસ્યા સાહિત્યની છે. કોઇકે ઉપાડવી ઘટે.

૬. ભેખની વાત હવે છોડીએ

લાહોરથી આપણા એક સાહિત્યરસિક સ્નેહી લખે છે કેઃ—

'સાથેની કાપલી વાંચી અને તમે સાંભર્યા.

'અખંડાનંદે આપણને ખૂબ જ સસ્તી કિંમતે મુખ્યત્વે ધાર્મિક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પુસ્તકો આપ્યાં. હું માનું છું કે સાહિત્યનાં પુસ્તકો પણ ધારીએ તો એવાં સસ્તાં આપી શકાય. ગાંધીજીની 'આત્મકથા' એનું ઉદાહરણ છે. 'ગુજરાતનો નાથ' રૂપિયે મળતું થાય તો ઘેર ઘેર વસી જાય. હમણાં તો ૨૫૦ પાનાંના પુસ્તકનાં રૂ. અઢીથી આપણા લોકો ટેવાયા છે. આવી સ્થિતિમાં એકાદ ભાઈ સાહિત્યભેખ લઇ સસ્તા સાહિત્યનું કામ ઉપાડે તો રંગ રહી જાય. એટલું જ કે રૂ. પચાસની આવકથી સંતોષાય એવો એ આત્મા હોવો જોઇએ.'

એમણે બીડેલી 'લંડન ઇવનિંગ ન્યુઝ'ની કાપલી નીચે મુજબ છે:

ત્રીસ લાખ લોકો છ પેન્સની ચોપડીઓ ખરીદે છે

લોકો વધુ ચોપડીઓ ખરીદતા થયા છે એનું એક મોટું કારણ શ્રી. જ્હોન લેનના કહેવા મુજબ સારી ચોપડીઓ છ પેન્સની કિંમતે પ્રસિદ્ધ થાય છે એ છે. એણે છાપાના પ્રતિનિધિને કહ્યું કે એક જ વર્ષ પર મેં શ્રેષ્ઠ પુસ્તકો સસ્તે મૂલે આપવાનો નિર્ણય કર્યો. અને ત્રીસ લાખથી પણ વધુ ચોપડીઓ ઊપડી ગઈ, તે વાત લોકસમૂહની કદર પૂરવાર કરનારી છે.

કાપલી મોકલનાર બંધુને કહું છું, કે ભેખની વાત છોડો. 'ભેખ' શબ્દ તો હવે અસહ્ય છે. એ શબ્દે ઘણાં જાહેર-દ્રવ્યને વેડફેલ છે. આજે તો વહેવારબુદ્ધિવાળા કોઈ સાહસિકની જરૂર છે. જ્હોન લેન, ખરે જ, ભેખધારી નહિ હોય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭. અનુભવોને સંઘરજો !

એક સહકર્મચારી છે, એને હું 'કાં ભાઈ ક્રિમિનલ ડિપાર્ટમેન્ટ' કહી ખીજવું છું. ને દર વખતે એ મને યાદ આપે છે કે 'ભાઈ, પણ હું હવે એ કામ નથી કરતો.' એમનો સૂર કંઈક કોચવાતો ને 'એપૉલોજેટિક' હોય છે. હકીકત એટલી જ કે એ પોલીસ કોર્ટો ખાતેના રીપોર્ટર હતા.

આજે અંગ્રેજ નવલકાર શ્રી. હોલ કેઇન વિષે એક લેખ જોવામાં આવ્યો. એનું વાચન મારા આ સહકર્મચારીને ખાતરી કરાવશે, કે પોલીસ કોર્ટ, જેલો, ગાંડાની ઇસ્પિતાલો, કે શહેરના અન્ય અનેક અધોગામિ લત્તાઓ—એણે જ હોલ કેઈનને વાર્તાસમ્રાટ બનાવ્યા, કેમકે સાચી દુનિયાનો પરિચય કરાવ્યો; કરુણા ને માનવતા એના અંતરમાં મૂકી. એ જ એની જીવનશાળા, અને સાહિત્ય-શાળા.

એક બીજા બંધુને હોલ કેઇનની આ વાત કહી. એની આંખો ચમકી ઊઠી. એની સ્મૃતિમાં પણ એના જૂના રીપોર્ટર-જીવનનો ખજાનો સળવળ્યો. એણે કહ્યું કે પોલીસ કોર્ટોમાં ને અન્યત્ર મેં જે જે અગણિત દશ્યો દીઠાં છે, તે જો સાચી દુનિયા હોય, તો હું ખાતરીથી કહું છું કે આપણા આજના સર્વોત્તમ વાર્તાલેખકોની કલમોથી એ દુનિયા ઘણી વેગળી પડી છે.

વાત સાચી છે. વાસ્તવ-જીવન ક્યાં ? ક્યાં લેખકોના સુખી લત્તાઓ, મહેલાતો, ને શિષ્ટ નામે ઓળખાતો સમુદાય ! આપણો વાર્તાકાર કાં નકલ કરે છે, કાં છટાપ્રભાવ છાંટે છે, ને કાં અમુક પીડિત પક્ષને નામે 'હાંકે છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાસ્તવ-જગત જેણે જેણે જોયું છે, તેઓ બધા પણ આજે તો ડરતા ઊભા છે—પેલા શિષ્ટોને દુભવવાની બીકથી. તેઓને પણ સ્વાનુભવની ભયાનક સૃષ્ટિ પર પડદો ઢાંકી એ પડદા પર શિષ્ટતાનાં જ ચિત્રો ચીતરવા પડે છે.

પણ મારો મુખ્ય મુદ્દો તો આજે આ છે—જે મેં 'વેરાનમાં' નામની મારી ચોપડીના પ્રવેશકમાં આપ્યો છે: કે પોલીસ કોર્ટોના ને ગંધાતી માનવતાના વાસ્તવલક્ષી અનુભવો વચ્ચે ઘૂમનારી જીવન-દૃષ્ટિ જો સાહિત્યલક્ષી, માનવતાભરી ને કરુણતાભરી વેધક દૃષ્ટિ હોય, તો, ને તો જ, એમાંથી સાહિત્ય પ્રગટે.

પોલીસ કોર્ટો વગેરેના રીપોર્ટર બંધુઓને વીનવું છું કે આંખો ને કાનો ઉઘાડા રાખજો, અમીભરી નજરે જગત નીરખજો ને અનુભવો સંઘરજો. કોઈક કાળે એ અનુભવો તમને હોંકારા દેશે.

૮. નિસ્તેજીનું કારણ

નોબેલ પારિતોષકનો વિજેતા અમેરિકાનો જગપ્રતિષ્ઠિત નવલકાર સિંકલેર લુઇ પોતાની નવી કૃતિઓમાં ઉત્તરોત્તર નિસ્તેજ થતો આવે છે અને 'ધી પ્રોડિગલ પેરન્ટસ' નામની છેલ્લી પ્રતિ-પાદનલક્ષી વાર્તામાં તો એ માત્ર પોતાની મૂળ પ્રતિભાની છાયારૂપ, માત્ર જૂના અવાજના ક્ષીણ પડઘારૂપ બની ગયો છે. કારણ શું? એ કારણ એની આજે બંધાઈ ગયેલી પ્રતિષ્ઠાના પાયામાં જ પડેલું છે. સિંકલેર લુઇએ આલમને મુગ્ધ કરી, પણ તે શાથી? ફોટોગ્રાફીથી, કલાસર્જનથી નહિ. સિંકલેર લુઇ તો કેમેરા લઇને ઊભેલો તસ્વીરકાર છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'A fellow with a camera a few yards away': એની દૃષ્ટિનું ક્ષિતિજ નજીકમાં જ પૂરું થાય છે. પોતાના સન્મુખના તાત્કાલિક જીવનનાં જ ઝડપી ફોટોગ્રાફ લેવાની એની ખૂબીની પાછળ કાવ્યનો રસ નથી, ચિંતનનું તત્ત્વ નથી, એટલે એનો કસબ જામતો નથી. એની તસ્વીરો ઉત્તરોત્તર 'ફોકસ'ની તીક્ષ્ણતા હારતી જાય છે.

ઉપલી ટીકા આપણા આંગણમાં બની રહેલ કેટલીક કરુણતાઓનું પણ સાચું, માર્મિક કારણ સ્પષ્ટ કરે છે. 'શા માટે ગુજરાતના લબ્ધપ્રતિષ્ઠિત લેખિનીવંતો જલદી જલદી નિસ્તેજીને પામતા જાય છે? શા માટે કેટલાક તો સાવ કલમ જ છોડીને બેઠા છે? કેટલાકની યૌવનની ટશરો ફૂટયા ભેળી જ કેમ બળી જાય છે? કારણ આ રહ્યું: આપણામાંના ઘણાખરા 'A fellow with a camera a few yards away'ની કક્ષામાં છીએ. ફોટોગ્રાફીનું કૌશલ છે—કાવ્ય અને ચિંતનશીલતા નથી. આમ ન હોય તો બે અથવા પાંચ જ વર્ષમાં વાચક-સૃષ્ટિના અંતરને શિખરે ચડીને પાછા તળેટીએ પહોંચી જનારી આપણી નિષ્ફળતાનો બીજો કોઇ ખુલાસો નથી. ખેર, આપણને માત્ર આટલું જ આત્મભાન રહેવાની જરૂર છે, કે આપણી તો હતી કેવળ ફોટોગ્રાફી: આપણા હાથમાં કલ્પનાની વિપુલતામાં ઝબોળાતી પીંછી નહોતી, થોડાંક 'રીલ' અને માગ્યો કેમેરા જ હતા.

૯. ગૅલી-પ્રૂફોનાં ચિતરામણ

બે જ કલાકની અંદર અકકેક નવલકથાનું ઝડપી અને ઉપરછોતરું વાચન કરી નાખનાર સરેરાશ વાચકને ખબર નથી હોતી કે એ પુસ્તકને લખવામાં તેમજ તેમાં સુધારાવધારા અને છેકભૂંસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરવામાં લેખકે કેટલી મગજમારી કરેલી હોય છે. પોતાનું લખાણ બીબાંમાં પડી ગયા બાદ પણ કેટલાક જાગ્રત લેખકો તો ફેરફારો અને છેકભૂંસ કર્યા જ કરતા હોય છે. અને લેખકોની આવી લાલચને કારણે પ્રકાશકોને દસ્તાવેજમાં જ ખાસ કલમ ટાંકવી પડ્યાના દાખલા બન્યા છે, કે કંપોઝ થઇ ચૂકેલા લખાણમાં આવી છેકભૂંસ થવાને લીધે જો એકંદર ખર્ચના દસ ટકાથી વિશેષ બીલ થશે તો તે લેખકની પાસેથી વસૂલ લેવામાં આવશે. બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં મુકાયેલી હસ્તપ્રતો એ દૃષ્ટિએ રમૂજ અને રસ પમાડે તેવી છે.

એક ન્હાનાલાલ કવિના અપવાદ સિવાય, કોઇ ગુજરાતી લેખક પોતાની હસ્તપ્રતો પાછળ નવેસર શ્રમ લ્યે છે કે નહિ તે જાણવામાં નથી. કવિ તો, કહેવાય છે કે, હસ્તપ્રતોમાં જ બેત્રણ આવૃત્તિઓ કરે છે. એથી ઊલટું મુનશી, રમણલાલ વગેરે 'ચડખાઉ'ના સૂત્રને અનુસરે છે. હસ્તલખાણ અને મુદ્રણ વચ્ચે ભાગ્યે જ કશો સમય રહે છે. હપ્તાબંધ લખાતી ચાલુ વાર્તાઓમાં તો અત્યારે ઘણુંખરું પ્રકાશક આવીને છાતી પર ઊભો રહે છે ત્યારે જ નવો હપ્તો લખવામાં આવે છે.

'ચડખાઉ' પદ્ધતિને અનુસરતા કેટલાક ગુજરાતી લેખકો પોતાનાં લખાણોનાં બેબે પ્રૂફ જાતે જોવાનો નિયમ રાખે છે, એટલે તેમના હાથમાં પહેલું જ પ્રૂફ પડે છે ત્યારે ગૅલીના હાંસિયા પર ચિતરામણ ચાલે છે.

લેખકો કેમ લખે છે તેનો ઇતિહાસ આવાં ગૅલી–પ્રૂફ અને પેજ–પ્રૂફોમાં પડેલો છે. આપણે આ બધી સામગ્રીને કચરાની ટોપલીમાં પધરાવીએ છીએ. સંઘરી હોય તો આવતી કાલના અભ્યાસીને ઉપયોગી બને.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૦. પરબારા ટાઈપરાઈટર પર

એંશી વર્ષની ઉંમરે પણ એ વાર્તાલેખક પોતાના જરીપુરાણા ટાઈપરાઇટર પર નવી નવી વાર્તાઓ લખ્યે જ જાય છે. એકસો ને ચૌદ ચોપડીઓથી એને જંપ વળ્યો નથી. ચાલીશ વર્ષના જૂનાં ટાઇપરાઇટર પર લાખ-કરોડ શબ્દો પાડયા પછી પણ એની તાઝગી, એનો લખવાનો વેગ જેવો ને તેવો તીવ્ર છે. એની એક ચોપડી થોડા વખત પર બહાર પડી; એની પાસે નવી છ ચોપડીઓ છાપવાને જવા તૈયાર પડી છે.

'લખવું એ તો મારા લોહીમાં છે,' એણે ખુલાસો કર્યો છે: 'મારાથી રહી શકાય તેમ નથી. એક જ વિચાર આવે છે ને હું ટાઇપરાઇટર પર દોડું છું.'

ખૂબી તો આ છે કે દરેક વાર્તાને એ ત્રણત્રણ વાર લખે છે. ને ત્રીજી પ્રત જ એ મુદ્રણાલયમાં મોકલે છે. એનું નામ શ્રી. બરજીન.

ટાઇપરાઈટર પર પરબારા પોતાની કૃતિ ઉતારવા બેસનારા એવા જ આપણા કવિ હરીન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય છે. એ હાથે લખતા નથી. વિચાર આવ્યા પછી એ વાટ જોતા નથી. ખરું કહીએ તો એ રહી શકતા નથી. કવિતા, અંગ્રેજી કવિતા જેવી રચના, સીધી ટાઇપરાઇટર પર ઉતારવી અને એની નવી પ્રત પણ કરવાની જરૂર ન પડવી, એ એક અસાધારણ શક્તિ કહેવાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૧. સુવર્ણ-નૌકાઓના ભુક્કા

થોડા મહિના પૂર્વે વાંદરા પાલી હીલ પરના હરીન્દ્ર-નિવાસે ગયેલ તે મુલાકાતનો પ્રસંગ યાદ આવે છે. ખિચોખિચ ટાઈપ કરેલી થોકડાબંધ કવિતાપોથીઓ તેની અભરાઇ પર પડી હતી. એ બધી એના કવિ-હૃદયમાંથી રાતદિન ઠલવાયે જતી રચનાઓ હતી. એમાંથી પાંચેક એણે તે દિવસે વાંચી બતાવી હતી.

કોણ જાણે કયા કારણથી અપ્રકટ પડી રહેલી, પંદર-વીસ પુસ્તકો ભરી આપે તેટલી આ ઉચ્ચ કોટિની કાવ્યકૃતિઓ દેખી દિંગ થઇ જવાતું હતું, ને અભિમાન ગળતું હતું. કાવ્યપ્રતિભાનો અને શબ્દરચનાનો ગેરસપ્પા-જળધોધ આ કવિતાકાર ચાહે તે કારણે સર્જકોની સૃષ્ટિમાં ઉપેક્ષિત રહી ગયો હોય. એ પોતે દોષિત હોય કે ન હોય, પણ એની આ ઢગલાબંધ કલ્પનાસૃષ્ટિનાં અઢળક જવાહીરોની અપ્રકટ સ્થિતિ પ્રત્યે એની જે લાપરવાહ ખુમારી મેં દીઠી, તે તો ઊંડા અંતરનું માન અને અંજલિ માગી લેનારી હતી.

કારણ સ્પષ્ટ છે. પ્રસિદ્ધિનાં વલખાં મારવાં એ આપણી આસ-પાસની રોજિંદી દયાજનક દશા છે. થોડુંક લખીએ છીએ, ત્યાં તો પ્રકટ કરવાની શરતના ઘોડા સમા આપણે હરકોઇ ભોગે ને શર્તે આગળ નીકળવા તડપી ઊઠીએ છીએ. સમયદેવની ચાળણીમાં આપણી કૃતિઓને ચળાવા દેવાની સબૂરી ન હોવાથી જ આપણામાંના કેટલાક જે તેજસ્વી કારકિર્દી કમાવાને નિર્માયા હશે તેઓ પણ અકાળે પ્રસિદ્ધિના ખડક ઉપર પોતાની સુવર્ણ-નૌકાઓને ભટકાઇ ભુક્કા થઇ જવા દેતા હશે; ને પછી ગુજરાત કદર કરતી નથી એવું રુદન કરતા બેસતા હશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રસિદ્ધિને માટે અધીરા ન થવું એ જ બસ નથી. પણ અપ્રસિદ્ધિના કાળ દરમિયાન પોતાની રચનાઓ પર વધુ ને વધુ સમારકામ કરતે કરતે નિજાનંદની ખુમારી સેવવી એ મનોદશા સર્જકોને માટે ઉત્તમ લેખાય. આર્થિક સંગ્રામના ઉત્કટ સમરક્ષેત્ર વચ્ચે ઊભેલા સર્જકોને આ સલાહ બેશક કડવી લાગે તેવી છે. વસ્તુતઃ આ સલાહ પણ નથી. પણ સર્જકોના જીવનનો તુમુલ પ્રશ્ન તો તેઓના પ્રસિદ્ધિના વલવલાટ એક વાર શરૂ થઇ ગયા પછી તેમના નિજાનંદનું ઝરણું સુકાઈ જાય છે તે છે. માર્મિક પ્રશ્ન જ આ છે—

નિજાનંદ—પોતાની સુપ્ત કલ્પનાઓને પિછાની તેમના નીરવ, નિગૂઢ શયનાગારમાંથી ધીરી ફૂંકે ને કોમલ સ્પર્શે જગાડી બોલતી કરવાનો આત્માનંદ—તે આપણામાંના કેટલાકને લલાટે રહ્યો છે? મારી રચનાઓમાંથી રસના ઘૂંટડા હું છાનોછાનો પ્રાણની પ્યાલીમાં ભરી રહું છું ખરો? ચકચૂર બનું છું ખરો? જખ્મોની વેદના વિરમે છે ખરી? નિહાલપણું અનુભવાય છે ખરું? કે તેને બદલે મારું મન એ કૃતિઓને ઝટ પ્રસિદ્ધિ પમાડીને વિખ્યાતિની મોજ માણવા થનગને છે?

વિખ્યાતિની મહેચ્છા હમેશાં મલિન જ છે એમ કહેવાનો જરીકે આશય નથી. एकोऽहं बहुस्याम् ની મહાઝંખના સેવનાર સર્જનહારની જ આપણે સર્વ નાનીમોટી આવૃત્તિઓ છીએ, એટલે આપણી કૃતિના આનંદભાગી અનેકને બનાવી દઇ એમની કદર અને તારીફની પ્રોત્સાહન-હૂંફમાંથી આપણે નવી ચેતના ને ઉષ્મા મેળવીએ છીએ. પ્રસિદ્ધિ આપણી સંજીવની છે. પણ એનું સંજીવની-સ્વરૂપ હારી બેસીને એના ચુડેલ-સ્વરૂપના દમેદમ આનંદ-શોષક આકર્ષણની પાછળ ઘેલા બની બેસવાનો આપણામાંના ઘણાખરાને માટે મોટો ભય રહે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૨. ગદ્ય અને પદ્યનાં પલ્લાં

હું ધન્ય કે જીવન આભમાં એ
ઊગી—ભલે ને ક્ષણ અર્ધ માત્ર!
સુ-અલ્પ ઝાંખી પર વારી જાઉં
હજાર લાખો, સખિ જિન્દગાની!
હજાર મૃત્યુતણી યાતનાઓ
વ્યથા કરોડો નરકોની કારી :
કબૂલ છે, દેવિ, સહુ મને, જો
ક્ષણેક ઝાંખી કદી થાય તારી!

આપણા લાક્ષણિક કાવ્યસંગ્રહ 'આલબેલ'માંના 'સ્મૃતિ-પરાગ' કાવ્યમાંની આ પંક્તિઓ છે. તેમણે મને વિમાસણમાં નાંખ્યો છે.

ખરેખર શું આપણે કોઈ, આપણામાંનો ઉત્કટમાં ઉત્કટ પ્રેમી, મસ્તમાં મસ્ત ભાવનાપૂજક પોતાની દેવી કે સખીની ક્ષણવારની ઝાંખી માટે હજાર-લાખો જિંદગીઓ, હજાર મૃત્યુની યાતનાઓ, કરોડો નરકોની કારી વ્યથાઓ ભોગવવા કબૂલ કરશે?

કવિતા બેશક સદાસ્થિર મનોભાવનું નહિ પણ ઘણુંખરું 'રેર મોમેન્ટસ'નું, પરમ સંક્ષુબ્ધતા તથા અનુભૂતિની વિરલ ક્ષણોનું પરિણામ હોય છે, પણ જો લેખકની 'પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિ' એમાં અનિવાર્ય થઇ હોય તો આ બધી યાતનાઓનો ક્ષણભરનોય મનોનુભવ શું શક્ય છે?

એક સમસ્યારૂપે આ રજૂ કરું છું; લેખક પ્રત્યે લગાર પણ કટાક્ષબુદ્ધિ નથી. કેમકે આવું તો આપણે બધા જ વત્તુંઓછું કરીએ છીએ. એ શું બરાબર કરીએ છીએ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગદ્ય અને પદ્યનાં પલ્લાં અત્યારે ખૂબ ઓળ ખાઇ રહેલ છે. આ યુગને કવિતાદરિદ્ર કહી કેટલાક વિલાપ કરે છે. બીજાઓ ગદ્યના જ જોશીલા વિકાસ પર ભાર મૂકે છે. કાનડી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખનો સૂર ગદ્યપક્ષી હતો.

એમના મતે, સાહિત્યને 'જો જનતાભોગ્ય બનાવવું હોય તો આજની ચાહે તેટલી બંધનમુક્ત બનેલી કવિતા પણ એ જરૂરતને નહિ સંતોષી શકે. મુખ્ય વાહન તો ગદ્યને જ બનાવો. એમાં સ્વાભાવિકતા ને સુગમ્યતા છે. ને આજે તો જ્ઞાન આપનાર સાહિત્યની જ દેશને વધુ જરૂર છે. દેશને મહાનાટકો ને મહાન કાવ્યો જોઇએ છે ખરાં; પણ વિશેષ જરૂર છે ઇતિહાસગ્રંથોની, વિજ્ઞાનગ્રંથોની, ને સૌથી વધુ, રાજકારણ, અર્થકારણ તેમજ સમાજવિજ્ઞાનના ગ્રંથોની. આ બાબતમાં આપણી દરિદ્રતા જાણીતી છે.'

આમ એકપક્ષી ભાર દેવો બરાબર છે? પ્રજાને જ્ઞાન પહોંચાડવાની સાથોસાથ, જીવનના રસો, મહેચ્છાઓ, નવયુગના હૃદયધબકારા, સમૂહોર્મિઓ ને સમૂહાવેશો વગેરેને ઉચ્ચારણ આપનાર કવિતાઓ ગીતોની જરૂર કમ નથી.

૧૩. આપણી અર્પણ–પત્રિકાઓ

"અથાગ બુદ્ધિ, અલૌકિક વિદ્વત્તા, ઉચ્ચ રાજનીતિજ્ઞપણા સાથે અસીમ સૌજન્ય ધરાવતા એક મહાન વર્તમાન ગુજરાતી સર મનુભાઈ નંદશંકર મહેતાને–"

ઉપર પ્રમાણેનું 'અર્પણ' ભાઇશ્રી રમણલાલ વ. દેસાઇએ પોતાના નવા પ્રગટ થયેલ પુસ્તક 'જીવન અને સાહિત્ય'નું કર્યું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ 'અર્પણ' થોડી ટીકા માગે છે. ટીકાનો આશય 'અર્પણ'ના કરનારને કે તેના સુપાત્રને ઉતારી પાડવાનો બિલકુલ નથી. શ્રી. મનુભાઈનું રાજનૈતિક તરીકેનું જીવન અને વ્યક્તિ તરીકેનું — સુજન તરીકેનું જીવન પણ આ કલમને કાંટે ચડાવવાનો સંકલ્પ નથી. કેમકે તેની માહેતી નથી.

લક્ષ્ય તો દોરું છું અર્પણ-પત્રિકાઓ લખવાની આપણી શૈલી પ્રત્યે. અર્પણનું પાત્ર પસંદ કરવામાં આપણે ભલેને ગુણોના ભંડારને પસંદ કરીએ, કે પછી એક પણ સદ્‌ગુણ કે શક્તિ વગરના માત્ર અંગત સ્નેહપાત્રને સ્નેહ ખાતર જ પસંદ કરીએ, તેની તકરાર નથી.

પરંતુ આપણે 'અથાગ', 'અલૌકિક' ને 'અસીમ' જેવી 'સુપરલેટિવ ડીગ્રી' વાપરવાની શી જરૂર ?

આપણા અર્પણનું પાત્ર આવી સંપન્નતા ધરાવતું હોય છે એ તો એક વિરલ વાત થઇ. એ 'વિરલ'ને 'સસ્તું' બનાવવું ઇષ્ટ છે ?

શ્રી. મનુભાઇને માટે આવાં વિશેષણો ખુટાડ્યા પછી શ્રી. આનંદશંકરભાઇને શું લગાડશું ? પણ વિશેષણો ન જ લગાડીએ તો વધુ ઇષ્ટ નથી ?

અગાઉના કાળમાં અર્પણપત્રિકા એક વેચવાની વસ્તુ હતી. આજે અર્પણ-પત્રિકા લેખકના આંતરભાવોની આરતી કરવાની એક દેરી બની ગઈ છે. એ દેરીને એની પોતાની પવિત્રતા છે, મંગલતા છે.

પોતાની પ્રીતિ-ભક્તિનાં પાત્રોને બીજો કશોય બદલો આપવા અશક્ત એવો અકિંચન લેખક, આંતરિક આભારભાવ જેને અબોલ બનાવી મૂકતો હોય છે તેવો લેખક, આખું પુસ્તક જગતને સોંપી દઇ 'અર્પણ'નો ગોખલો પોતાના એક જ નાનકડા ઘીના દીવા માટે રાખે છે. માટે જ ત્યાં દુન્યવી શબ્દોનું શક્ય તેટલું મૌન વધુ શોભે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાજકારણની દૃષ્ટિએ અથવા તો 'મહાન ગુજરાતી' વિશેની આપણી કલ્પનાને હિસાબે આ 'અર્પણ'ને ચૂંથવાની લાલચ ન રોકી શકનારાઓ આ નિર્દેશને આંગળી–ચીંધણું નહિ માને તો તેનો પાડ થશે. આ તો 'અર્પણ–પત્રિકા'માં પડેલી સાહિત્યદૃષ્ટિ પૂરતી જ એક તપાસ છે.

૧૪. શૉની પ્રસ્તાવનાઓ

યુરોપી સમાજના દંભના કટ્ટર કાળ બર્નાર્ડ શૉએ પોતાનાં નાટકોની કુલ સાડત્રીસ પ્રસ્તાવનાઓને અલાયદી પાડી ૭૭૭ પાનાંના જુદા ગ્રંથાકારે બહાર પાડી છે. એનાં નાટકોએ ત્યાંના સમાજને તમાચા ચોડ્યા છે, ને એ તમાચાના મારથી ગાલ ચંચવાળતી ત્યાંની જનતાએ વધુ ને વધુ તમાચા ખાવાની ભૂખે શૉનાં નાટકોની ટિકિટ-બારી ઉપર તડાપીટ પાડી છે. પરંતુ એ નાટકોનો કાળ પૂરો થશે— કેમકે હરકોઈ સાહિત્યકૃતિને ચિરાયુ આપનાર જે કલા, તે શૉમાં નથી. એ તો ક્યારેક નિબંધો–નાટકો મરી જશે ત્યાં આવશે શૉની પ્રસ્તાવનાઓ. પોતાનાં જ નાટકો ઉપર પોતે કરેલાં એ વિવેચનોમાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં ઊંડાણ ભેદાયાં છે, ને અંગ્રેજી સાહિત્યે અગાઉ કદી ન દીઠેલી એવી મર્માળી ભાષાશૈલી ખેડાયેલી છે.

એકાદ કાલેલકર કે પાઠક કે નરસિંહરાવ કને પોતાની માલ-વાળી યા નમાલી કૃતિ પર પ્રવેશકો લખાવી પોતાના સર્જનને બનાવટી ગહનતાના વાઘા પહેરાવનારા આપણા ગ્રંથકારોને શૉની પ્રસ્તાવનાલેખનની પદ્ધતિ સંભળાવે છે કે, પરપ્રશંસાની પાછલી બારીમાંથી આત્મપ્રશંસા કરાવવાની તમારી નિર્વીર્ય દાંભિકતા મારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ન ખપે. એ કરતાં તો હું જાતે જ મારી કૃતિઓનો તલસ્પર્શ કરી દેખાડું છું. મારાં સર્જનોને મારાથી પણ વધુ સમજવાની ધૃષ્ટ શેખી કરનાર કોણ છો તમે ? તમારે મારું જ 'ઇંટરપ્રિટેશન' વાંચવું પડશે.

૧૫. કલ્યાણકારી પરશુ–ધારા

આ લડાઈ ભાવિ દુનિયાને કઈ કઈ રીતે લાભદાયી બનવાની છે ને કેવો નવીન સુવર્ણ–યુગ સરજાવવાની છે તેનું સ્વપ્ન તો રાજપુરુષો ને રાજકારણી ક્રાંત–દર્શીઓ આપણને કહી રહ્યા છે.

પણ સાહિત્યપ્રદેશે આ લડાઈ કેટલી ઉપકારક બનવાની છે તે કહેવા માટે આપણને કોઈ ભવિષ્યવેત્તાની જરૂર નથી. એ ઉપકારક અસર તો ક્યારની શરૂ થઇ ચૂકી છે.

એનાં દર્શન કરવાં હોય તો ઘૂમી વળો પ્રત્યેક છાપખાનાંમાં, પ્રત્યેક પ્રકાશકની પેઢીમાં, પ્રત્યેક પત્રકારની કચેરીમાં, કાર્તિકેયની—માર્સ દેવની—ફરસીએ આ બધાં સ્થળોને વિષે એક કલ્યાણકારી ઉચ્છેદન આદરી દીધું છે. કાગળો મળવા મુશ્કેલ બન્યા છે. ઠેકઠેકાણે ચાલી રહેલી પ્રકાશનની યોજનાઓ પરથી પરદા ઊંચકાઈ રહેલ છે. પારકે નાંણે ને પારકે જોખમે પ્રકાશનો ચલાવનારાઓને, પરદેશી કાગળોનાં વહાણો આવતાં અટકવાની સાથે જ પોતાની સાચી અવસ્થાનું ભાન થઇ રહ્યું છે. છાપખાનાંવાળાઓની છ છ મહિનાની 'ક્રેડિટો'ને કાગળવાળાઓની બબ્બે ત્રણ–ત્રણ મહિનાની 'ક્રેડિટો' હવે સપાટાબંધ ખેંચાઇ જશે.

કાર્તિકેયની આ પરશુ–ધારા મેં કલ્યાણકારી શા માટે કહી ? એટલા માટે કે વાચનને અને સાહિત્યને નામે છેલ્લાં પાંચેક વર્ષોથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણાં ભેજાં ઉપર જે ઉકરડાના ઉકરડા ખડકાયા છે તેના હવે પછીના ગંજ–વધારા અશક્ય બનશે. એટલે હવે આપણી બાઘોલા–મંડળ જેવી હાલતમાંથી થોડો વિરામ મેળવીને આપણે આપણી આજ સુધીની ખડકાયેલી મૂડીનું વિવેક–દર્શન કરી શકશું. જાહેરાતોના ધમધમાટો અને નવાં પ્રકાશનોના ઉપરાઉપરી ચાલતા હુમલાઓ આપણી દૃષ્ટિને દબાવી નહિ દે.

બીજો ફાયદો લેખકોને પોતાને જ થશે. લખ્યા ભેળું જ ઝટઝટ છપાવી મારવાની અનુકૂલતાઓ ઊચકાઇ જતાં હવે લેખકો પોતાની કૃતિને છ–બાર મહિનાનો વિચાર–સમય આપી શકશે. જીવનમાં બીજે સર્વત્ર નિષ્ફળ ગયેલો માણસ સાહિત્યલેખન માટે પોતાને અધિકારી ગણતો તે હવે થોભશે.

મોટી રાહત તો આ યુદ્ધને કારણે વિવેચકો–અવલોકનકારોને રહેશે. ને એથી વધુ કલ્યાણ ખુદ લેખકોનું ને સર્જકોનું થશે. શબ્દના ભંડોળની વગરવિચારે ફનાગીરી પર કાબુ મુકાશે, ને લેખકને વાણીના સંયમમાંથી પેદા થતા રસસૌન્દર્યનું ભાન થશે.

યુદ્ધની વિનાશક પ્રવૃત્તિ આખરે તો દુનિયાને ઉપકારક બને છે, ને સંસ્કૃતિના વિકાસને માટે પ્રસંગોપાતનો વિશ્વસંહાર આવશ્યક છે, એવું માનનારા મહાન તત્ત્વજ્ઞોનું ખરાખોટાપણું તો જે હો તે હો, ગુજરાતી સાહિત્યને માટે આ લડાઇ આશીર્વાદ સમી બનવાની એ ચોક્કસ છે. કારણ કે આંકફરક, સટ્ટા, જુગાર, શરાબ વગેરે પર તો શાંતિકાળમાં પણ કાબૂ મૂકી શકાય છે, જ્યારે લોકોના પૈસા ઉપરાંત લોકોની મતિનો કચ્ચરઘાણ વાળનારી સાહિત્યપ્રકાશનોની પ્રવૃત્તિ તો 'વાણીસ્વાતંત્ર્ય' જેવા પુનિત પ્રજાધિકારના રક્ષણે રક્ષિત હોઇ તેના પરનો અંકુશ કાં તો આગ, કાં મહામારી, ને કાં કોઈ ધર્મઝનૂનીઓના મહાકોપ વડે જ રહી શકે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૬. ધમધમાટિયા સાહિત્યની બોલબાલા

વિલાયતના ગ્રંથપાલો પોતાનાં વાર્ષિક સંમેલનો ભરે છે. વાચકદુનિયાના કંઇ કંઈ અનુભવો ત્યાં રજૂ થાય છે: પુસ્તકાલયોમાં પ્રકટ થતી વાચકોની ખાસિયતો, કુટેવો, વિલક્ષણતાઓનું ત્યાં અદૃશ્ય પ્રદર્શન ભરાય છે.

આ વર્ષના સમ્મેલનમાં રજૂ થયું છે કે વાર્તાઓની ચોપડીઓની લોલુપતા ઘટી છે, ને ગંભીર પુસ્તકોની લોકમાગ વધી છે.

પણ ગ્રંથાલયોનો અનુભવ એક પરિમિત વર્ગની જ રુચિને નોંધે છે. પુસ્તકાલયોમાં ઘણુંખરું અમુક ઉપયોગી માહેતીઓ મેળવનાર માણસો જ જાય છે.

'બે પૈસા–પુસ્તકાલયો, 'ટુ પેની લાયબ્રેરી'ના આંકડા તો કહે છે કે પ્રેમકથાઓ અને જાસૂસી નવલકથાઓ જ સહુથી વધુ લોકપ્રિય સાહિત્ય ખાતે જમા થાય છે. 'સમથિંગ વિથ એ કીક ઇન ઇટ!' એ છે તેવા સાહિત્યનું લાડીલું લક્ષણ: આપણી ભાષામાં —ધમધમાટ: મરચાં: ગરમાગરમ ભજિયાં!

આ વસ્તુસ્થિતિને ત્યાંના વિચારકો–સુધારકો બે ગાળો આપીને જ નથી સંતોષ માનતા. વિદ્વાનોના ને લોકવર્ગના જુદા વાડા નથી પડતા. લોકરુચિની અવહેલના માત્ર ત્યાં બસ નથી.

ઉત્તેજક વાચનની વૃત્તિના મૂળમાં જીવનની નીરસતા પડેલી છે. વાસ્તવિક જીવન–સંસાર રોજનો એનો એ: રોમાંચશૂન્ય: ઘરેડમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પડી ગયેલો : તેમાંથી છૂટી કોઇ વેગવંતી, રંગપલટતી, રોમાંચિત કરતી મનોભૂમિમાં રમવા આતૂર જનવૃત્તિ બીજું શું કરે? વાંચીને માણે.

વાચનનો રસ દિનપરદિન વધશે? કે ઘટશે? વધતો જ રહેશે. કારણ કે વર્તમાન યુગ છે યંત્ર–યુગ. યંત્રયુગી દુનિયામાં શોર, ઉત્પાત, અને મિથ્યા વેગનો સુમાર નથી. એમાં તીવ્ર બની છૂંદાતાં પ્રજાના જ્ઞાનતંતુઓ શાંતિ અને વિરામનો ખૂણો ચોપડીઓમાં જ મેળવી શકે છે.

એક તરફથી ઉત્તેજના શોધતી આ લોકવૃત્તિ: ને બીજી બાજુ જ્ઞાનતંતુઓની શિથિલતા શોધતી જનવૃત્તિ: એની અત્યારે ચઢતી–બઢતી ચાલ્યા કરે છે. પ્રતિષ્ઠિત પુસ્તકાલયો અને 'ઢબુ વાચનાલયો' એઉનાં પાણી ભરતી–ઓટ પામી રહેલ છે. જતેદહાડે ગંભીર વાચનની વૃત્તિ જોર પકડશે.

બનાવટી પાત્રાલેખન અને ધૂમધડાકેદાર વસ્તુવેગ : બન્નેની ત્યાં આજના નવસાહિત્યમાં શા માટે બોલબોલા છે? એટલા માટે કે ઘણાએક વાચકોને લેખક બનવાની ચટપટી લાગે છે; અને સફલ વાર્તાલેખકોની આવકની છાકમછોળ વિષે ત્યાં એટલાં બધાં ગપ્પાં ઊડે છે, કે સહુ કોઇ એ સોનારૂપાંનાં ઝાડવાંને ખંખેરવા દોડે છે.

સવાર પડે છે ને ઘણાખરા પ્રકાશકોની ટપાલમાં આઠદસ ટાઇપ કરેલી હસ્તપ્રતો હાજર જ હોય! પાછી ધકેલાઈને એ પ્રત, પ્રકાશકની શોધમાં કાર્યાલયે કાર્યાલયે ભમવા લાગે છે. ટપાલખાતાને અને ટાઇપિસ્ટોને ધીકતો ધંધો મળે છે.

ને ઘણીખરી હસ્તપ્રતોને હાથ ધરનારા જડીય રહે છે. શરૂશરૂના થોડાંક પાનાં ઉપર નજર ફેરવો એટલે જોઈ શકશો—એનાં એ ટાહ્લાં : વહાલા વહાલી વચ્ચે ગેરસમજ : કોઇ તાલેવાનનું ખૂન:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને પાત્રોની વચ્ચેના વેવલા વાર્તાલાપો : એવા વાર્તાલાપો કે વાસ્તવ જગતમાં જો માનવી એ વાપરે તો કાં હાંસીને પાત્ર બને, કાં માર ખાય, કાં ગાળો નોતરે.

આ બધું ચિત્ર આપણી અહીંની સૃષ્ટિને ય શું નથી લાગુ પડતું ? લેખકોની કમાણી વિષે ચાલતી પરીકથાઓ શું થોડાને ભોળવી રહી છે ?

૧૭ : સ્વીડીશ લેખકોનો અનુભવ

સાહિત્યોદ્ધારના સાધન તરીકે પારિતોષિકની પદ્ધતિ કેટલી નકામી છે તેનો ખ્યાલ સ્વીડનના લેખકોને બરાબર મળી ગયો છે. નોબેલ પારિતોષિકની બાદશાહી રકમ દુનિયાના સાહિત્ય–મણિઓને આપવા નીકળનારો આ રાષ્ટ્ર પોતાના જ લેખકોની અવદશા મિટાવી શકયો નથી. ઇનામી હરીફાઈમાં લેખકોને ઉતારવામાં એક કે બેને લાભ મળે છે, બાકીના બસો–પાંચસો પોતાનો તેજોવધ અનુભવે છે, તેમ તેમની મહેનત માથે પડે છે. હરીફાઇમાં ઊતરનારાઓ કૃત્રિમ મનોદશામાં મુકાય છે. સુંદર સાહિત્ય નિપજાવવાની સ્વાભાવિક સ્ફુરણાનું સ્થાન ત્યાં સ્પર્ધાની લાગણીને મળે છે. પારિતોષિક આપવાં હોય તો નવાં લખાણો નોતરીને નહિ, પણ પ્રકટ થઇ ચૂકેલી, લોકમતનો આદર–અનાદર પામી ચૂકેલી કૃતિઓ પર જોઇને આપો.

સ્વીડીશ લેખકોની બેહાલી કરનારાં ત્યાંનાં પુસ્તકાલયો બન્યાં છે, એ પણ આજે જાણવા મળે છે. પુસ્તકાલયો પાંચ–પાંચ કે દસ–દસ પ્રતો પ્રત્યેક પુસ્તકની ખરીદી લ્યે, ને પછી લવાજમ લઇ લોકોને વાંચવા આપે. પુસ્તકાલયમાંથી થોડે લવાજમે ચોપડીઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેળવી શકનારાં હજારો વાચકો ચોપડી બજારમાંથી ખરીદ જ શીદને કરે ? એટલે પછી ત્યાં લેખકોની દુર્દશા તપાસનારી સમિતિએ ભલામણ કરી છે કે પુસ્તકાલયોએ દરેક પુસ્તકના કર્તાને, એ પુસ્તક જેટલી વાર વંચાવા જાય, તેટલી વારનું વેતન આપવું.

આંહીં પુસ્તકાલયોનો જ પ્રચાર તેટલી ભયાનક હદે પહોંચેલ નથી. છતાં આ ભય ભવિષ્યને માટે તો ઊભો જ છે. ધંધાદારી પુસ્તકાલયો જ્યારે આંહીં ઊભાં થશે ત્યારે તેઓ પુસ્તકના ખરીદનાર વાંચકોની સંખ્યા જરૂર ઓછી કરી શકશે. આજે તો ધંધાદારી ભૂમિકા પર હજુ વાચનાલયો જ નથી રચાયાં, એટલે એ રચાયા પૂર્વે જ આ પ્રશ્ન વિચારી લેવો રહેશે.

૧૮ : બિયાં ક્યાં વાવશો ?

કાનડી સાહિત્ય પરિષદ તાજેતરમાં અહીં ખાતે ભરાઇ હતી. એના પ્રમુખ શ્રી. સુબ્બારાવે શાળાઓમાં કાનડી ભાષાની પ્રગતિ વિષે બોલતાં એક વાત એ કહી હતી કે—

'હિન્દના ઘણાખરા પ્રદેશમાં તો ફક્ત એટલું જ થયું છે, કે મેટ્રિકની પરીક્ષાના ભાષા સિવાયના બીજા જવાબપત્રો માતૃભાષામાં લખવાની વિદ્યાર્થીઓને છૂટ આપવામાં આવી છે : તે સિવાય ભાષાને શિક્ષણના વાહન તરીકે બહુ જ થોડું સ્થાન મળ્યું છે. ત્યારે અહીં મૈસુરમાં તો આપણે આ બાબતમાં પહેલ કર્યાનો દાવો ધરાવીએ છીએ. ત્રણ વર્ષો પર ઇતિહાસ અને ભૂગોળના વિષયો કાનડી ભાષા દ્વારા શીખવવાનો એક પ્રયોગ ચાલુ કરેલો. ને આ વર્ષે તો આપણે તમામ મોટી હાઇસ્કૂલોમાં ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ને ગણિતના શિક્ષણનું ફરજિ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યાત વાહન કાનડીને બનાવેલ છે. પણ જેઓની માતૃભાષા કાનડી નથી તેઓને અંગ્રેજીના માધ્યમમાં ભણવાની છૂટ આપી છે. ને અમે તો જોયું છે કે કાનડીમાં શિક્ષણ લેનારા વિદ્યાર્થીઓએ કાનડીમાં પરીક્ષા આપવામાં સહુ કરતાં વધુ નિપુણતા બતાવી છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓએ અંગ્રેજીના વિષયમાં પણ બહેતર પરિણામ બતાવ્યું છે. આ એક મહત્ત્વની બીના છે. કેમકે યુનિવર્સિટીની એ ફરિયાદ છે કે મૅટ્રિકની તો શું પણ પ્રવેશકની પરીક્ષા પસાર કરનારા વિદ્યાર્થીઓનું પણ અંગ્રેજી અતિ નબળું રહે છે.'

કાનડી સાહિત્યના અધ્યક્ષનું આ નિવેદન આપણી કેળવણીનું નિર્માણ કરનારાઓની આંખો સુધી પહોંચશે ખરું ? ગુજરાતી સાહિત્યમાં પહેલી હરોળે ઊભનારાઓ અનેક આપણી વિદ્યાપીઠના પણ નિર્માતાઓ છે. તેઓને ખબર છે કે સાહિત્યનો વિકાસ તેમજ ફેલાવ ભાષાના ફેલાવ પર અવલમ્બે છે. ને ભાષાપ્રચારનું મોટામાં મોટું મથક શાળાઓની કેળવણી જ છે. સાહિત્ય વાંચનારો, ખરીદનારો, સેવનારો, ને સર્જનારો પ્રચંડ સમૂહ તો નિશાળોમાં જ તૈયાર થાય છે. સામયિકો, પુસ્તકો, ને પરિષદોનાં વ્યાખ્યાનો, મુદ્રણાલયો, પ્રકાશકો ને બુકસેલરો, તમામને જીવનબલ તો એ લાખો નિશાળિયાના સ્વભાષાપ્રેમમાંથી જ જડશે.

માટે બિયાં તો ત્યાં વાવો : શાળાઓમાં.

૧૯ : સાગર–ભ્રમણની તમન્ના

એક સ્નેહી લખે છે:

'ગોપનાથ બાજુની સાગર-પટ્ટી પર છ દિવસ રહીને હું પાછો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવ્યો છું. ઘણા દિવસથી આટલો મીઠો આરામ લીધો નહોતો. ઘૂઘવતો મહાસાગર અને તેનો કિનારો જોઇ ' સોરઠને તીરે તીરે ' સાંભર્યું અને એ પુસ્તક ત્યાં મેળવવા પ્રયત્ન પણ કરેલો. તમારી દરિયાની અધૂરી રહેલી ખેપ પૂરી કરવી જોઈએ. અને જુવાનોમાં ' સી–માઇન્ડેડનેસ ' આવે તેવું વધારે લખવું જોઇએ. ગોપનાથનો દરિયો, એની વિકરાળ ભેખડો, ઝાંઝમેર પાસેના રેતીના ડુંગરા વગેરે જોઇને થયું કે આપણા વિદ્યાર્થી અને જુવાનો માટે કાઠિયાવાડમાં સાહસનાં ને પરિભ્રમણનાં કેટલા નમૂનેદાર સ્થાનો છે ! '

આ પત્ર વાંચતા પ્રેતની પ્રબલ વાસના સરીખી સાગર–ભ્રમણની તમન્ના સળગી ઊઠે છે, પણ એક માણસથી અનેક કામો થતાં નથી. ગુજરાતમાં ઢગલાબંધ પડેલાં કામોની વહેંચણ થતી નથી. નહીંતર સોરઠનો સુવિશાલ સાગરતટ, અને શહેનશાહ અકબરે ગુજરાત જીતીને સૌ પહેલો વંદેલો તથા ચાખેલો ગુર્જર દરિયાલાલ આપણા યુવાનોના પગ હેઠળ અત્યાર સધી અણખૂંદેલો કેમ રહી જાત ! સાગરપટ્ટીનો આપણો લોક–ઇતિહાસ અને આપણા નાવિક–ગીતો નધણિયાતા ધન સમાં લુપ્ત થઈ રહેલ છે. એક જુવાન જો અડપ કરે તો આખી એક જિન્દગીનું મસ્તીભર સેવાકાર્ય એને ગુજરાત–સૌરાષ્ટ્રનો આ રત્નજડિત કિનારો પૂરું પાડી શકે. પણ આજે પ્રવર્તી રહેલા ઉપરછલા વિચાર–રંગોને ઘોઈ નાંખી પોતાની ધરતીમાં પ્રાણ પરોવનાર મનોદશા અત્યારે તો આત્મતિરસ્કૃત બની રહી છે. વિદ્યાર્થીઓમાં વિદ્યાનું અર્થીપણું જ રહ્યું નથી. તેમનામાંથી ઉપાસનાનું તત્ત્વ લય પામ્યું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૦ : કચ્છની વનકવિતા

કચ્છથી એક સ્નેહીનો પત્ર છે :

અમસ્થો પણ હું આજે આપને પત્ર તો લખવાનો જ હતો. હું અમારી શાળાઓની પરીક્ષા માટે હમણાં પ્રવાસમાં ગયો હતો. અબડાસા વિભાગની શાળાઓ મેં આ વખતે જોઇ. આ ભાગ સિંધ સાથે સારી રીતે સંબંધમાં છે. લખપત અને કોટેશ્વરથી દરિયાવાટે આવતા સિંધીઓ, અને રણવાટે આવતા જતા લોકોથી અહીં ભાષામાં—પહેરવેશમાં બધે સિંધની છાપ જણાઇ આવે છે. પણ મારે તમને જે લખવું છે તે તો બીજું જ છે.

'અમારી એ શાળાઓમાં બે મુસલમાન છોકરાઓએ મને ત્રણ રાતના ઉજાગરા કરાવ્યા : રાતના ત્રણ–ત્રણ વાગ્યા સુધી દસબાર વરસના એ છોકરાઓએ એવી સિંધી કાફીઓ મને સંભળાવી છે કે જે સાંભળતી વખતે મને એમ થયા જ કરતું હતું કે જો આ વખતે ...ભાઇ હોય તો તે આનો સુંદર ઉપયોગ કરી શકે. ગાનારના ગળામાં કોઈ એવી અજબ મીઠાશ હતી, એવું તાલબદ્ધ તે બજાવતા હતા, એવી હલક હતી, કે આજે અઠવાડિયું થયું છતાં હું ભૂલી શકતો નથી.

'એક ઇસ્માલ નામનો છોકરો છે. તે તો સવારે શાળામાં આવે છે અને બપોરે તેનાં બકરાં લઇને સીમમાં જાય છે અને સાથે તેનો નાનો તંબૂર લઇ જઈ સીમમાં બેઠો બેઠો ગાયા કરે છે. માથે એક કાળો કપડાનો ટુકડો બાંધેલો એ છોકરો ગાતો હોય છે ત્યારે નથી એનો ચહેરો બગડતો, કે નથી એનો અવાજ તૂટતો : આંખો બંધ કરીને એ ગાય છે, એનું માથું ડોલે છે : કોઈ વાર ' રોહી ગુઝારમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાત–મીઠન મારણુલા' બોલતાં, તંબૂર પર ફરતી એની આંગળીઓ એવી સુંદર રીતે એની આંખ પર ફરે છે કે આપણને અજાયબી લાગે છે.

'કોઈ એક બાઈને માલધારીના ટોળામાંથી સિંધનો બાદશાહ લઈ જઇને ઉમરકોટમાં કેદ રાખે છે. એ બાઇ એના વતનને યાદ કરી કરીને જે કલ્પાંત કરે છે તે કોઇ કવિએ ગીતમાં મૂકી દીધેલ છે. એવાં જુદા જુદા વખતે જુદી જુદી સ્થિતિમાં ગવાયાં કલ્પીને લખાયેલા પંદરેક ગીતો મેં સાંભળ્યાં. બાઈ સિતાર સાંભળે છે અને તેને તેની ગાયોના ગળામાં વાગતી ઘંટડી યાદ આવે છે: એ સિંધના મેવા જુએ છે અને તેને આડે વગડે તેના વતનમાં પાકતાં પીલુ યાદ આવે છે અને ઊંડો નિસાસો નાખી બાઇ બોલે છે: 'ઉમર કો ન આયો' એ બન્ને છોકરાઓને સાંભળવા જેવા છે.

'કોણ જાણે કેમ પણ આ આખો વિભાગ સંગીતથી ભરપૂર છે. દરિયાકિનારે પથરાયેલા આ વિભાગના લોકોને શું ઊછળતા સાગરે સંગીત શીખવ્યું હશે! જખૌમાં નાથો ઉસ્તાદ છે તે એવો તબલચી છે કે હિંદભરમાં ફરી આવ્યો છે અને ભલભલાને એની કળાથી તેણે મુગ્ધ કરેલ છે.

'એવા બીજાઓ પણ છે. મેં એક બીજો લંઘો પણ એવો જ જોયો. અમે સૌ, ગિજુભાઇ, હું વગેરે બધા અમારો પ્રવાસ થોડો અટકાવીને પણ તેને સાંભળવા માટે બેઠેલા: કચ્છના ગામડે ગામડે ઝારાની ખુનખાર લડાઈએ જે ભીષણ હત્યાકાંડ કરેલો તેની યાદ આપતા પાળિયા: વેરાન જેવાં ખેતરો: એક બાજુ લાંબું રણ અને બીજી ત્રણ બાજુ ગાજી રહેલો સાગર: એ બધું કચ્છમાં એવું છે કે... ભાઇ જો હોય તો તેમાંથી ઘણું બહાર આવે, પણ હજુ સુધી કચ્છમાં એવો કોઇ પાકયો નથી.

'તમે જો આવો તો તમને હું કેટલીક સિંધની અને કચ્છની કાફીઓ સંભળાવું.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૧. જમાદાર ગુલમહમદ

જમાદાર ગુલમહમદના મૃત્યુને આ લેખક નમ્ર અદબ આપે છે.

છોંતેર વર્ષના એ જૈફ મકરાણીના કંઠમાંથી કાદુના બહારવટાના અનેક કિસ્સાઓ મળ્યા હતા, ને અનેક પોકળ ભવ્યતાઓ ઇન્કાર પામી હતી; કારણ કે જમાદાર ગુલમહમદ કાદુના કુટુંબીજન હતા ને પંદર વર્ષની વયે કાદુના બહારવટામાં શામિલ બનેલા હતા.

બહારવટિયા અલાદાદને ખંભે સ્વારી કરતો આ કિશોર ગુલમ્મદ એ ભયાનક બહારવટાનો લગભગ એક જ શેષ સાક્ષી હતો. અને કોઈક મધ્યયુગી મસ્તકથાનું મુખ્ય પાત્ર બને તેવી આ પુરુષની આપવીતી હતી.

'મને તો મોતની સઝા થયેલી. પ્રભાસપાટણની નજીક જ મને જાહેર ફાંસી આપવાની હતી.'

એવી હકીકત કહેતા એ જૈફ પ્રભુભક્ત ગયા ફાગણ મહિનાની અજવાળી બીજના પ્રભાતે, જુનાગઢના મુસલમાનવાડાના પોતાના નાના એવા મકાનની ખડકીએ એક બાલકની જેમ ખડખડાટ હસતા હતા, ને વારેવારે અલ્લાહની યાદમાં બન્ને હાથ ઊંચા કરતા હતા. મોંમાં પાનબીડું હતું. માથા પર ઊનનો રૂમાલ લપેટયો હતો. ગળે બટનદાર મફલર હતું. ને મોં ઉપર તાજા પઢેલા નમાઝની તેમજ કુરાનના પાઠની ઝલક હતી.

ફાંસીની ટીપમાંથી એમને બચાવનાર તો નવાબ સાહેબની એક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આકસ્મિક જેલ–મુલાકાત. તે પછીનાં ૧૯ વર્ષોની જન્મટીપ દરમિયાન જુવાન ગુલમહમદે સોરઠના કુલ જે પંચાશી માણસોને ફાંસીને લાકડે જતા જોયા હતા, કુરાન શરીફ સંભળાવી કે રામરામ કહી પ્રભુખોળે વળાવ્યા હતા, તેમની રંગભરી વાતો જમાદાર સાહેબે મને ગઈ ફાગણ સુદ બીજને પ્રભાતે કહેવા માંડી હતી.

ને મારી ઉમેદ હતી કે ફરીથી કોઇ સંજોગ મેળવીને જમાદાર સાહેબની યાદદાસ્તના પુરાણા પોપડા ઉખેળવા હું પાછો પહોંચી જઇશ. પોતાના પગની આરપાર ઓચિંતાની એક બંદૂક–ગોળી પેસી ગયેલી તેનો છ મહિના સુધીનો ખાટલો વેઠતે વેઠતે એક અરેરાટી પણ ઉચ્ચાર્યા વગર કારમી પીડાને ભોગવી લેનાર આ લોખંડી મનના વૃદ્ધ આમ ઓચિંતા ચાલી નીકળશે તેવી મને દહેશત નહોતી.

કિશોરાવસ્થાનો બહારવટિયો : જુવાની આખી જેલમાં : પ્રૌઢપણે દુનિયાનું જીવન માંડી બાલબચ્ચાંનો પિતા બન્યો : ને સાત રૂપિયાની નવાબી નોકરીથી શરૂ કરી આખરે જંગલના અધિકારી બન્યા. એનું નામ અર્થભરી જિંદગાની.

જુનાગઢને ઘેર તો ગીરની વનરાઇ : સાવઝોનું રહેઠાણ: પહાડોના પથારાઃ તેને કારણે તો સામ્રાજ્યના ચુનંદા શિકારીઓ જુનાગઢમાં ઊતરતા. પણ એ તમામનો ભોમિયો, ગીરનું હરએક પશુ—અને પ્રત્યેક તરણું પિછાનવાવાળો તો ગુલમહમદ હતો.

શિકાર વિષેનું સાહિત્ય ખોળનારાઓએ આ મૃત્યુથી એક અપ્રાપ્ય આદમીને ખોયો છે.

ગયા જમાનાના સોરઠનું ઐતિહાસિક નાણું લગભગ ખૂટી ગયું છે. પરંપરાગત વાતો સાચવનારા ય જાય છે, ને જીવનમાં ઈતિહાસ જીવનારાઓ પણ સિધાવી રહેલ છે. ગુલમહમદ જમાદારની તો આ લેખકની પોતાની જ જીવન–ખોટ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૨. સિંધુતટે ગુર્જરમેળો

ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આ અઠવાડિયું યશોનામી રહી જશે. આજે પહેલી જ વાર ગુજરાત પોતાના મહાગુજરાતપણાને ગોતવા ચાલી છે, ગુજરાતને એ 'મહા'પદનું ભાન કરાવનારા સિંધવાસી ગુજરાતીઓ છે. એમણે બોલાવી એટલે ગુજરાત વગર તપાસ્યે વગર વિચાર્યે હાલી નથી નીકળી. કરાંચીમાં ગુજરાતી વસ્તીની મોટી સંખ્યા માત્ર જ જો આ મહાગુજરાતપદનું ચિહ્ન હોત તો સાહિત્ય પરિષદને માટે એ મહાપણાનો દાવો સ્વીકારપાત્ર ન જ બનત.

પણ સિંધવાસી ગુર્જરોએ આ જ કંઇક વર્ષોથી, ગુજરાતના સંસ્કારપુત્રો તરીકેનો અધિકાર સાબિત કરવા મથનો મથ્યાં છે. એણે ગુજરાતથી દૂર બેઠે બેઠે સાહિત્યનો સંપર્ક જીવતો રાખ્યો છે. એણે કવિતાનાં સામયિકો ચલાવ્યાં છે, 'મહિયરના પોપટજીઓ'ને એણે પોતાને ઘેર તેડાવી તેડાવી સાહિત્ય-ટહુકાર સાંભળેલ છે. અને ગુજરાત જ્યારે ગાંધીજીની હાકલે ગાંધીની જન્મભોમનું બિરુદ સાચું કરી બતાવવા '૩૦ના રાષ્ટ્રસંગ્રામમાં સૌની મોખરે છલંગ મારી ઝંપલાવી પડી હતી, ત્યારે ય કરાંચીએ પોતાનાં પાળ્યાંપોષ્યાં ગુર્જરબાળને ગુજરાતના રણશિબિરમાં પાઠવ્યા હતા. એ પાઠવ્યાઓની રણ-બિરદાવલીઓના લલકાર હજુ ય ગુજરાતને કાને ગુંજે છે.

અમે ગુર્જરીનાં ઘર-કૂકડાંઓએ તે દિવસે પહેલી જ વાર પિછાન્યો હતો સિંધુપાલિત ગુર્જરોનો આ ભાંડુ-સંસ્કાર. આ સહોદર-સ્નેહ અમે ત્યારથી અનુભવતા આવીએ છીએ. સંખ્યા નહિ, સખાવતો નહિ, વાણિજ્ય-સંબંધો સાચવતાં વિદેશી નૌકા-પેઢીઓનાં જહાજોની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવજા અને રેલગાડીઓના ભાર-ડબાઓનાં અમદાવાદ-કરાંચી વચ્ચે દોડતાં લોખંડનાં લંગરો નહિ, પણ અણદીઠો, હળવો, અંતરતલમાં સુવાસ સંઘરતો આ સંસ્કાર જ સાચા ગુજરાતીપણાનો સંયોજક અંકોડો છે.

શ્રી. સંપત, માણેક, ઇંદુલાલ અને સુરેશ, શ્રી. માંકડ, 'સુકાની' અને જયંત આચાર્ય : નાના મોટા શાયરો, નવલકારો, વિવેચકો ને પ્રેક્ષકો : તેમણે સિંધની શેરી વાળી વાળીને સજ્જ કરી છેઃ કરાંચીનો પ્રાણ સ્વાગત ગાય છે કે—

આંગણિયે વેરું ફૂલ
મારે ઘેર આવોને

ને સાહિત્ય-પરિષદનાં મહાગુજરાતને તીરે પહેલાં પ્રયાણ ન ચાંપસીભાઈના કલકત્તા-બંગાળ તરફ, ન ખબરદારના મદ્રાસ તરફ, કે ન જયશંકરભાઇના પૂના તરફ થયાં. એ પગરણ સૌ પહેલાં સિંધુતીર પ્રત્યે પળ્યાં, તેમાં પણ મારી દૃષ્ટિએ ઊંડો મર્મ છે. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના સંસ્કાર-સંબંધો ઇતિહાસે પણ સિંધુ-તીર જોડે જ વધુ સંકળાવ્યા છે. ગુજરાતી ભાષામાં સિંધી અને સિંધસહોદર જેસલમીરી રાજસ્થાનોની ભાષા સિંચાયેલી છે. ગુજરાતના ભાગ્ય-નિર્માણમાં આથમણો સાગર-કાંઠો જે ભાગ ભજવી ગયેલ છે તેની કથા અનેરી છે. ગુજરાતના રસકસ ઓતરાદા ને આથમણા સંસ્કૃતિ-પ્રવાહોએ જ અંજલિ ભરી આણેલાં છે. ગુજરાતના નવયુગી ચંદરવામાં પણ સિંધુતીરની ટીબકીઓ ટંકાઈ છે. સ્વ. ગિદવાણી, અધ્યાપક મલકાણી અને આચાર્ય કૃપલાણી ગુજરાત વિદ્યાપીઠના આદ્યનિર્માતાઓ હતા.

સિંધે એક પ્રાંતરૂપે આજે ગુજરાત સાથેના પોણા બે સૈકાઓના સંતાનપદમાંથી બહાર નીકળી પોતાની સ્વાધીન અસ્મિતાનું જોબન પુરવાર કર્યું છે. પણ સિંધની આજની નવપ્રાપ્ત સ્વાધીનતાથી ગુજરાતે કશું જ ડરવાનું નથી. સ્વાધીન સિંધ ગુજરાત-પુત્રોને વધુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વહાલસોયા કરીને સાચવશે. સ્વાધીન સિંધ ગુજરાતીઓને પોતાનાં આભૂષણો સમજશે. જમશેદ મહેતા જેવું મોતી સિંધને ગુજરાતમાંથી જડયું છે. સિંધના વિદ્યાલયોને કેટલાય ગુજરાની અધ્યાપકો શોભાવે છે. સિંધના પ્રાંતીય ઘડતરમાં ગુજરાતીઓ એકરસ બની જાઓ, અને સિંધી સંસ્કૃતિની ચૂંદડીમાં આપણા સાહિત્યનો કસુંબલ રંગ ચઢાવો!

રાજપ્રકરણી સ્વાધીનતામાં સિંધની આજે પ્રવેશઘડી ચાલી રહી છે. તે જ વખતે ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનનું સિંધના પાટનગરમાં મળવું, તેમજ એના પ્રમુખપદે ગુજરાતી પ્રધાનની પ્રતિષ્ઠા થવી એ બધું સજુગતું અને સાંકેતિક લાગે છે. રાજદ્વારી અસ્મિતાને પંથે નવપ્રયાણ કરતા સિંધની ગુજરાત સાથેની સાંસ્કારિક સ્નેહગાંઠ વધુ સ્વાભાવિક બનશે.

સિંધુતટને ગુર્જરમેળે જનારાં સર્વને શુભવિદાય દઈએ. આપણી પણ આત્મીયતાના તેમની જોડે સંદેશા મોકલીએ. કરાંચી સંમેલનનો પ્રધાન હેતુ ફક્ત સિંધમાં જ નહિ પણ અન્ય દેશાવરોમાં પડેલા લાખો ગુર્જરોનું એક સંસ્કાર-દોરે કેવી રીતે પરોવણ થઇ શકે તેનો વિચાર કરવાનું બનો.

૨૩. સૌરાષ્ટ્રનાં મૂછો અને મંજીરાં

સૌરાષ્ટ્રનાં ભજનિક શ્રી. પુરીબાઈનું તલવાર તેમજ દીવાવાળું મંજીરવાદન મુંબઇના પ્રેક્ષકોને ચકિત કરનારું નીવડયું.

આ વિસ્મયભાવ સરકસના રમત-કૌશલ પ્રત્યેના આપણા અહોભાવમાં તો નહિ પરિણમે ને?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમારા એક કાઠિયાવાડી આયરની પચીસપચીસ હાથ લાંબી મૂછોએ પણ આવો જ અહોભાવ જન્માવેલો. એનું પ્રદર્શન છેક અમેરિકામાં થયેલું. એ પ્રદર્શનવૃત્તિએ, એ નરી કૌતુકવૃત્તિએ આપણા બુઢ્ઢા આહીરનો જીવ લીધો.

શ્રી. પુરીબાઇનું મંજીર–નૃત્ય પણ કેવળ હાથચાલાકીમાં, નિપુણતામાં, 'એક્રોબેટિક્સ'માં ન ખપી જવું જોઈએ.

મૂછો અને મંજીર–નૃત્યઃ એ કઈ પ્રજાના કયા જાતિ–સંસ્કારનાં ચિહ્નો છે, તે મુદ્દાની વાત જ બાદ રહી જાય છે. પશ્ચિમની પ્રજા બરાબર એ જ દૃષ્ટિએ ગાંધીજીની પોતડી તરફ કુતૂહલ દાખવે છે.

મૂછો એટલે પહાડવાસી શૂરવીર જાતિઓનું એક શોભા–અંગઃ મર્દાઇનું એક પ્રતીકઃ મૂછોનો વળ ચડાવનાર પ્રજાજન આકરી પરીક્ષાને હવાલે થાય. 'શિવદ્રી'ના યુગના અનેક વીર–ચિહ્નો માંહેલું એક તે મૂછો.

મર્દાઈની લોકપરીક્ષાએ નવા યુગમાં નવું સ્વરૂપ લીધું. મૂછોના વળની કશી જ જરૂર રહી નહિ. વળ દેનારા નિર્ભય બન્યા. એટલે એક માણસે માંડી મૂછોને લંબાવવા.

એના વાળ કસદાર હશે, એને મૂછોના જતન માટેની ફુરસદ હશે, જથ્થો વેઠી શકે તેવાં મજબૂત જડબાં હશે. પરિણામે એ મૂછોનો ધણી લોકકૌતુકના સંગ્રહસ્થાનમાં ગોઠવાયો.

મંજીર–નૃત્ય સોરઠી ભજનરસનું એક પ્રેરક ઉન્માદક શોભાંગ છે. એ માત્ર નિરાળી ચાતુરીની વસ્તુ નથી. ભજનનો ભાવોદ્રેક મંજીરાની રણકાર–લીલામાં ઠલવાય છે. ભજનની ઝૂકને પૂરા તાલવેગ દેવા માટે એનું નિર્માણ હતું.

પાછળથી એ ભક્તિરસનું પ્રેરક અંગ મેળાઓમાં, ચૌટાઓમાં ને મંડળીઓમાં, અલાયદા આકર્ષણને પાત્ર બનતું ગયું. ધંધાર્થી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભજનકારોની ભમતી મંડળીઓમાં, તંબૂર પર ભજન ગાતા બાવાઓની આજુબાજુ બેસનારી એની રામકી—એક કે વધારે—લાજઘૂમટા કાઢીને અને હૈયા ઉપર ગાતરી ભીડીને છૂટે હાથે મંજીરા ખેલવતી થઈ.

ત્યાં સુધી તો એનો સંગીત-રસ અને નૃત્ય-રસ અનામત રહ્યો હતો. પણ પછી તો એ રસ ભુલાઈને અવનવા અંગ-મરોડો ને સરકસ-પંથે જ એનું પ્રયાણ થઇ ગયું.

શ્રી પુરીબાઇ એક ભજનિક છે; કસરતબાજ મંજીર-ખેલાડી નથી. મંજીર-વાદનની એમની નાજુક કરામત તો જૂના કાળની ભજનસંગીત કલાનો એક અવશેષ છે. એમનાં ભજનગાનથી એમની મંજીર-લીલાને છૂટી ન પાડશો.

૨૪. સદા સજીવન વાણી-પ્રવાહો

જૈનોમાં એક સુંદર કથન છે :

'તીર્થંકર ભગવાનો જ્યારે દેશણા (જાહેર ઉપદેશ) દેતા ત્યારે શ્રોતાઓ માંહેના સર્વે—દેવતાઓ, માનવીઓ, પશુઓ વગેરે તમામ, પોતપોતાની ભાષામાં આપોઆપ એ ભગવાન-વાણી સમજી જતા.'

અખાએ એની રીતે ઉચ્ચાર્યું: 'ભાષાને શું વળગે ભૂર, રણમાં જે જીતે તે શૂર.'

ભારતવર્ષ સેંકડો ભાષાઓ વડે છેદાયો છે એ દલીલ મૂળ તો અંગ્રેજોની: એ આક્ષેપનાં ચશ્માં વિદેશીઓની આંખે પહેરાવીને આપણા હાકેમોએ હિંદનું જૂઠું દર્શન કરાવ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાળક્રમે એ ચશ્માં આપણે પોતે જ નાક પર ચડાવ્યાં, ને આજે, કદી નહિ ને છેક આજે, આપણે એકભાષાની એ પારકી દલીલમાં વધુ પડતા ફસાયા: હિંદનો એકભાષાના સ્વીકાર વગર ઉદ્ધાર નથી, એવા પ્રકારની અતિશયતાથી ભરેલી દલીલે જોર પકડયું છે.

એનો એક તાત્કાલિક જવાબ તો મુંબઈ ખાતે અપાયો છે: એ જવાબ મલયાલમ કવિશ્રી વલ્લતોલની આગેવાની નીચે ભજવાયેલા 'કથકલી' નૃત્યોમાં સમાયો છે.

મૂંગી મૂંગી, નૃત્ય અને ચેષ્ટાઓની વાણી, અભિનય અને મુદ્રાઓની વાણી, આંખોની અક્કેક ભમ્મરનો ફરફરાટ, એકાદ હાથ, પગની આંગળીની ધ્રુજારી: દેહની બારીકમાં બારીક એ ચેષ્ટા કે મુદ્રા સાથે તાલસૂરબંધ વાદ્યજૂથ: અને એ ધારાવાહી અભિનયની પાછળ આખી ભજવવાની કથાને છંદમાં ધપાવતું કવિ વલ્લતોલનું મલયવાણીનું મહાકાવ્ય.

માનવીની પાસે એક પણ એવો મનોભાવ નથી, કે જે મુદ્રા, ચેષ્ટા, અને નૃત્ય, કવિતા તેમજ સંગીતની સુસંપીલી વાણી વાટે ન દર્શાવી શકાય, એ આ કેરલ કલામંડલના કથકલી નૃત્યનો દાવો છે.

ભાષા શાની બનેલી છે? આપણે આજે ભીંત ભૂલ્યા છીએ. છાપખાનાંનાં બીબાંએ આપણા 'વિઝન'ને—દૃષ્ટિને ચોપડીઓનાં પાનાંમાં કેદ કર્યું છે. એટલે જ હિંદની એકભાષા વિષે કંઇક હદ ઉપરાંતની ચીકણાશ થઇ પડી છે.

ભાષા એટલે સંસ્કારના પ્રવાહોને વહેંતિયાણ રાખતી નદી. હિન્દમાં એ નદી સજીવન નહોતી પૂર્વે? કાશ્મીરથી કન્યાકુમારીના છેડા એક જ ભૂમિની સંસ્કારસાડીના પાલવો હતા તે દલીલ શું આપણે ઓછી કરી છે? તો એ ભાષા, એ સજીવન ભાષા કોણે ઘડેલી? કથકલી, રામલીલા, વાર્તાકારો, યાત્રિકો, આપણા ભવૈયા: ભાષાજ્ઞાનનાં એ જીવતાં ઝરણાં (આજનાં નાટકો નહિ!).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેઓનો નાશ તો થઇ ગયો. તેમને સ્થાને આપણે નવી શક્તિઓ સ્થાપીશું, તો જ ભાષાની એકતાનો વધુ જીવતો ઉકેલ આવશે. આંતર-પ્રાંતીય જીવન-પ્રવાહોને જોડવાનો એકમાત્ર તરણોપાય એક-ભાષા ને એક-લિપિ જ છે, એ તર્કને માટે તો મર્યાદિત જ અવકાશ છે.

લખાતું અને છપાતું સાહિત્ય વાંચી તો જુઓ ! સુવાચ્ય, ભાવોને વહન કરનારાં વાક્યો કેટલાં ? જીભને સાચા થડકાર લેવરાવનાર શૈલી કેટલાની ? આંખોને જ કેટલો બધો બોજો ઉઠાવવાનો ? વાંચતી આંખો કલ્પનાના પ્રદેશ પર મૂર્તિઓ ઊભી કરવા જતાં કેટલી બેહોશ બને છે !

કાન અને જીભ સાહિત્યમાંથી લગભગ દેશવટો પામ્યાં છે. નાદને તો આજે કાવ્યમાં ય નજીવું સ્થાન છે. માત્રામેળની ફૂટપટી સર્વોપરિ બની છે. કવિતાને જીભ પર નાખી તો જોજો !

આ નાદનું તત્ત્વ ભાષામાં પ્રાણતત્ત્વ હતું તે દિવસે ભાષાની અનેકતાએ દેશને મૂંઝવ્યો નહોતો. તળપદી લોકબોલી તે દિવસોમાં જે સાહિત્ય-બલો ખેડતી તે આજે લેખણો નથી ખેડી શકતી. અત્યારે તો લખાતાછપાતા સાહિત્યની ભાષા અને બોલાતી ભાષા વચ્ચે અખાત ખોદાયો છે.

કથકલીના જેવી આપણી ભવાઈની પરંપરા ક્યાં ગઈ ? સિત્તેર વર્ષના જે બૂઢા તરગાળાઓ ઝંડા, પુરબિયા કે વાણિયાણનાં જોબન-જોધ પાત્રોને કેવળ નૃત્ય, સંગીત અને ચેષ્ટાઓથી જીવતાં કરી પોળે-શેરીએ માર્મિક લાક્ષણિક દેશ-દર્શન કરાવતા તેનું શું થયું ?

પોળે પોળે રંગભૂમિ હતી: આજે ફરીથી દુનિયા 'સ્ટ્રીટ-સ્ટેઈજ' અને 'માસ-ડ્રામા'ના પ્રયોગો આદરે છે. આપણી રામલીલા અને ભવાઈ હજુ ય હાથમાં આવે તેમ છે. કોઈક ગુજરાતી એને પાછાં તેડે.

સાહિત્યમાં નાદના તત્ત્વને ફરીથી પ્રતિષ્ઠિત કરો. આંધળે બહેરું કુટાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૫. તરગાળાની તવારીખ

ભવાઈ અને ત્રગાળા જ્ઞાતિ પર પ્રકાશ પાડતો શ્રી જયશંકરભાઈનો લેખ અમદાવાદની પહેલી રંગભૂમિ પરિષદમાં વંચાયો હશે. તેને છેક આજે 'પ્રસ્થાન'માં પૂરેપૂરો છપાયેલો વાંચી ખૂબ જ આનંદ થયો કેમકે શ્રી. જયશંકરભાઇ તરફથી આખરે આટલાં વર્ષે પણ આપણી સાચી ગુર્જર ગ્રામ્ય રંગભૂમિ ભવાઈનો પ્રમાણભૂત ને વિવેકશીલ ખ્યાલ મળ્યો.

તરગાળા કોમની ઉત્પતિ–કથા શ્રી. જયશંકરભાઈએ આપી છે. એ કથા એક કાવ્યનો વિષય બને તેવી છે, બલ્કે એ ઘટના પોતે જ એક અમર કાવ્ય છે. અલાઉદ્દીન ખીલજીના કાળમાં એક જહાનરોઝ નામનો મુસ્લિમ સરદાર ગુજરાતના ઊંઝા ગામ પર ચડી આવ્યો, અને ઊંઝાના હેમાળા પટેલની પુત્રી ગંગાના રૂપગુણ ઉપર મુગ્ધ બની, તેને જનાનામાં બેસાડવાની ઇચ્છાથી પકડી મંગાવી. સિદ્ધપુર ગામના એક રાજારામ ઠાકર નામના યજુર્વેદી ભારદ્વાજ ગોત્રના બ્રાહ્મણ કે જે ગીત, વાદ્ય ને કથામાં સુપ્રસિદ્ધ હતા તેમના પુત્ર અસાઇત ઠાકુરને કાને આ વાત આવતાં ઊંઝા જઈ, મુસ્લિમ સરદારને પોતાની ગાનવાદન તેમજ વાર્તાકળાથી રીઝવી 'ગંગા મારી પુત્રી છે' એમ કહી એ કન્યાની માગણી કરી.

સરદારને શંકા પડી: એણે કહ્યું, 'તો ગંગા સાથે તમે એક ભાણે બેસી જમો, ને મને ખાતરી કરાવો.'

તુરત બ્રાહ્મણ અસાઇત ઠાકુર ગંગાને બચાવવા વટાળ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્વીકારીને જ્ઞાતિભ્રષ્ટ બન્યા, સિદ્ધપુરના ન્યાતપંચાતિયાઓનો ફિટકાર પામીને એ પુરુષ એકલવાયા બન્યા ને સિદ્ધપુરથી હિજરત કરીને પોતાના ત્રણ પુત્રો સાથે ઊંઝા આવીને રહ્યા. એણે બ્રાહ્મણધર્મ સતત બરાબર પાળ્યો, અને ગંગા સાથેના વટાળ પછી ગંગાના પિતા સાથેનો પણ સુવ્યવહાર ન ત્યજ્યો. પુત્રોનાં પણ ત્રણ ઘર પરથી એના વંશ-વસ્તારીઓ 'ત્રિઘરા', 'ત્રણ ઘરાળા', 'તરઘાળા' 'તરગાળા' કહેવાયા.

૨૬. જોઈએ છે: જીવનભરના ધૂનીઓ

રંગભૂમિ પરિષદના પ્રયોજકોએ દોષ કર્યો છે એવું સૂચવવાના જરાય સંકલ્પ વગર એક વિચાર લેખે આ લખાય છે. નૃત્ય વિષે થોથાં લખાયાં હતાં, ને ચર્ચાઓ પણ થતી હતી. એક માનવી ઓચિંતાનો દેખાયો. એણે નૃત્યની પરિષદો નહોતી ભરી, ને ચર્ચામાં ભાગ પણ નહોતો કદી લીધો. એણે પ્રત્યક્ષ નૃત્ય-પ્રયોગો ધરી દીધા. એ પ્રયોગોએ આજે હિંદના સમગ્ર વાતાવરણને નૃત્યના રંગોમાં ઝબકોળી નાખ્યું છે. એ ઉદયશંકર આજે પણ પરિષદો બોલાવતો નથી, ચર્ચા કરતો નથી, ચુપચાપ નવાં તત્ત્વોની તાલીમ મેળવતો મેળવતો નૂતન નૃત્ય-મરોડો ધરતો જ જાય છે.

ચર્ચા ઘણીવાર ક્રિયાને હણે છે. રંગભૂમિ પરિષદની ચર્ચા અને ત્યાંનાં ભાષણો પાણી વલોવવાના પ્રયાસોરૂપ હતા. કોઈને કશું જ નવું કહેવાનું નહોતું. નક્કી કરેલું નાટયગૃહ ચર્ચા વડે ચાલવાનું થોડું જ છે? ફક્ત નિબંધો લખનારાઓને હાથ એવું નાટ્યમંદિર ન પડી જવું જોઈએ. સિનેમાના સંસ્કારમાં ક્રાન્તિ કરી નાખનારાં 'ન્યુ થિયેટર્સ'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને 'પ્રભાત' ચર્ચા કરવા નહોતાં રોકાયાં. બંગાળાની રંગભૂમિનો ઉત્કર્ષ એકાદ ગિરિશ ઘોષ, એકાદ દ્વિજેન્દ્રલાલ અને એકાદ શિશીર ભાદુડીની આજીવન ઉપાસનાને આભારી છે. રંગભૂમિને વિદ્વાનો કે વિદ્યાલયો નથી સુધારી શકવાનાં. એનો ઉદ્ધાર આખરે પણ કોઇ ધંધાદારી નટના અથવા નટમંડળીના હાથે થશે. એ તો છે પ્રત્યક્ષ કરી દેખાડવાની કલા. એની પાછળ પડનાર જીવનભરના ધૂની આદમીને શોધો.

એવો ધૂની આપણા સાહિત્યજગતમાં આજે એકેય નથી, એમ કહું છું ત્યારે ચંદ્રવદનને માઠું લાગશે તે હું જાણું છું. છતાં કહું છું કે ચંદ્રવદન 'ખોંકાસાં' તો ઘણાં મારે છે, છતાં સાચા નાટ્યધૂની નથી. એનો નાદ જો જખ્મી કલેજાનો હોત તો એકાદ બે નાની સફળતા- ઓથી સંતુષ્ટ બનીને પાછા બીજા તોર પર ચડવાને બદલે એણે નાનકડા પાયા પર પણ પોતાની એક મંડળી ઊભી કરી લઇ નવનવા પ્રયોગો ધંધાદારી રીતે જ બતાવવાનું આરંભ્યું હોત.

ધંધાદારી નટમંડળીઓ આજે ઓછી થઇ ગઈ છે. એમના ભૂમબરાડાથી લોકો થાકેલા છે. નવસંસ્કારો પીને નીકળી પડનાર મંડ- ળીઓ માટે ગુજરાતનાં કેટલાંય શહેરોમાં બહોળો અવકાશ છે. ભાઇ 'જામન' નામના એક નાટ્યલેખકે આ કામ થોડાં વર્ષો પર કરી દેખાડ્યું હતું. 'સજ્જન કોણ?' નામના એક નૂતન ઢબના પ્રયોગની સફળતા મને તો દિશા–ઉઘાડણ દેખાય છે. 'ચંડીદાસ', 'તુકારામ', 'પુરણભક્ત', 'છાયા', 'દેવદાસ' વગેરે ચિત્રપટો પણ દિશા દેખાડે છે, કે કયો અભિનય, કેવી વસ્તુગૂંથણી, ને કેવાં ગીતો લોકોને ગમે છે. આથી વધુ કઇ દોરવણી આપણા પરિષદનાં ભાષણો આપી શકવાનાં હતાં?

જેને સાચી તાળી લાગી હશે તેઓ આપણી રાજકીય, સામાજિક કે સાહિત્ય પરિષદો, આપણા મેળાઓ, આપણાં બહોળાં તીર્થ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંમેલનો વગેરે તકોને પકડી લઈ બહોળા સમૂહના ઊંબરમાં નાટકો લઇ જઇને ઊભાં રાખશે. મહાસભા ચાલી આવે છે. એવડા વિશાળ લોકમેળાનો ધંધાદારી ટેકો મેળવવો સહેલ છે. નૂતન સંસ્કારે સળગતા નટો ત્યાં ઊતરી ન પડે ?

૨૭. એ નાટ્યમંદિર કેવું હશે !

એક સ્વતંત્ર નાટ્યમંદિર, જે નવતર સંસ્કાર–નાટકોના પ્રયોગો અજમાવવાની સામગ્રી પૂરી પાડી શકે; તેનું સ્વપ્ન શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતા વગેરે ભાઇઓ સેવી રહેલ છે. 'નરસૈયો'ની આવકનો અમુક હિસ્સો તે ખાતે જવાનો છે.

કલાપી–સ્મારકને નામે કાઠિયાવાડના લાઠી નામે ગામડામાં એકાદ હજીરો ખડકવાની વાતમાં તો નરી નિરર્થકતા જ સમાયેલી છે. તેને બદલે મુંબઇ જેવા શહેરમાં એક સંસ્કારી નાટ્યાલય બંધાય એ સમજી શકાય તેવી જરૂરત છે.

એવું નાટ્યાલય બાંધો ત્યારે કૃપા કરીને આટલું યાદ રાખજો: કે રૂા. એકથી માંડી પંદર–પંદર ને વીસ–વીસની ટિકિટોના ધૃણા-જનક વર્ગો ઓછામાં ઓછા પાડવા પડે તેવી બેઠકો ગોઠવાય.

આગબોટો, રેલગાડીઓ અને જેલોના સરકારનીર્મ્યા વર્ગોને ગાળો દેનારા ખુદ આપણે કોણ જાણે કયા મોઢે આપણા શુદ્ધ કલા-સમારંભોમાં ય આવો અપમાનજનક વર્ગભેદ રાખી રહ્યા છીએ !

પૈસા તો આજે મોટે ભાગે સરસ્વતી–શત્રુઓના હાથમાં પડેલા છે. કલાસાહિત્યનો ભક્તસમૂહ તો ઘણુંખરું બે પાસાં સરભર કરવાનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘોર જીવન-સંગ્રામ ખેડી રહેલ છે. શા માટે એ સાચા કલા-પ્રેમીઓની સામે દ્વાર રુંધો છો ?

દાખલો આપું : 'નરસૈયો'નું વિવેકભર્યું નિરીક્ષણ કરી આવેલા એ ત્રણ જાણીતા કલાકારો મને મળ્યા. તેઓની ગરીબીએ તેમને ઓપેરા-હાઉસને સાતમે આકાશે ચડવા ફરજ પાડી હતી. બીજી બાજુ બાલ્કની અને બૉક્સ, સોફા અને એકસ્ટ્રા-ઓરચેસ્ટ્રા ઉપર નિરાંતે નસ્કોરાં ઘોરાયાં હશે. કંઇક મહેલોમાં મધરાતે ઉદ્ગાર પડ્યા હશે કે 'બેટાઓએ પૈસા પડાવી લીધા !'

વર્ગભેદની, આભડછેટની, પૈસા પૂજવાની આ જૂની પરંપરાને નવાં નાટ્યમંદિરોમાં તો સ્થાન હોય જ નહિ. ક્યાંય નહિ તો કલાના પોતાના ઘરમાં તો આ પૂંજીપતિઓને પાઠ ભણાવો : કે અમારો કલાબ્ધિ, ઉમાશંકર, અથવા મસ્તફકીર તમારા લખપતિઓથી જરીકે ઊતરતી અથવા છેટેરી ખુરસીને લાયક નથી !

આપણાં સ્વપ્નમાં રમતું નાટ્યાલય તલભાર પંક્તિભેદ નહિ સહી શકે. એમાં પ્રવેશ પામવા માટે ગરીબ ઘરમાંથી એકલા પતિએ જવું કે પત્નીએ, એવો વિચાર કરવા બેસવું ન પડે. એનો લાભ લેવા જનાર કુટુંબને પોતાના રોજિંદાં ચમચી ઘી-દૂધ ઉપર કાપ ન મૂકવો પડે.

એક જ કક્ષાની બેઠકો : મધ્યમ વર્ગ સહી શકે તેટલી પ્રવેશ-ફીઃ વહેલા આવનારની પહેલી બેઠક : વધુ ભંડોળ કરવું હોય તો વધુ વાર તમાશા કરવાઃ વર્ગભેદ દાખલ ન કરવાની શર્તે જ બીજાને ભાડે આપવાનું.

આવી રીતનો નવો ચીલો પાડવા આડે બેશક વ્યવહારુ મુશ્કેલીઓની દીવાલો ખડી છે. ગુજરાતનું શાણપણ એનું યથાશક્તિ નિવારણ કરે. કલાના ઘરમાં ઢેઢવાડા નથી જોઇતા ને નાગરવાડા ય નથી જોઇતા. જોઇએ છે નિર્ભેળ, માનવસમાજનો સ્વમાનયુક્ત બંધુમેળો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૮. તૈયાર નામ અને નામનાની ખરીદી

નવા ઊતરતા 'નરસી ભગત' નામના ચિત્રની આવેલી પ્રશસ્તિમાં એમ વાંચ્યું કે રૂ. વીસ હજાર તો નરસિંહ મહેતાની ભૂમિકા ભજવનાર મહારાષ્ટ્રી નટ શ્રી. વિષ્ણુપંત પાગનિસને આપવામાં આવેલ છે. એ તો જે હો તે હો, પણ એક હકીકત તો ઊભી રહે છે, કે ગુજરાતની ભૂમિના જ એક ભક્તની, જેનાં પ્રભાતિયાં પદો, ભજનો, ને રાસો અદ્યાપિ ગુજરાતનું ગામેગામ ને શહેરેશહેર ગાય છે તે જ ગુજરાતી આદિકવિ નરસૈયાની ભૂમિકા ભજવવા માટે એકએ વાર વપરાઇ ચૂકેલા તૈયાર માણસને મહારાષ્ટ્રમાંથી લાવવો પડે છે. ગુજરાતના સંસ્કારનો એને સંપર્ક નથી.

કહેવાતા રૂ. વીસ હજારમાંથી ઓછામાં ઓછા દસ પાગનિસો તો ગુજરાતમાંથી તૈયાર કરી શકાયા હોત. એવા સુકંઠીલા ગાયકો ને એવી ભક્ત-ભૂમિકા ભજવવાને માટે જરૂરી મુખમુદ્રા તેમજ મનોભાવનાવાળા માણસો ગુજરાતની ગરીબડી માટીમાં પણ કેટલાય પડ્યા હશે. એમને શોધવાની આંખો જોઈએ, ને એમની સુપ્ત શક્તિઓ જગાડનારી ખંત જોઇએ. એકના એક પાગનિસને, આપણે ઘસી ઘસીને પછી ફેંકી દેશું.

અભિનેતાઓને રસ્તાની માટીમાંથી ખડા કરનારા સાહસિકો બંગાળમાં છે, મહારાષ્ટ્રમાં છે. ટાઈપરાઈટર પરથી સાઈગલ શોધાયો, પંતુજીની ખુરસી પરથી પાગનિસ પકડાયો, મુસ્લિમ કોમમાં કોણ જાણે ક્યાં પડેલા એક યુવાનને દેવકી બોઝે વીણી લઈને 'પૂરણ ભક્ત' રૂપે પુજાવ્યો: અનેક એવી તો અભિનેત્રીઓને પણ ધૂળમાંથી ઘડવામાં આવી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉદ્યમ પાછળ લાખો રૂપિયાનાં સાહસો રેલાવનારા ગુજરાતી પ્રોડ્યુસરોને માથે હજુ એક મોટું મેણું તો ઊભું જ છે : પોતાના પ્રાંતની (કે હરકોઇ પારકી ભોમની) માટીમાંથી, ચાલીઓમાંથી, ગલીઓમાંથી, ચોરા કે ઠાકુરદ્વારામાંથી, વાડી કે ખેતરમાંથી, ગુમાસ્તા કે કારકુનોનાં જૂથોમાંથી, ઢેઢ કે ભંગીના વાસોમાંથી, મીરો, ઢાઢીઓ કે તરગાળાનાં કુળોમાંથી, નથી એકેય નવો કંઠ વીણી કાઢ્યો, નથી એકેય નવીન મુખમુદ્રા પરદા પર રજૂ કરી. તૈયાર માણસોનાં નામ અને નામના પર તેઓએ નાણાંની રેલો વહાવી છે. આ મેણું ટાળનાર કોઇ સાહસિક કલાભિજ્ઞ સત્વર જાગો !

૨૯. મથાળાંનો માલિકી-હક્ક

પુસ્તકોનાં કે લેખમાળાનાં મથાળાનો માલિકીહક્ક ઘણો મહત્ત્વનો છે. વાચકોને પકડી રાખે તેવું મથાળું શોધવામાં, તેને ચલણી કરવામાં તેમજ તેની પ્રતિષ્ઠા બાંધવામાં ગ્રંથકાર જ્યારે ફળીભૂત થાય છે, ત્યારે મથાળું એની મૂડી બને છે.

આવાં મથાળાંની ઓથે ઘણો કાચો અધકચરો માલ ખપાવવાની કોશિશ થાય છે. રમણલાલના પુસ્તકના નામને લગભગ મળતું નામ ધારણ કરીને ખરીદદારોને ભુલાવામાં નાખવાના પ્રયાસો થયા છે. નાટકો અને ચિત્રપટવાળા આવાં ચલણી નામો ઝડપવાનું ચૂકતા નથી. ગુજરાતમાં એવું બન્યાં જ કરે છે.

વિદેશોમાં મથાળાંનો માલિકી-હક્ક ખૂબ કડકાઈથી પળાવવામાં આવે છે, તેમ અતિ લોકપ્રિય મથાળાંને ખરીદી લઈ તદ્દન જુદી જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કૃતિઓ ખપાવવાનો ત્યાં વ્યાપાર ચાલે છે. 'બેંગાલ લાન્સર' નામની યેટસ-બ્રાઉનની મૂળ ચોપડીમાં તદ્દન જુદો જ વિષય મુકાયેલો. પણ નામ એકદમ જાદુઈ બન્યું. તેની હોલીવૂડમાં જાણ થઇ, એટલે ત્યાંના એક સાવ જુદો જ વિષય છેડનારા ચિત્રપટ માટે એ નામ લેખક પાસેથી ન માની શકાય તેવી મોટી કિંમતે ખરીદી લેવામાં આવ્યું હતું.

બીજો પણ હોલીવૂડમાં એવો જ દાખલો બન્યો. પેરેમાઉન્ટ ચિત્રપટવાળાઓએ એક લેખકની વાર્તા ખરીદી. મથાળું આકર્ષક નહોતું, એટલે બીજું મથાળું સૂઝ્યું: 'ડેન્સ ઓફ લાઇફ'. તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે આ તો જાણીતા ગ્રંથકાર હેવલોક એલિસના એક ફિલસૂફીના પુસ્તકનું નામ છે. તુર્ત જ ફિલ્મ કંપનીએ હેવલોક એલિસને આઠ હજાર પાઉંડનો ચેક બીડ્યો, અને એ મથાળું પેલા સાવ જુદા ચિત્રપટ માટે વાપરવાનો હક્ક મેળવ્યો.

લેખકોએ ઘણાં વર્ષોની મહેનતે લોકપ્રિય બનાવેલાં મથાળાં પ્રત્યે આવી અદબનું પાલન આવશ્યક છે.

૩૦. ટોડની શતાબ્દી

ગયું દોઢ વર્ષ જયન્તી-વર્ષ લેખે યાદગાર રહેશે. હુદડ ખાચરથી માંડી શહેનશાહ જ્યોર્જ સુધીની જયંતીઓ ઉજવાઈ, મૂવેલાઓની સંવત્સરીઓ, શતાબ્દીઓ ય યોજાઈ. એમાં એક ઉજ્જવળ નામ ભુલાયું છેઃ 'રાજસ્થાન'ના કર્તા જેમ્સ ટોડ. ટોડ ૧૮૩૫ માં અવસાન પામ્યા. હિંદમાં ૧૭૯૯ માં કંપની સરકારના રેસિડંટ બની આવ્યા હતા. પિંઢારાના પગો તળે રાજસ્થાન છૂંદાઇ ધ્વંસ પામ્યું હતું. સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસનાં ઉપકરણો નાશ પામ્યાં હતાં. તેમાંથી,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે દગ્ધ થઇ ગયેલી ચિતામાંથી ટોડે ઝીણાં હાડકાં વીણી આપણને પુરાતન ઈતિહાસ આપ્યો, જૂનાં પ્રેમશૌર્યની ગાથાઓ આપી, નવીન ઇતિહાસની ભૂમિકા આપી, ને પ્રતાપ, પદ્મિની વગેરેની પ્રચુર સાહિત્ય–સામગ્રી ગુજરાતથી લઈ બંગાળ સુધીના કવિઓ–નાટ્યકારોને ટોડે જ આપી. ભારતવર્ષના રાષ્ટ્રવિધાનમાં ટોડનું સ્થાન પહેલી હરોલમાં રહેવાનું.

૩૧. નિરર્થક ગભરાટ

ભૂખણ નામે મધ્યયુગના હિંદી ચારણ–કવિ થઈ ગયા. શિવાજી ઔરંગઝેબના એ સમકાલીન હતા. ભરસભામાં એણે ઔરંગઝેબને માટે ફિટકાર–કવિત રચી સંભળાવેલું; ને તેથી એ હદપાર થયેલા. પછી એણે શિવાજી પાસે જઇ ‘ શિવા–બાવની ’ નામે મશહૂર પ્રશસ્તિકાવ્ય લખ્યું. આ કૃતિ ભાષાદષ્ટિએ હિંદીમાં સારું સ્થાન ધરાવે છે. પણ મહાત્મા ગાંધીજીએ ઇંદોર હિંદી સાહિત્ય સંમેલન વખતે એ કાવ્ય કશીક હિંદી પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમમાંથી રદ કરાવી નાખ્યું. કારણ એટલું જ કે એમાં ઔરંગઝેબને માટે ધસાતું લખાયું હોવાથી મુસ્લિમોનાં હૃદયો દુભાય!

અમે તો ગંભીર ભાવે જાણવા માગીએ છીએ, કે એવા કયા સંજોગો ઊભા થયેલા, જેને અધીન બની આ પગલું ભરાયું ? એ હિસાબે તો મુસ્લિમ પાદશાહો ને હિંદુ વીરનરો વચ્ચેની આખી તવારીખ જ સાહિત્યમાંથી દેશવટો લેવા લાયક ઠરવી જોઇએ. રવીન્દ્રનાથના ભવ્ય વીરકાવ્ય ‘બંદાવીર’ને પણ પોતાના અભ્યાસક્રમમાંથી કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ આ બહાને જ રૂકસદ આપી હોવાનું સાંભળ્યું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. ખરી રીતે મુસ્લિમોને તો આવી કશી વાતની ભાગ્યે જ પડી હોય છે. ' શિવા–બાવની 'માં ઈસ્લામ ધર્મ કે ધર્મપુરુષનો તો કોઈ ઉલ્લેખ પણ નથી, ને ઔરંગઝેબનો તો કાળો ઇતિહાસ હજુ સરકારી પાઠ્યપુસ્તકોમાંથી ય નથી બાતલ થયો. તો પછી આપણો આ ગભરાટ શાનો ?

૩૨. ઘોંઘાટથી લાગણીઓ પલટાશે નહિ

મુંબઈ સરકારની દારૂબંધીને જોશ દેવા માટે રૂપેરી પરદાની, ચિત્રકલાની, તેમજ કલમબાજોની મદદ મગાઈ રહી છે. મગાયા વગર સ્વયંસ્ફુરણાપૂર્વક પણ તેને આ ત્રણે સાધનો દ્વારા સાથ અપાઈ રહ્યો છે. ચિત્રપટવાળાઓ ગુજરાતના લેખકો પાસેથી દારૂબંધીને મદદગાર બને તેવી વાર્તાઓ માગે છે, વર્તમાનપત્રો દારૂની ભયાનકતા દાખવનારાં ચિત્રો પોતાના કલાકારો પાસેથી મેળવે છે, અને સભાઓ તેમજ રંગભૂમિના ઉપયોગ માટે શરાબની વિનાશકતા આલેખતી કવિતાઓ, નાટિકાઓ પણ નોતરાતી હશે.

પરદો, પીંછી ને કલમ: એ ત્રણે માનવજાતિનાં ઉન્નતિકર સાધનો છે, ને શરાબ જેવા અધોગામી તત્ત્વના પાશમાંથી પ્રજાને છોડાવવાની પ્રવૃતિમાં એ ત્રણેનો ઉપયોગ યથોચિત છે. આફત માત્ર એટલા પૂરતી છે, કે મુંબઈના મહોલ્લે મહોલ્લે વગર મફતનો ત્રાસ આપતા ફરતાં પેલાં મેગાફોન મારફતના સૂત્ર–પોકારોની માફક અથવા 'ઇન્કિલાબ ઝિંદાબાદ' અને 'શાહીવાદ મુર્દાબાદ' જેવા હદથી જ્યાદે ઘોંઘાટોની માફક, આ પરદા, પીંછી અને કલમનો પણ સસ્તો ઉપયોગ થવાથી મૂળ દારૂવિરોધી મનોદશા ઉત્પન્ન થવી તો દૂર રહેશે, ને લોકોનાં મનમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બકરું કાઢતાં ઊંટ પેસશે. પેલાં ઝિંદાબાદી સૂત્રો મૂળ સુવર્ણ-સૂત્રો ને ક્રાંતિની મર્મવેધક ગાથાઓ સમા મટીને અત્યારે અર્થહીન ઊર્મિઘાતક બુમરાણો બન્યાં છે.

શરાબવિરોધી ચિત્રોમાં જે મનોભાવો વ્યક્ત થઇ રહેલ છે તેમાં મોટે ભાગે બીભત્સરસનાં પોષક દશ્યો ઊપસી આવે છે. બરાબર પેલાં નરકાપુરીનાં ચિત્રોએ જે અનિષ્ટ કરેલું તે અનિષ્ટનું પુનરાવર્તન આજની આ કૃતિઓ કરશે એવો ભય છે. પાપીઓનાં હૃદયોમાં એ જૂનાં જમપુરી-ચિત્રોએ પાપાચાર પ્રત્યે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કર્યો કે કેમ તે એક પ્રશ્ન છે, પણ સામાન્ય જનોનાં હૃદયોમાં એ ચિત્રોએ જે બીભત્સતા મૂકી છે તે તો ન ભૂંસાય તેવી હતી.

કલા અને કલમનો પ્રદેશ ધરતી છે, જીવનનું વાસ્તવ છે; ને એનું કર્તવ્ય પણ માનવ-જીવનમાં જ મુક્તિની તમન્ના જન્માવીને તેની સિદ્ધિ માટે માનવીને મથતો કરવાનું છે એ સાચું, પણ એ કર્તવ્યનું સ્વરૂપ બૂમબરાડાથી ખરડાયેલું ન હોવું જોઈએ. ઘોંઘાટથી માનવ-લાગણીઓ પલટાવી શકાતી નથી. પ્રત્યેક સાધનની કાર્યસાધકતા એના યથાર્થ ઉપયોગ પર જ અવલંબે છે.

૩૩. માતૃભાષાના મરોડો

મહાત્મા ગાંધીજીની કલમ હવે પછી પોતાનાં જાહેર લખાણો ઘણે ભાગે ગુજરાતીમાં ને થોડે અંશે હિંદીમાં કરશે એવો નિર્ણય જાહેર થયો છે. આપણા લેખનજગતમાં આ એક અભિનંદન અને ગર્વ લેવા લાયક નિર્ણય ગણાશે. ‘નવજીવન’ ચાલતું ત્યારે ગાંધીજી ગુજરાતીમાં લખતા ને તેના અનુવાદો અંગ્રેજીમાં ઊતરતા. ‘હરિજન’

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને 'હરિજનબંધુ'માં એથી ઊલટો ક્રમ ચાલતો આવ્યો છે. મૂળ વિચારો અંગ્રેજીમાં ઊતરે છે, ને તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર બીજાઓને હાથે થાય છે.

સ્વ૦ એન્ડ્રુઝ સાહેબ એવું શીખવતા (વિશ્વભારતીમાં) કે ખુદ અંગ્રેજી વાઙ્મયમાં કવિવર ટાગોર અને મહાત્મા ગાંધીની અંગ્રેજી બાનીએ એક અપૂર્વ તત્ત્વનો ઉમેરો કર્યો છે. ગાંધીજીના વિચાર-તત્ત્વને વહેનારી અંગ્રેજી વાણીનું આવું સમૃદ્ધપણું આપણે સતત અનુભવ્યું છે. અંગ્રેજીમાં વ્યક્ત થતો ગાંધીજીનો પ્રાણ દુનિયાભરમાં આદર પામ્યો છે.

પરંતુ ગાંધીજીનાં અંગ્રેજી લખાણોને ગુજરાતીમાં ઉતારવાના 'હરિજનબંધુ'ના પાના પરના પ્રયત્નો લગભગ હંમેશાં નિષ્ફલ હતા, ને કોઇ કોઈ વાર તો કઢંગાપણાની હદે પહોંચી જતા એ અનુભવ ઘણાનો અને ઘણા કાળનો છે. અપૂર્વ સુંદર અંગ્રેજી ગાંધી–વાણી ગુજરાતી અનુવાદોમાં પોતાના બધા જ મરોડો, બધી જ નકશી, બધું શિલ્પ ગુમાવી બેસતી.

એથી ઊલટી રીતે ગાંધીજીની ગુજરાતી કલમને અંગ્રેજીમાં ઉતારનારા સાથીઓ સુનંદા સાંપડેલા છે, એટલે ગાંધીજીના નવા નિરધારથી બહારનાઓને ગુમાવવાપણું નહિ રહે. તેમને લગભગ ગાંધીજીની અસલ રચના જેવાં જ ભાષાંતરો મળશે અને ગુજરાતી ભાષાને ગાંધીજીની મૂળ કલમનો પ્રસાદ સાંપડશે.

આ નિરધાર કરવા બેસતાં ગાંધીજીએ ગુજરાતી ભાષાની મહાન શક્તિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ઉત્તર હિંદની ભાષાઓમાં ગુજરાતી વાણીને વ્યક્ત થવાની અનેરી ફાવટ વરેલી છે એ તો આપણને પણ ખબર નહોતી. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય સંબંધમાં લઘુગ્રંથિ સેવનારા-ઓનાં મન પર આ વાત ઠસવાની જરૂર છે. ગુજરાતી ભાષાના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મરોડો સુંદર છે. પારકી ભાષામાંથી અનુવાદો ઉતારવા બેસનારા આપણામાંના ઘણાઓએ મૂળ ગુજરાતી મરોડોને પકડવાની તસ્દી ન લીધી હોઇ આપણી ભાષામાં નકલી પરકીય તત્ત્વ પેસી રહ્યું છે તે ટાણે આ શક્તિનો નિર્દેશ જરૂરી હતો.

ટાગોર અને ગાંધીજી બેઉ, ઉપર એન્ડ્રુઝ સાહેબે ગણાવ્યા મુજબ અંગ્રેજી ભાષાના મૌલિક સ્વામીઓ હોવા છતાં તેમની બેઉની ઉત્તમ કૃતિઓ મૂળ તો માતૃભાષામાં જ રચાઈ છે. ટાગોરનાં તો પરચૂરણ વ્યાખ્યાનો-લખાણો પણ મૂળ બંગાળીમાં જ લખાય છે, તે છતાં તેના અનુવાદો જોતાં થાપ ખાઇ જવાય છે કે મૂળ કૃતિ અંગ્રેજીમાં જ લખાઇ હોવી જોઇએ.

અનુવાદમાં મૂળ તત્ત્વ આટલી વફાદારીથી ઊતરે છે તેનું રહસ્ય ક્યાં રહેલું છે? ફક્ત એકલા અનુવાદકોના અંગ્રેજી ભાષા પરના પ્રભુત્વમાં જ એ રહસ્ય નથી રહ્યું. એ મુખ્યત્વે તો રહ્યું છે મૂળ માતૃભાષામાં જન્મ પામેલી કૃતિની વાક્યરચનામાં. એવું ઐશ્વર્ય ફક્ત બંગાળી ભાષામાં જ છે ને ગુજરાતીમાં તો નથી એવી માન્યતાના વહેમને આપણે ત્યજવો ઘટે છે. ગુજરાતી ભાષાનુ આત્મતત્ત્વ આપણે એના પર વગર વિચાર્યા પરકીય સંસ્કારો લાદીને હાથે કરીને ગુમાવ્યું છે. ગાંધીજીની ગુજરાતી કલમ એવી વિકૃતિથી મુક્ત હોઈને આપણને હવે પછીનાં 'હરિજનબંધુ'માં નમૂનેદાર નવી નવી પ્રસાદી મળશે એવી આશા રાખીએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩૪. આ ચિત્ર : અને પેલું

'**આ** ચિત્ર જો, ને પેલું ચિત્ર જો!' રાજકુમાર હેમલેટે પોતાની પતિઘાતક જાર માતાને પૂછેલો આ પ્રશ્ન જાણીતો છે; જૂનો છતાં ય હમેશાંનો નવો છે.

જગત–સંસ્કૃતિ જો માનવીની માતા હોય તો માનવી એને ય પૂછી શકે, કે જો આ મિસ મેયોનું 'મધર ઇંડિયા', ને જો પેલું સુધીન્દ્ર બોઝનું 'મધર અમેરિકા'!

સ્વાધીન અમેરિકાની પુત્રીએ રુશ્વતોમાં લપટી પડીને એક પરાધીન પુરાતન રાષ્ટ્રની બદબોઇ કરી: પરપીડિત હિંદના પુત્રે સત્યથી પ્રેરિત બનીને પોતાની પાલક એ સ્વાધીન ભૂમિનું સમતોલ ચિત્ર દોર્યું.

મિસ મેયો હિંદમાં ચાર મહિના રહી: સુધીન્દ્ર બોઝનો અમેરિકામાં જીવનભરનો વસવાટ છે.

મેયોએ હિંદને આગગાડીની બારીમાંથી ને અમલદારશાહીની ઝેરીલી આંખો વડે જોયો; સુધીન્દ્રે લાંબા સ્વાનુભવમાંથી, અમીભરી પોતાની જ આંખે અમેરિકા નિહાળ્યો.

પરિણામ તો નિર્વિવાદ છે: સુધીન્દ્રનું ૩૦૪ પાને ભરેલું વિગતોના આધારે સિદ્ધ પુસ્તક, દુષ્ટ હેતુથી મુક્ત છે. એ દોઢ સૈકાની સ્વાધીનતા–યુવાન પ્રજાના ગુણદોષોનું સમતોલ દર્શન કરાવે છે, ને એમ કરી આપણને સાચી દોરવણી આપે છે.

વિદેશના કિનારા પર એક હિંદીને શોભી શકે તે જ સજ્જનતા સુધીન્દ્રની કલમ દાખવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુધીન્દ્રનું અંગ્રેજી તો એની સુંદર સરલતા માટે જાણીતું છે.

આવા પુસ્તકના પ્રકાશનનું સાહસ કરનારા આપણા ગુજરાતી ભાઈ મૂળશંકર ભટ્ટ છે.

૩૫. આલમની સમાચાર–ભૂખ

ઇંગ્લાંડનાં છાપાંઓએ તાજેતરમાં બર્નાર્ડ શૉ પર ઉલ્કાપાત હાલવ્યો છે. બ્યાસી વર્ષના બુઢ્ઢા બર્નાર્ડ શૉનું નવું નાટક 'જીનીવા' માલ્વર્ન નામે શહેરમાં ભજવાયું. શૉનું નાટક ભજવાય એ વર્તમાનપત્રોને માટે એક જગતવ્યાપી મહત્ત્વનો બનાવ ગણાય. પત્રકારો ત્યાં એકઠા થયા હતા. પણ નાટકના પ્રયોજકની સૌને સખ્ત સૂચના હતી કે કોઈએ કોઈ અખબારી વિવેચકને અગાઉથી નાટકની એક લીટી પણ બતાવવાની નથી. રીહર્સલનાં પણ દર્શન તેમને કરાવવાનાં નથી. ભજવવાની પહેલી રાત્રીએ જોઈ કરીને જ તેઓ જે લખવું હોય તે લખે.

નાટક પૂરું થયું રાતના પોણાબાર વાગે. લંડનના દૈનિકોને છેલ્લામાં છેલ્લી 'કૉપી' પહોંચી જવી જોઇએ રાતના સવા બાર વાગે. સમાલોચકો રંગશાળામાંથી નીકળી હોટેલોમાં પહોંચી, નાટકનું તમામ દર્શન પચાવે ક્યારે? લખે ક્યારે? ટેલિફોનથી પોતાનાં દૈનિકોને પહોંચાડે ક્યારે? વળતા દિવસે સવારની આવૃત્તિમાં સમાલોચના પ્રગટ ન થાય તો ચાલે કેમ?

શૉ કહે છે કે એક દિવસ મોડી સમાલોચના પ્રગટ કરે તો છાપાંના બાપનો કયો ગરાસ લૂંટાઇ જવાનો હતો?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છાપાંવાળા દલીલ કરે છે કે, અમારા માંહેના જેઓ બેઈમાની કરીને, અભિનેતાઓ પાસેથી નાટકનું લખાણ જાણી લ્યે તેઓ પહેલા પ્રસિદ્ધ કરવાનો ગરાસ ખાટી જાય તેનું અમારે કરવું શું?

છાપાંવાળા વિશેષ સચોટ દલીલ તો આ કરે છે કે, અખબારોના વાચકોને મનનપૂર્વકનું વિવેચન કયાં જોઇએ છે? તેમને તો ખપે છે ઊના ફળફળતા સમાચાર—કે 'હીરોઇન'નો પોશાક કયા પ્રકારનો હતો? એનો વર ખરેખર જેવો દેખાતો હતો તેવો ગમાર જ હતો કે નહિ? એના 'બેબી'ને ધવરાવવાનું એ શું કરતી હતી? આવા સમાચારની ભૂખી આલમને ભોજન પૂરું પાડવાની અનુકુળતા અખબારોને ન કરી આપનાર બુઢ્ઢો બર્નાર્ડ શૉ વર્તમાનપત્રીઓના ખોફનો ભોગ થઇ પડ્યો છે.

૩૯. સાહિત્યમાં હડકવા

બે માશૂકોના પ્રેમી એક અમેરિકન યુવાને પોતાનાથી ગર્ભવતી બનેલ એક માશૂકનું ખૂન કર્યું, ને કેદમાં પુરાયો. 'અમેરિકન ટ્રેજેડી' નામની પોતાની એક નવલકથામાં ચિતરાયેલ ઘટનાને જ મળતો આ બનાવ સાંભળી એ નવલકથાનો લેખક ડ્રેઈઝર આ યુવાનને મળવા જેલમાં ચાલ્યો. એટલી જાણ થતાં તો લોકો બુકસેલરોને ઊંબરે ઊમટ્યાં. પેલી નવલકથાની ખપતનો તો પાર રહ્યો નહિ. સાહિત્યજગતમાં આ એક પ્રકારનો હડકવા પેઠો છે. દાખલા તરીકે મનુ–વિનોદિની પ્રકરણની ગરમીનો લાભ લેવા માટે 'વિનોદિની' નામનું નાટક અથવા ચિત્રપટ ત્વરાભેર તૈયાર થતું હોવાનું સાંભળ્યું છે.

'રાસ્પુટીન'ના ચિત્રપટમાં પોતાનું પાત્રાલેખન થયું છે તેમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બદનામી માનીને ઝારકુલની એક જીવતી કુંવરીએ ઉક્ત ચિત્રપટ સામે નુકસાનીનો દાવો નોંધાવ્યો. ઇંગ્લંડની અદાલતે એને સિનેમા કંપની કનેથી પચાસ હજાર પાઉંડની નુકસાની અપાવી. જગતમાં ગપ્પું ચાલ્યું કે મજકૂર કુંવરીશ્રીને લાખોની નુકસાની આ રીતે બીજા દેશોનાં થિયેટરો તરફથી પણ ભરપાઇ થઈ છે! લોકો પારકાની આવક વિષે કલ્પના દોડાવવામાં હંમેશાં ઉદાર જ હોય છે. એ ઉદારતા લોકોની અંદર રહેલી અર્થલાલસાને ગલીપચી કરનારી છે.

આજની સંસ્કૃતિને 'ખાનગી' જેવી કોઇ વસ્તુની પરવા નથી. પારકા જીવનનાં રહસ્યો પ્રત્યે એને અદબ નથી. એ તો અન્યના વસ્ત્રહરણની દુઃશાસનવૃત્તિમાં રાચે છે. જગતની એ હીન વૃત્તિએ તાજેતરમાં એક મુરદાંની પણ નગ્નતા નીરખવાનો આનંદ લીધો. નેપોલિયન બોનાપાર્ટે કુલ લખેલા કહેવાતા પોણો લાખ કાગળો પૈકી વિવિધ વિષય પરના ચૂંટેલા પત્રોનો એક સંગ્રહ બહાર પડ્યો છે. એમાંના જાહેર હિતાહિતના અંશને બાજુએ રાખતાં પોતે ખાનગીમાં ખાનગી, એક જ વ્યક્તિ ઉપર, સારામાઠા ઉગ્ર આવેશોની પળોમાં લખેલા ને પાંચમી આંખથી સદાને માટે અદીઠ રહેવા નિર્મેલા કાગળોનો જે સમાવેશ થયો છે, તે ખુદ વાંચનારને જ લજ્જિત કરનારી વસ્તુ છે. પારકા ઘરનું રાત્રીરહસ્ય કોઇ તરડમાંથી નિહાળનાર મવાલી જેવી મનોદશામાં વાંચનાર મુકાય છે. એથી કોઇને કશો લાભ નથી. માણસોનું લખ્યું તેટલું બધું જ બહાર પડે, એ આધુનિક હીનવૃત્તિ છે. આજનું પીળું પત્રકારિત્વ એ ગલીપચીને 'જાહેર હિત'ના પોશાક પહેરાવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩૭. "વાડા છે! વાડા છે!"

'**સાહિત્યમાં** આપણે ત્યાં વાડાઓ છે?'

આ પ્રશ્ન મને કરાંચીવાળા સાહિત્યોપાસક શ્રી. ફિરોઝશાહ મહેતાએ પૂછ્યો. મેં એમની સામે જોયું: એમણે તુર્ત જ ઉમેર્યું કે, 'મને તો એમાંનું કેટલુંક કલ્પિત લાગે છે તેથી જાણવા માગું છું.'

ભાઇશ્રી ફિરોજશાનો તો આ માત્ર સંશય હતો; ને સંશયમુક્ત થવાની તેમની તો મનોદશા હતી. પણ ગુજરાતની બહાર તેમજ ખુદ અંદર બેઠેલા કેટલાય સાહિત્યપ્રેમીઓનાં હૃદયમાં આ કીડો ઊંડે જઈ બેસીને ઠોલ્યા કરે છે તેનું શું?

હું પણ પૂછું જ છું: શું વાડા છે? કયા વાડા? ક્યાં છે?

વાડા છે: વાડા છે: એમ સમજ્યે વગરસમજ્યે રટાયે જતો શબ્દ જ એક સૃષ્ટિ સરજે છે—વિભ્રમની, આત્મભ્રમની ને અન્યને વિભ્રમિત કરવાના સંકલ્પોની માયાસૃષ્ટિ. 'વાડા છે' એમ કહેનારને પૂછીએ: વાડા એટલે શું?

વિચારો અને શૈલીઓની ભાત્યો પાડતા, ને અમુક સાહિત્યતત્ત્વ પર વધુ જોર દેતા સંપ્રદાયો? Schools of style and outlook? તો તો બરાબર છે. એ તો છે જ, રહેશે જ, હોવાં જ જોઈએ. એ ન હોય તો વિકાસ નથી; એકતાનતા—'મોનોટોની'—આપણા સાહિત્યને મારી જ નાખે.

ત્યારે પછી 'વાડા' એટલે શું? કયું પ્રગતિરૂંધક, સ્વાર્થપ્રેરિત, પરઘાતક અને અહંકારી તંત્ર?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમુક માસિક કે સામયિક આપણી કોઈ ચોપડીને માટે નબળો અભિપ્રાય લખે માટે તે વાડો? અમુક ઠેકાણે આપણો કોઇનો લેખ એના ગુણદોષની દૃષ્ટિએ ન લેવાયો માટે તેનો તંત્રી વાડો રચી બેઠો છે? અમુક કોઇ સંસ્થાએ આપણી કોઇની ચોપડી પ્રકટ કરવા ન ખરીદી માટે ત્યાં ય વાડો?

'વાડા'ની માન્યતા ઘણુંખરું આમ જ પ્રવર્તી છે. ને તેના પ્રવર્તનમાં જાણે ને અજાણે અમુક વ્યક્તિઓના ઉપર કહ્યા તેવા અસંતોષોનું જ જોર હોય છે. એ અસંતોષનું કારણ આપનારા પણ કોઈ 'વાડા'ની ચોક્કસ પરઘાતક નીતિના ઉપાસકો નથી હોતા, પણ પોતપોતાના અંગત ગમા–અણગમાને તેમજ તુલનાબુદ્ધિને અધીન ઇરાદાહીન માણસો હોય છે. વ્યકિતગત સારુંમાઠું તો રહેવાનું જ છે.

મેં તો ફિરોજશાભાઇને કહ્યું છે કે, મને હજુ કોઈ 'વાડા'નો અનુભવ નથી થયો. પણ બીજા જેઓને થયો હોય તેઓએ મોઘમ 'વાડા' 'વાડા'ની બૂમો ન પાડવી જોઇએ. તેઓએ જો ખરેખર 'વાડા'ની વિઘાતકતા જોઇ, જાણી કે અનુભવી હોય તો મુદ્દાસર એક 'કેસ' રૂપે એ કિસ્સાના ગુણદોષો સહિત રજૂ કરવી જોઇએ. એવા કિસ્સા છે? કયાં છે?

નહિ તો પછી સરકારી દરબારી ખાતાંઓમાં વાણિયા, નાગર, બ્રાહ્મણ વગેરે 'પાર્ટીઓ'ની પરસ્પર 'ખટપટ છે, ખટપટ છે' જેવી વાત સાહિત્યપ્રદેશેય હાંકવાનું ચાલુ રાખવું ઉચિત નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પેટા-ક્રમ

૧ : 'લખીશ તો ગુજરાતીમાં જ!'
૨ : સાહિત્યને લીલું રાખનારી સહૃદયતા
૩ : ગુર્જરરાષ્ટ્રનો જ્યોતિર્ધર તપોધન
૪ : ગુજરાતના આચાર્યદેવ
૫ : કર્મયોગી અખંડાનંદ
૬ : શબ્દોનો સંગીત-ખેલાવણ સંત
૭ : વિદ્યુતચેતાવક ગિજુભાઇ
૮ : જળાશયના ચોકીદાર
૯ : ગુપ્તવાસી કલાકાર
૧૦ : સો લેખકોને બદલે—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧. 'લખીશ તો ગુજરાતીમાં જ!'

અમદાવાદના ખાડિયા વિભાગમાં ગોટીની પોળ છે. એ પોળમાં જૂની અમદાવાદી બાંધણીનું ચારમાળિયું મકાન છે. એ મકાનના ચોથા માળના ઓરડાને 'મહાબળેશ્વર' તરીકે સાહિત્યમિત્રોમાં ઓળખાવવામાં આવે છે.

એ 'મહાબળેશ્વર' પર સ્વ. સાક્ષર કેશવલાલભાઈની ત્રણે ઋતુઓ —અમદાવાદનો કાળઝાળ ઉનાળો પણ—કંઈ વર્ષોથી વીત્યે જતાં. એનું છજ્જું કોરૂગેટેડ પતરાનું છે. એની ભોંયને માટીનું લીંપણ છે. રાચરચીલું ત્યાં નામનું જ છે. પુસ્તકોનો એક નાનકડો ઘોડો—આજે તો પોતાના અસ્વાર વગરનો!—ત્યાં પડ્યો છે. ઓરડા વચ્ચે ફક્ત એક ગાદીનું પાથરણું રહેતું તે આજે તો ઊપડી ગયું છે.

પૂર્ણ હવા ઉજાસવાળા, શીતળ અને સુંવાળા નીચલા ત્રણે માળના સુખરૂપ ખંડોનો આગ્રહપૂર્વક ત્યાગ કરીને એંશી વર્ષના એક જીર્ણકાય, આંખો હારેલા, સુકુમાર ડોસા આ ચોથા મજલાના આગતપતા 'મહાબળેશ્વર'માં દિવસભર સાહિત્યશ્રમ ખેંચતા, રાત્રીભર સૂતા, પ્રભાતના વ્યાયામ-આંટા પણ ત્યાં જ મારતા, ચા પણ એ 'મહાબળેશ્વર' પર જ પીતા, એ સાંભળ્યું, સ્થાન નજરે નિહાળ્યું.

મારી સાથે રવિભાઇ રાવળ હતા, ધૂમકેતુ હતા, બચુભાઇ રાવત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતા, ને સ્વ. કેશવલાલભાઇના શિષ્ય, અંત સુધીના વૈદ્યકીય સલાહકાર પુત્રવત્ પ્રીતિપાત્ર ડૉ૦ બાળકૃષ્ણ અમરજી પાઠક હતા. અમે નીચે ઊતર્યા. ભોંયતળિયે એક શ્વેત સાડીધારી આધેડ નારીનું મને રવિભાઇએ ઓળખાણ આપ્યું: ' આ શ્રી જશવંતી બહેન: સ્વર્ગસ્થનાં વિધવા.'

ડૉ૦ બાળકૃષ્ણે સમજ પાડી: ' છેલ્લાં વીશપચીશ વર્ષના સમસ્ત લગ્ન–જીવનને આ સ્ત્રીએ સ્વામીના સાહિત્યમગ્ન જીવનનું મૂંગું સેવક જ બનાવી નાખ્યું હતું. સંસાર અને વ્યવહાર શું છે તેની કેશવલાલભાઈને જાણ નહોતી. 'મહાબળેશ્વર'ની પચીસ ફૂટની સૃષ્ટિમાંથી એ સાહિત્યભક્તને નીચે પગ નહોતો માંડવો પડયો, એક પળ પણ સાહિત્યારાધન વગરની ખર્ચવી નહોતી પડી. તે પ્રતાપ આ સહચારિણીનો. અમે એમને મૂંગી વંદના દીધી.

ડૉ૦ બાળકૃષ્ણે સ્વર્ગસ્થના મૃત્યુ પૂર્વેના ચારેક દિવસ પરની જ મુંબઇ ખાતેની મુલાકાત વર્ણવી. ઇન્ફ્લ્યુએન્ઝાના હુમલાની એ છેલ્લી અસર જીવલેણ બનનાર હતી તે તો નક્કી થઇ ચૂક્યું હતું. દર્દીને પોતાને પણ આવરદાનો દીવો ઓલવવાની ઘડી આવતી પ્રતીત થઈ ચૂકી હતી. પૂછી જોયું: ' છેલ્લી ઇચ્છા શી છે? કાંઇ કહેવું છે?'

' હા,' સ્વર્ગસ્થ બોલ્યા: ' એક જ વાત. મારા ' રોષદર્શિકાખ્યાન 'નું પ્રકાશન બરાબર થાય તે જોજો.'

પ્રેમાનંદનાં નાટકોના એ પ્રખર અભ્યાસી આ નાટકનું ટિપ્પણ, સંપાદન, સંયોજન, છેલ્લાં ત્રણ વર્ષોથી કરી રહ્યા હતા. એ એક જ ધૂન હતી. છાપખાનામાં અપાયું હતું. સાંગોપાંગ બહાર પડી જાય એ એમની અંતિમ ચિંતાનો વિષય.

' બીજી કશી—સાંસારિક ભલામણ...' ડૉ૦ પાઠકે પ્રશ્ન કર્યો.

' કશી જ નહિ,' દરદીનો આ જવાબ હતો.

' જે લખવું તે ગુજરાતીમાં જ લખવું, એવી એમની આંતરિક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રતિજ્ઞા હતી,' આ વાત ડૉ૦ પાઠકે કહી ત્યારે અમે સૌ ચકિત થઇ 'હું!' ઉચ્ચારી ઊઠ્યા. એમણે કહ્યું કે, 'અમે બહુ બહુ સમજાવતા: કેશવલાલકાકા, આટલી બધી મૌલિક સંશોધનશક્તિ, હિંદભરની ને હિંદબહારની પણ કીર્તિદા બને.'

'ના, ભાઈ, હું જો અંગ્રેજીમાં લખીશ તો પછી ગુજરાતીમાં વાંચશે કોણ? આપણે તો બહારના વિદ્વાનોને પણ ગુજરાતીમાં વાંચતા કરવા છે. જો આ શાંતિનિકેતનથી વિધુશેખર શાસ્ત્રીનો કાગળ આવ્યો છે. લખે છે કે, તમારાં પુસ્તકોના પ્રવેશકોમાં આંહી રહેતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓની મદદથી હું ઊતરી શકયો છું, ને એમાં ઠલવાયેલી વિદ્વત્તા પર મુગ્ધ બન્યો છું.'

એમની આ પ્રતિજ્ઞા ગુજરાતમાં કેટલાને ખબર છે? કેશવલાલભાઇના એ પ્રત્યેક પુસ્તકના ઉપોદ્‌ઘાતો એટલે તત્કાલીન યુગનું સંપૂર્ણ ઇતિહાસદર્શન: ઉપોદ્‌ઘાતો ભેગા કરો, એટલે સૈકાઓનો સિલસિલાબંધ ઇતિહાસ ઊભો થાય. અંગ્રેજીમાં મુકાયા હોત જો એ પ્રવેશકો, તો દેશીવિદેશી શારદાજગત એને ચરણે પડત. પણ નહિ, 'ગુજરાતીને તો પછી વાંચશે કોણ?'

સ્વર્ગસ્થના અંગત સંપર્કનાં સંસ્મરણો બીજું કોણ કહી શકશે? ધૂમકેતુએ કહ્યું કે, 'હીરાકાકા.' અમે સૌ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના મંત્રી શ્રી૦ હીરાલાલ પારેખની પાસે પહોંચ્યા. એ વૃદ્ધ પણ જીર્ણકાય બની માંદગીને બિછાને પડેલા. ઉત્સાહભેર બેઠા થઇ ગયા અને એમણે ખાંસી ખાતે ખાતે, છાતી ભીંસતે ભીંસતે એકધારી સંભળાવેલી છૂટીછવાઇ યાદગીરીઓમાંથી એક પ્યારી અને પૂજનીય લાગે તેવી સાક્ષરપ્રતિમા આપોઆપ સરજાય છે.

'મુદ્રારાક્ષસ' નાટકનું સંપાદન એ કેશવલાલભાઈનું સૌ પહેલું સાહસ: એ નાટકના કેટલાક પાઠો સ્વર્ગસ્થને ન સંતોષી શકયા. યુગકાળ અને ઐતિહાસિક છંદ ભાષા–પ્રયોગોનો તલસ્પર્શ કરી જાણનાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમની બુદ્ધિએ જોયું કે અમુક પાઠો બંધબેસતા નથી. પોતે પાઠાન્તરો કલ્પી કલ્પીને બેસાર્યા. એ કલ્પનાસરજ્યાં પાઠાન્તરો જર્મન સંસ્કૃતાચાર્ય હીલ્ડા બ્રેન્ટની નજરે પડ્યાં. બ્રેન્ટે એ વધુ શક્ય ને વધુ સુયોગ્ય માન્યાં. તે પછી 'મુદ્રારાક્ષસ'ની તિબેટી આવૃત્તિની શોધ થઈ. એમાં બરાબર કેશવલાલભાઈએ સૂચવેલા પાઠો નીકળી પડ્યા! અને ગુજરાતીઓની વિદ્વત્તાને પગ પણ ન મૂકવા દેનારી પૂનાની મહારાષ્ટ્ર-છાવણીએ પણ સ્વર્ગસ્થની આવૃત્તિનો સ્વીકાર કર્યો. એ જીત જેવી તેવી નહોતી.

'યુગપુરાણ' નામની પહેલી સદીની પ્રાચીન કૃતિ: વિખ્યાત પંડિત જયસ્વાલે છપાવેલી: કેશવલાલભાઈની પ્રખર અભ્યાસદૃષ્ટિએ પ્રતિપાદન કર્યું કે આ કૃતિની અંદર મૂળ લખાણનાં કેટલાંક પાનાં ઊલટસૂલટ થઈ ગયાં હોવાં જોઈએ. કઈ રીતે આખી કૃતિ બંધબેસતી બની શકે તેનું પ્રતિપાદન કરતો લેખ એમણે જયસ્વાલને મોકલ્યો. જયસ્વાલે એ લેખ પ્રકટ પણ કર્યો: સ્વર્ગસ્થના પ્રતિપાદનનું ખંડન કરવાની જયસ્વાલની શક્તિ નહોતી. પણ સ્વર્ગસ્થે બેસારેલા પાઠ છાપવાની હિંમત એ ન કરી શક્યા.

કારણ? કેશવલાલ ગુજરાતી હતા તેથી શું?

હીરાકાકાએ કહ્યું, 'ગુજરાતીમાં જ લખવાની પ્રતિજ્ઞા હતી એ સંપૂર્ણ સાચી વાત. એ ઉપરાંત દેવનાગરીને રાષ્ટ્રલિપિ બનાવવાનું જે આંદોલન મચ્યું છે, તેનો તો છેક ૧૯૦૫થી દૃઢ આગ્રહ સ્વર્ગસ્થે પોતાની કૃતિઓને છપાવવામાં ધરાવ્યો હતો.

'ગુજરાતી ભાષાના વિકાસનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ સમજવા માટે અપભ્રંશનો અભ્યાસ અનિવાર્ય છે, એવું ગુજરાતનું સૌ પહેલું ધ્યાન ખેંચનાર શ્રી. કેશવલાલભાઈ. ગુજરાતના રાષ્ટ્ર-ઇતિહાસની માફક ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસનો પણ આપણે સિદ્ધરાજથી જ પ્રારંભ કરવો જોઈએ, એ પહેલી હિમાયત સ્વ. ધ્રુવસાહેબની.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મધ્યયુગના યુરોપી ધર્મમઠોમાં જ્ઞાનોપાસના કરતા બેઠેલા clerks (scholars)ને યાદ કરો, એટલે કેશવલાલભાઈની કારકિર્દી સમજાશે. બીજો કશો ધંધો જ નહિ. ચોથે મજલે બેઠાં બેઠાં, એનાં નવાં ટિપ્પણો ચાલતાં જ હોય. એની કૃતિઓના શબ્દો, વાક્યો, પ્રયોગોનું અણથાક્યું અણથંભ્યું સમારકામ ચાલતું જ હોય. નવી આવૃત્તિ એટલે નવી જ રચના જાણે! છેલ્લે એ 'ગીતગોવિંદ'ની લગભગ આઠમી આવૃત્તિ સમારતા હતા. એની interleaf આવૃત્તિને જુઓ જઈને, નવાં જ સૌંદર્ય પ્રગટાવવાની એમની ઔચિત્યબુદ્ધિએ ટિપ્પણો આડે ક્યાંય કોરી જગ્યા નહિ રાખી હોય. ને પોતે જ કહેતા: હીરાલાલ, હું હવે આને જયદેવના 'ગીતગોવિંદ'નો અનુવાદ કેમ જ કહી શકું? મારે એને સ્વતંત્ર જ જાહેર કરવી જોઇએ. બધાં જ પુસ્તકોનું આવું નવતર સંસ્કરણ ચાલતું હોય, ને સંસ્કરણે સંસ્કરણે પ્રત્યેક શબ્દ નૂતન રસ–દેહ ધરીને બહાર નીકળતો હોય. કેશવલાલ-ભાઇની રસજ્ઞતા મૂળ કૃતિની ઊંડી અંધારી કેટકેટલી ગુહાઓમાં ઘૂમતી હતી તે જો આજના અનુવાદકો જાણી શકે તો?'

અમે કહ્યું: 'હા, પેલા કોરૂગેટેડ પતરાના છજાવાળા 'મહા-બળેશ્વર'માં અમે એ 'ઇન્ટરલીફ' ચોપડીઓ જોઇ, ને એના બારીક સુધારાવધારા તપાસ્યા.

'બસ, એ મધ્યયુગના 'ક્લાર્ક' જ જોઇ લો.'

'એટલે કે સાહિત્યસાધુ,' શ્રી૰ ધૂમકેતુએ સાચો શબ્દ આપ્યો: સાહિત્યસાધુ: ક્લાર્ક.'

આપણું ધ્યાન phonetics ઉપર સૌ પહેલું ખેંચનાર પણ એમનું 'વાગ્વ્યાપાર' પરનું વ્યાખ્યાન હતું. અને મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં 'પદ્યરચનાના પ્રકારો' નામથી એમણે આપેલાં વ્યાખ્યાનો દ્વારા વેદકાળથી લઇ પ્રાકૃત ભાષા સુધીની છંદરચનાઓની છણાવટ કરી એ તો ઠીક, પણ વૃત્તો છંદો પરથી તો એમણે યુગનિર્ણય કરવાની નવી પદ્ધતિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિર્માણ કરી. એ પદ્ધતિની કસોટીએ 'મેઘદૂત'ને કસીને એમણે જાહેર કર્યું કે 'મેઘદૂત'નો રચનાર કાલિદાસ કોઈ બીજો જ હોવો જોઈએ.

માત્ર પંડિત હતા શું? નહિ. રેઅઝેમ ભીંજાયેલા રસિક હતા. મૃત્યુ પૂર્વે થોડા જ વખત પર, શાંતિનિકેતનના ભૂતપૂર્વ સંગીતાચાર્ય શ્રી. ભીમરાવ શાસ્ત્રીને એમણે પોતાની પાસે નોતર્યા હતા. શ્રી. ભીમરાવ શાસ્ત્રી જયદેવના બંગાળી જીવનસ્થાન પર જઈ આવેલા, ને ત્યાંના ભજનોના ઢાળોનું સંગીત સાંભળી આવેલા. કેશવલાલભાઈએ એ જ ઢાળોમાં 'ગીતગોવિંદ' માંહેનાં પદો ગાવા પંડિતજીને વીનવ્યા. ચારેક વાર એ રીતે તેડાવી તેડાવીને પોતે 'ગીતગોવિંદ'નાં પદો કવિની જન્મભૂમિના ઢાળોમાં બેસરાવીને શ્રવણસુખ મેળવ્યું.

પોતાને સાંપડેલી અપ્રાપ્ય અને અણમોલ હસ્તપ્રતોનો જો એમણે ધંધાદારી ઉપયોગ કર્યો હોત તો એ નાણાં તેમ જ નામના બેઉ હિસાબે નિહાલ થઈ ગયા હોત. પણ એમની ભાવના એક જ હતી: આ હસ્તપ્રતો હું ગુજરાતની સંસ્થાઓને જ ભેટ કરવાના અભિલાષો સેવું છું. 'વસંતવિલાસ' નામની ચિત્રસમૃદ્ધ પ્રાચીન કાવ્ય–પ્રતની કરુણ કથા નીકળી. તુર્ત શ્રી. રાવળે કહ્યું કે, હાજી મહમ્મદ સ્મારક ગ્રંથ માટે મેં સ્વર્ગસ્થની પાસે માગણી કરતાં એ અમૂલ્ય પ્રત એમણે મને નિઃસંકોચ વાપરવા આપેલી. તે પછી 'વસંતવિલાસ' હિન્દનો કિનારો છોડી ગયું. સ્વર્ગસ્થને એના એળે ગયાની ફાળ પેઠી હશે. આખરે ફિલાડેલફિયા યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃત પ્રોફેસર અને 'કાલકાચાર્ય'ના સંપાદક શ્રી. નોરમન બ્રાઉન હિન્દમાં આવીને સ્વર્ગસ્થને મળ્યા, તેમણે ખબર આપ્યા કે, 'વસંતવિલાસ' જ્યાં છે ત્યાં સુરક્ષિત છે એવી તમને ખાતરી આપું છું. આ વખતે કેશવલાલભાઈની એંશી વર્ષની આંખોમાંથી દડદડ આંસુ પડ્યાં હતાં.

કારણ? 'વસંતવિલાસ'નો કીર્તિચંદ્રક પોતાને ન મળ્યો તે માટે? નહીં. એ પ્રલોભનને તો એમણે પહેલાંથી જ જવાબ વાળેલો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કે 'મારે વળી મેડલફેડલ શા? મારે તો 'વસંતવિલાસ' કોઈ ગુજરાતી સંસ્થાને સમર્પણ કરી જવું છે. અશ્રુધારાનું વેદનાકારણ તો આ જ હતું કે, કયાં પડી રહી ગુજરાત! અને કયાં એને લઈ ગયું એનું પ્રારબ્ધ!

એ અશ્રુધારા નહોતી પંડિતની, નહોતી કોઇ મહાકાંક્ષી-માનવની, એ તો હતી રાષ્ટ્રપ્રેમી ગુજરાતીની અશ્રુધારા. એ આંસુઓની પછવાડે કટુતાનું નામ નહોતું; મનોમાલિન્ય નહોતું, વિદ્વત્તાને સહજ વરતી કૃપણતાનો છાંટોય નહોતો.

'એ નાટકો તો પ્રેમાનંદનાં જ છે, મારાં નથી,' કેશવલાલભાઇ પોતાને વિષે પ્રચલિત થયેલી માન્યતાનો વધુ કશી જ ઉગ્રતા વગર શાંતિમય જવાબ વાળતા: 'જો એ મારાં લખેલાં હોય તો હું એના કર્તા તરીકેનું ગૌરવ શા માટે પારકા નામ પર જતું કરું? ઉપરાંત, એ નાટકો પ્રેમાનંદનાં જ હોઈ શકે એવી તો હું આટલાં આટલાં બારીક બાહ્યાન્તરિક પ્રમાણોથી પ્રતીતિ કરાવતો આવું છું. તેમ છતાં જેને માનવું હોય તે માને, ન માને તો હું શું કરું?'

આ આખી જ વાત નવીન લાગી. આજે પહેલી જ વાર મને તો જાણ થઈ કે પ્રેમાનંદને નામે ચડેલાં કેટલાંક નાટકો કેશવલાલ-ભાઇનાં રચેલાં હોવાની માન્યતા ગુજરાતમાં ચાલે છે. એ માન્યતા સાચી હોય તો ય શોભા આપે છે. ખોટી હોય તો પણ પ્રતિષ્ઠાદાયી બને છે. કાં તો એમાં ભવ્ય આત્મવિલોપનની ભાવના રહેલી છે, અથવા તો એમના રચના-સામર્થ્યનો એ મહીમા બતાવે છે.

શ્રી. ધૂમકેતુના મકાન પાસે એક વૃદ્ધ પારસી પાડોશી વસે છે. એમની પાસે જઇને ધૂમકેતુએ સ્વ૦ કેશવલાલભાઇનાં હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તર તરીકેનાં સ્મરણો કઢાવ્યાં. સદાચાર અને સંસ્કારની એ મૂર્તિ આ પારસી ગૃહસ્થને યાદ આવી ગઈ. કહે કે વિદ્યાર્થીઓ પર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ સંસ્કાર સદાચારની સુકુમારતાનો જ પૂરો પ્રભાવ પડતો. સોટીની, સખ્ત શબ્દની, ભ્રૂકૂટિની પણ સ્વર્ગસ્થને જરૂર નહોતી પડી.

ને બીજું સંભારણું વધુ માર્મિક છે. આ વૃદ્ધ પારસી અધ્યાપકે કહ્યું કે, સ્વર્ગસ્થના એકના એક પુત્ર સત્યાગ્રહના સંગ્રામમાં પકડાયા, મેં એમને એક દિલસોજીનો અંગ્રેજી કાગળ લખ્યો. તેનો જવાબ, ફૂટડા એકધારા ગુજરાતી અક્ષરોની સાત સુંદર પંક્તિઓનો આવ્યો—પણ ગુજરાતીમાં—કારણ ? ગુજરાતીમાં જ લખવું એ પ્રતિજ્ઞા.

હીરાકાકાએ કહ્યું: વીશ વર્ષોથી પોતે યુનિવર્સિટીના પરીક્ષક નિમાતા. પાઠ્યપુસ્તકો તો એમને કંઠાગ્ર જેવાં બની ગયેલાં. છતાં પ્રત્યેક વાર પ્રશ્નપત્ર કાઢતાં પહેલાં એ પાઠ્યપુસ્તકનું વાંચન પોતે અચૂક કરી જાય. કારણ ? નવી દૃષ્ટિ મળે, કંઇક નવું સૂઝે, ને પ્રશ્નો કાઢવામાં વિદ્યાર્થીઓને અન્યાય ન થઈ જાય તે માટે !

એક રમૂજી પ્રસંગ મળ્યો. એકવાર એ અને નરસિંહરાવભાઇ જોડિયા પરીક્ષકો નિમાયા. પેલા કહે, તમે મુંબઈ આવો; ને પેલા કહે, તમે અમદાવાદ આવો. આખરે બેઉએ સૂરત સ્ટેશને ભેગા થઇ વેઇટિંગ રૂમમાં બેસી પ્રશ્નપત્ર કાઢયો.

ડૉ. બાલકૃષ્ણે કહ્યું કે, શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈ તરફથી પોતાનાં બાળકને શીખવવાની અઢીસો રૂપિયાની 'ઑફર' આવી તે એમણે નહોતી સ્વીકારી. બીજી બાજુ અમારા જેવા ચાર પાંચ વિદ્યાર્થીઓને એ સહર્ષ ઘેરે મફત શીખવ્યા કરતા જ હોય. શીખવવાનો આનંદ તો એમના સરીખો કોઇકે જ માણ્યો હશે.

કવિ ન્હાનાલાલ સ્વ. કેશવલાલભાઇની સન્મુખ પોતાને વિદ્યાર્થી જ ગણાવતા. ગીતાનું ભાષાન્તર એમણે સ્વર્ગસ્થ પાસે મૂકીને કહ્યું: 'ભૂલ જોઈ આપશો ?' સાતસોમાંથી ફક્ત સાત જ શ્લોક તપાસીને સ્વર્ગસ્થે આપેલી જે થોડીક સૂચનાઓ, તે સાચા સાહિત્યદર્શનની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માર્મિકતા બતાવે છે. જેમને આપણે ઊંચી વિદ્વદ્‌ભોગ્ય શૈલીમાં લખનારા પંડિતની પંક્તિમાં મૂકી રહ્યા છીએ તે શ્રી. કેશવલાલ ધ્રુવ પોતે ઊઠીને કવિને આવી શિખામણ આપે છે કે, ભારત રામાયણની મૂળ ભાષા સહેલી લોકભોગ્ય છે, માટે ગીતા ભાષાન્તર પણ મૂળ સમું સહેલું ને સરળ લોકભોગ્ય થવું જોઈએ. છતાં પાછા ચ અને તુ પણ ખડવા ન દેવા જોઇએ.

તેમ પોતે જ પૂરા ભાષાન્તરનિષ્ઠ હોવા છતાં કવિને એમણે એમ શિખામણ આપી કે, પ્રેરણાદેવીના લાડકવાયા કૃપાપાત્રે ભાષાન્તરમાં પડવું નહિ!

ઇતિહાસનો, ભાષાનો, પુરાતત્ત્વનો, પિંગળનો, સાઠ વર્ષ સુધીનો સતત ઉપાસક 'આખરે તો હું અદનો ભાષાન્તરકાર છું, અમે તો ભાઈ ધૂળધોયા છીએ' એવી નમ્ર વાણી ઉચ્ચારતો લગભગ નીરવતામાં જ જીવન ગાળતો. ત્રણ વર્ષથી એની આંખો ગઇ હતી. 'હવે વાંચશો તો છેક જ આંધળા બની જઇ દુઃખિયો અવતાર ખેંચવો પડશે' એમ દાક્તરેય ચેતાવેલા; છતાં નહોતા રહી શકતા. ઝંપ નહોતો વળતો. કાચનું લેન્સ લઈ, તાપમાં બેસી, એ લેન્સ દ્વારા અક્ષરો ઉકેલતા ઉકેલતા અભ્યાસ ચાલુ રાખતા.

ઑકસફર્ડમાં હોત તો એમને કયારનાય પદવીભૂષિત કરીને એ શારદાપીઠે પોતાનું ગૌરવ વધાર્યું હોત. મુંબઈની યુનિવર્સિટીએ તો થંડાગાર કલેજે કેશવલાલભાઈને વિદાય લઈ ચાલ્યા જતા જોયા— અથવા જોવાનીય ખેવના નથી કરી.

અમે સ્વર્ગસ્થનાં સંભારણાંની ગોત કરીને પાછા વળ્યા. ને અમારામાંના એકે કહ્યું, ગુજરાતી સાહિત્ય–ક્ષેત્રેથી અભ્યાસનિષ્ઠતાનો યુગ સંકેલાય છે. હવે તો સૂંઠના ગાંઠિયાની પણ જરૂર, ગાંધી બનવા માટે નથી રહી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. સાહિત્યને લીલું રાખનારી સહૃદયતા

‘ કાગળનો જવાબ કેમ નહિ આપ્યો હોય ?’

આ વિમાણુસમાં દિવસો જતા હતા. એક તેજસ્વી લેખકને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી પાસેથી જો પુસ્તકલેખનનું કામ અપાવી શકો તો ભવિષ્યમાં આખું ગુજરાત લાભ ઉઠાવશે, વગેરે મતલબનો મેં લખેલો એ કાગળ કેમ નિરુત્તર રહ્યો હતો તેનો જવાબ ગયા ગુરુવારનાં વર્તમાનપત્રોએ આપ્યો. ઉત્તર લખવામાં કદાપિ આળસ ન કરનારી આંગળીઓને મૃત્યુએ ઠૂંઠવી નાખી હતી.

૧૯૨૮ના ફેબ્રુઆરીમાં હું મુંબઈ ‘જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી’ના આશ્રયે વ્યાખ્યાન આપવા જતો હતો. અમદાવાદ સ્ટેશને ધૂમકેતુ આવ્યા. તેમણે ખબર આપ્યા કે, ‘શ્રી. હીરાલાલ પારેખે રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રકની યોજના કરી છે. ને એના પહેલા પાત્ર તરીકે તમને ગણવામાં આવ્યા છે, લોકસાહિત્યના સંશોધનને માટે. એટલે તમે એક પ્રવચન સાથે તૈયાર રહેજો.’

શ્રી હીરાલાલ પારેખને હું ત્યાં સુધી પિછાનતો નહોતો. ચંદ્રક અર્પણની વિધિવાળી સભામાં પણ અમે એકબીજાને ભાગ્યે જ એકાદ શબ્દનો વિનિમય કર્યો હશે. આંખોની પણ ઓળખાણ વગરના એક યુવાનને કાઠિયાવાડમાંથી એણે કરેલા કામ બદલ ચંદ્રકને માટે શોધી કાઢનાર શ્રી. પારેખ ગુજરાતી હતા, એ વિચાર આજે પણ મને વિસ્મય પમાડે છે.

એની સાથેના ગાઢ સમાગમનો તો અવસર મળ્યો જ નથી. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની કચેરીમાં કોઇ કોઇ વાર મેળાપ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થતો. સ્વ૦ હીરાકાકા લોકસાહિત્યને વિષે અનેક સૂચનાઓ કરતા. 'રસધાર'ના બધા ખંડોમાં છૂટક છૂટક વેરાયેલ ચારણી ડિંગળી કાવ્યોને જુદાં તારવી એક સંગ્રહ બહાર પાડવો જોઈએ, એમ એમણે કહેલું ત્યારે મને નવાઈ થયેલી. એ ડિંગળી કાવ્યસામગ્રીનો ભોક્તા તેમજ પારખુ અગાઉ મને કોઈ મળ્યો નહોતો.

'ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર'ના ખંડોમાં પ્રત્યેક લેખકની પિછાન મૂકવાની એની તાલાવેલીના તો લેખકો પર ઉપરાઉપર આવતા ઉઘરાણીના પત્રો સાક્ષીઓ હતા. મને થતું, કે કેટલા અદમ્ય ઉત્સાહથી અને થોડી ઉડાઉગીરી ગણાઇ જાય તેવી કેટલી બધી ઉદારતાથી એમણે 'ગ્રંથ-ગ્રંથકાર'ના ખંડોમાંની સામગ્રી સંઘરી હશે!

'હીરાકાકા' એવા હુલામણા સંબોધનમાં ગૂંજી ઊઠતું એમનું વ્યકિતત્વ ખરેખરું તો નજરે પડ્યું થોડા મહિનાઓ પૂર્વે—વડોદરા સાહિત્યકાર સંમેલનમાંથી વળતાં. સ્વ૦ કેશવલાલ ધ્રુવની જીવન-સામગ્રી એકઠી કરવા ક્યાં જવું ? ધૂમકેતુ કહે કે હીરાકાકા સિવાય બીજા કોની પાસે વળી ? પોળમાં એમનું મકાન શોધીને પહોંચ્યા. હીરાકાકા હાડપિંજર જેવી સ્થિતિમાં હતા, ઉધરસ ચાલુ હતી, બેસવાની શક્તિ નહોતી, જીભ પણ લથડિયાં લેતી હતી. છતાં બે કલાક સુધીની અવિરત ધારે એમણે કેટલા પ્રેમ અને વિવેક સાથે સ્વ૦ ધ્રુવનાં તેમજ ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીનાં સચોટ સંસ્મરણો કહ્યાં! તે દિવસ જુદા પડ્યા ત્યારે ફરી નહિ મળીએ એ જાણ્યું હોત તો પેટ ભરીને બેસી લેત ને!

'ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર'ના ખંડો પછી ખંડોમાં નવનવી પુરાતી માહિતીની સામગ્રી એમના અણથાક ઉત્સાહનું ફળ છે. 'અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખા-દર્શન' એમના અભ્યાસીપણાની સાથે એમનો ગુજરાત પ્રત્યેનો પ્રેમ બતાવે છે. નવીનો પ્રત્યેની એમની દૃષ્ટિ તો 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના અંકોમાં પુરસ્કાર આપીને નવનવા લેખકોને ખેંચવાની ચીવટ પરથી પરખાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હીરાકાકા અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, બેઉ એકાકાર હતાં. હીરાકાકા પોતે જ સંસ્થાસ્વરૂપ હતા. છેક ૧૯૦૯ થી ૧૯૩૮ સુધી ત્રીસ વર્ષ એક જ સંસ્થાની ખુરશી પર બેઠે બેઠે, ઘરેડિયા સેક્રેટરી બની જઈ વહેતા જમાનાની સાથેનો સંપર્ક ગુમાવતા શી વાર લાગવાની હતી? પણ હીરાલાલભાઇનાં છેલ્લાં દસેક વર્ષોએ એથી ઊલટી તવારીખ આલેખી. એ બૂઢા જાણે ફરીવાર જુવાન બન્યા, એમણે નવા યુગની ગતિ સાથે કદમ મિલાવ્યા. નવા યુગને નામે માન ખાટનારાઓ પૈકીના એ ન બની ગયા, એમણે તો ઊર્મિ જ અનુભવી નૂતન યુગની; એટલે એ નવીનોના સાથી બન્યા.

કામ કરી બતાવવાનો ખરો કાળ એમને માટે હજુ હવે આવ્યો હતો. એમની યોગ્ય પિછાન અને કદર કરવાનો કાળ ગુજરાતને માટે પણ હજુ હવે થયો હતો. ત્યાં તો એ આપણી વચ્ચેથી ઝડપાયા છે.

[૨]

'બુદ્ધિપ્રકાશ'નો નવો અંક સ્વ૦ હીરાલાલ પારેખના સ્મારક અંક લેખે બહાર પડ્યો છે. આ અંકની સાચી સમૃદ્ધિ એ સ્વર્ગસ્થની સ્મૃતિઓમાં પ્રત્યેક અંજલિકારે પોતપોતાની રીતે મૂકેલી સહૃદયતાની છે. એની બીજી સાચી સમૃદ્ધિ કેટલાક અંજલિકારોએ સ્વર્ગસ્થનાં સ્મરણોમાં ઠાલવેલી અંગત જીવન વિષેની લાગણીની છે.

શ્રી. ધૂમકેતુ—સાહિત્યની અંદર પોતાની અંગત અંતરતમ લાગણીઓ પરત્વે સજ્જડ મૌન પાળનાર ધૂમકેતુ—લખે છે કે 'સ્વ. હીરાકાકાએ જીવનમાં એટલી મધુરતા જાળવી છે કે મારા જેવા તદ્દન રખડુ, નફ્ફટ અને ફાંટાબાજ માણસને પણ એમનો સ્નેહ સંભારીને આઘાત લાગે છે. મને હવે લાગે છે કે એમના સંબંધમાં હું ન આવ્યો હોત તો સારું થાત. સ્નેહ અને મમતા જીવનમાં આનંદ આપે છે ખરાં, પણ એ પાછળથી એટલાં જ સંતાપજનક પણ થઈ પડે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'માણસ એકાકી રહીને કદાચ પ્રગતિ નહિ કરી શકતો હોય, પણ વેદનામાંથી બચી જવા માટે એ રસ્તો ખોટો નથી. જો કે વેદના વિના જ્ઞાન નથી એ જીવનરહસ્ય જાણનારે તો આવા સઘળા પ્રસંગો માટે પોતાની તૈયારી બતાવવાની રહી.'

એવા જ મૂંગા બીજા પુરુષ શ્રી. બચુભાઇ રાવતે પોતાનાં સ્મરણોમાં આ એક અંતિમ સ્મરણ ટપકાવ્યું છે—'એમના અવસાન પહેલાં થોડા દિવસ પર એમની તબિયત જોવા ગયેલો. ખ્યાલ નહિ કે કાળનો ઘસારો આટલી જલદ રીતે એમના દેહ પર ફરી વળ્યો હશે. શરીર જોઇ હું દિગ્મૂઢ બની ગયો. એમનાં બેત્રણ પુસ્તકો વાંચવા લીધેલાં મારી પાસે હતાં તે યાદ આપતાં કહે કે, "એ તમારી પાસે જ મારી છેલ્લી ભેટ તરીકે રાખજો. મારી બધી ચોપડીઓની આ રીતની વ્યવસ્થા મેં કરી નાખી છે. અંગ્રેજી સાહિત્યનાં ને અભ્યાસનાં પુસ્તકો સોસાયટીની લાયબ્રેરીને આપતો જાઉં છું. અમુક નવી કૉલેજની લાયબ્રેરીને, અમુક આપારાવ લાયબ્રેરીને..." એમ ધીમે ધીમે બોલતા ગયા. ગળગળે કંઠે, ભીની આંખે ને ભારે હૃદયે હું એ સાંભળી રહ્યો. કેટલા ઉમંગથી, શોખથી, મહેનતથી પોતાનો એ વૈવિધ્યભર્યો બહોળો પુસ્તકસંગ્રહ એમણે એકઠો કર્યો હતો તેનો હું થોડોઘણો સાક્ષી હતો.

'એમના અવસાન પછી છ જ દિવસે મૃત્યુ પામેલા એમના પ્રિય અંગ્રેજ લેખક ઈ. વી. લ્યુકાસને અંજલિ આપતાં ઇંગ્લંડના જાણીતા સાપ્તાહિક 'પંચ'ના તંત્રીએ એક વાક્ય ટાંકી લખ્યું હતું કે: "Every man is at heart a host or a guest. E. V. Lucas was a host." સ્વ૦ પારેખના પરિચયમાં આવેલો એકએક જણ કહી શકશે કે He was a host. એમના હૃદયે એમના મિત્રોની, પરિચિતોની ને મારા જેવા કંઇક અજાણ્યાઓની સદા મહેમાની જ કરી છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્વાભાવિક જ સંકોચ કલમ પર ચડી બેસે એવા એક અંગત જીવનના પ્રસંગને સ્વ. હીરાલાલભાઈના સંસ્મરણથાળમાં શ્રી રવિશંકર રાવળ આ રીતે ધરી દે છે:

૧૯૨૦ની યાદગાર અમદાવાદ સાહિત્ય પરિષદમાં સાહિત્યકળાનું પ્રદર્શન ગોઠવવાનું કામ શ્રી. રાવળને સોંપાયેલું. 'એ કામગીરી પછી મારા શરીર પર થાક ને નિરાશાની છાયા પડી. એ દિવસોમાં મારો વ્યવહાર મુશ્કેલીથી નભતો. પુસ્તકોનાં ચિત્રો કે પાર્ટ્રેટોના ઓર્ડરો મેળવવા વરસ થયું છતાં મારે મુંબઇ ઉપર જ આધાર રાખવો પડતો. અને તે ખાતર બેત્રણ મહિને મુંબઇ આંટો થતો. એ બધી હાલાકી અને દુનિયાની બેપરવાઈથી મને અમદાવાદ તજી દેવાની વૃત્તિ થઈ હતી. પણ એ વખતે સ્વ. હીરાલાલભાઈએ પ્રેમાભાઈ હૉલ માટે મંજૂર થયેલાં છબીનાં કામ મને સોંપ્યાં.

'પરિષદ–પ્રદર્શનની કાર્યવહીને અંગે તેમણે જોયું કે બીજા બધા કમિટીના સભ્યો પોતાની નોકરી ને કામો સાચવીને કાર્યવાહક મંડળનું કામ ચલાવતા. પણ હું દોઢેક મહિનો કામકાજ મૂકીને પ્રદર્શનમાં જ રચ્યોપચ્યો હતો. એટલે એમણે ખાસ કામગીરીનો ખર્ચ ગણાવીને મને પરિષદ ફંડમાંથી એકસો રૂપિયા અપાવ્યા. આ રકમ કોઇને નજીવી લાગે, પણ એ વખતે સ્વ. હીરાલાલ પારેખ મારે મન તો દેવદૂતનું કાર્ય કરતા લાગ્યા......'

આવાં લાગણીભીનાં સંસ્મરણો વાંચી વાંચી મને થાય છે કે સાહિત્યના ને કલાના વિકાસાર્થે એક શક્તિવંત જીવનના કરતાં એક સહૃદયી અનુકમ્પાભીનું જીવન કેટલું મોટું કામ કરી જાય છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩. ગુર્જરરાષ્ટ્રનો જ્યોતિર્ધર તપોધન

[સામાન્ય જનતાને માટેનો આ શબ્દ-પરિચય આપવામાં વાપરેલી વિગતો નવજીવન પ્રકાશન મંદિરના પ્રકાશન 'યોગશાસ્ત્ર'ના શ્રી. ગોપાળજી પટેલ લિખિત પ્રવેશકમાંથી લીધેલ છે.]

આજથી સાડા આઠસો વર્ષો પર કાર્તિકી પૂર્ણિમાની રાત્રીએ જન્મ થયો. પિતાનું નામ ચચ્ચ અને માતાનું નામ પાહિણી. માતા જૈન અને પિતા શૈવ. પરસ્પર કટ્ટર વિરોધીઓ લેખે વાપરવામાં આવેલા આ બે સંપ્રદાયોને સાથે સંઘરનાર એ ધંધુકા શહેરને આંગણે બાળુડો ચાંગદેવ સમભાવના સંસ્કારો પીતો પીતો જે દિનોમાં ઊછરતો હશે તે દિનોનું સ્મરણ વર્તમાન ગુજરાતનું પરમ પુનિત સ્મરણ ગણાઓ !

માતાના ધાવણમાંથી ને પિતાના પાલનમાં જ ધર્મવૃત્તિનું પાન કરનાર શિશુ ચાંગદેવને ડાહ્યા ગુરુ દેવચંદ્રસુરિનો સુયોગ થયો. એ ઉપાશ્રયમાં હળેલા ચાંગદેવને ભોળવીને ચોરી ન ગયા, એમણે તો આ બાળકનાં માતપિતાનું નામ પૂછ્યું, છોકરો વિલક્ષણ ને જિજ્ઞાસુ છે માટે જો પિતાજી રજા આપે તો સાથે રાખી ભણાવીએ, એવું એના પિતાને પુછાવ્યું.

પિતાએ ના પાડી. પણ બાળક ચાંગ દેવચંદ્ર સાથે ખંભાત ઊપડી ગયો. ગુરુએ ભાગેડુ બાળકને સાથે કેમ લીધો હશે! આજે આપણાથી એની યોગ્યાયોગ્યતા નક્કી કરી શકાશે નહિ. જવા દઈએ એ પ્રશ્નને. ચાંગદેવ ખંભાતમાં રાજમંત્રીના છોકરા સાથે મુકાય છે, પછી એના પિતાને સમજાવાય છે ને અગિયાર વર્ષના કિશોરને દીક્ષા અપાય છે, દીક્ષાવિધિમાં પિતા હાજર રહે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભલે આજની આપણી બુદ્ધિ આ દીક્ષામાં પ્રસન્નતા અનુભવી શકતી નથી. છતાં કિશોર સાધુ ચાંગદેવને બદલે સોમચંદ્ર નામે સંબોધાતો, પીત વસ્ત્રોમાં શોભતો અને તર્ક, લક્ષણ તેમજ સાહિત્યના વિષયમાં ઝપાટાભેર પાવરધો થઇ પડતો એ બાળક આપણાં કલ્પના-ચક્ષુઓ સામે જ્યારે તરવરી રહે છે, ત્યારે એ ગુરુને પણ આપણું માથું નમી પડે છે.

વિદ્યા પાછળ ઘેલો બનેલો સોમચંદ્ર ગુરુ પાસે હતી તેટલી તમામ વિદ્યાને ખુટવાડી દઈ 'હજુ વધુ! હજુ વધુ!'નો પ્યાસ અનુભવે છે, અને કાશ્મીર કાશ્મીર ઝંખે છે. કાશ્મીર તે કાળનું મુખ્ય વિદ્યાધામ. કાશ્મીર દેશના એ પુસ્તકભંડારો અને જ્ઞાનસ્વામી આચાર્યો પાસે પહોંચી જવાના એ એક ગુર્જર કુમારના તલસાટ કેવા પ્રબલ હશે!

પણ ગુર્જરી બ્રાહ્મીદેવી એનાં સ્વપ્નોનાં બારણાં ઠોકતી હતી: હે કુમાર! આંહી બેઠે બેઠે ય તને હું મળીશ, સાચા વિદ્યાભક્તની સન્મુખ તો સહસ્ર જોજનો દૂરથી પણ મારે દોડી આવીને હાજરા-હજૂર થવું પડે છે. તારે કાશ્મીર જવાની જરૂર નથી, કાશ્મીર જ તને શોધતું આવશે.

સાચે જ કાશ્મીરની વિદ્યા એને ગુજરાતમાં બેઠે બેઠે જ શોધતી આવી. બિલ્હણ સમા કાશ્મીરી કવિ, અને 'ઉત્સાહ' સરીખા પ્રસિદ્ધ કાશ્મીરી વૈયાકરણી એને અણહિલપુરમાં ભેટી ગયા. પરંતુ ક્યારે? કઠોર તપશ્ચર્યા કર્યા પછી, આખો શાસ્ત્રસમુદ્ર ઓળંગી ગયા પછી, અને યોગસાધનાને બળે તેની શક્તિઓને સામર્થ્ય તેમજ વિકાસ સાંપડી ચૂક્યા પછી. એમ ન થયું હોત તો તો વિદ્યાનો અતિરેક એને કાચા પારાની પેઠે ફૂટી નીકળત.

બુદ્ધિની પ્રખરતા ને ચારિત્રની તેજસ્વિતા, બેઉની મિલાવટ એના જીવનમાં જોયા પછી એકવીશ વર્ષની વયે ગુરુ એની સુરિપદે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્થાપના કરે છે, અને યુવાન સાધકનું નામ સોમચંદ્ર ટળી જઈને એના દેહના ગૌર વર્ણ પરથી નવું નામ હેમચંદ્ર પાડવામાં આવે છે.

માલવાનો વિજય વર્તાવીને ગૂર્જરનાથ જયસિંહ પાછો આવે છે. તમામ સંપ્રદાયોના આચાર્યો એને અભિનંદવા આવે છે. સૌની સાથે આવેલા હેમચંદ્રનો ને જયસિંહનો તો આ પૂર્વે એકવાર પાટણના બજાર વચ્ચે જ હૃદયંગમ ભેટો થઈ ચૂકેલ છે. જયસિંહ રાજા આવેલા આચાર્યોને કહે છે: 'માલવાના વિજયનો સંપૂર્ણ આનંદ મારાથી પામી શકાતો નથી. કેમકે એ વિજયલક્ષ્મીને તપાસવા જતાં મારો, એટલે કે ગૂર્જરરાષ્ટ્રનો, એક પરાજય મેં માલવ–પાટનગર અવન્તિમાં અનુભવેલ છે. અવન્તિના ગ્રંથ–ભંડારમાં મેં ભોજવ્યાકરણ જેયું. મારો જીતેલો માલવપતિ આવાં શાસ્ત્રો રચનારો સાહિત્યજ્ઞ હતો. ત્યારે હું એનો વિજેતા મારી સાહિત્યવિષયક ઊણપો વિચારીને દુ:ખ પામું છું. ગુજરાતમાં એવું વ્યાકરણ ક્યાં? અરે ગુજરાતમાં તો, મેં સાંભળ્યું કે, હજુ એ 'ભોજવ્યાકરણ' જ શિખવાય છે. મારું ગુજરાત આવું પરોપજીવી! જન્મભૂમિની આ કંગાલિયતને કોણ દૂર કરશે.'

એ બીડું ઝડપનાર સાધુ હેમચંદ્ર. હેમચંદ્રે કાશ્મીરથી તેમજ બીજેથી વ્યાકરણગ્રંથો મંગાવ્યા. એના અવગાહનના પરિપાકરૂપે ગુજરાતને એક નવીન, સહેલું ને સંપૂર્ણ વ્યાકરણ મળ્યું: એનું નામ હેમવ્યાકરણ.

પણ સીધેસીધું એને રાજમાન્ય ન બનાવી દેવામાં આવ્યું. તમામ વિદ્વાનોની તુલામાં એ ઉત્તમ ગણાયું, પ્રમાણભૂત ઠર્યું. એની અનેક નકલો કરી કરી હિન્દના જુદા જુદા ભાગોમાં મોકલવામાં આવી, ને પાટણમાં એ ભણાવવાની ખાસ વ્યવસ્થા થઈ, એની વાર્ષિક પરીક્ષા ગોઠવાઈ. પાસ થનારને પારિતોષિકો અપાતાં. વિદ્યાને લોકમાન્ય બનાવવાની એ રીત આજેય અપનાવવા જેવી છે.

'કલિકાલસર્વજ્ઞ'નું બિરુદ હેમાચાર્યને એ જમાનાએ શા માટે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપ્યું? તીર્થંકર સમા અદ્ભુત પુરુષ એ શા કારણે ગણાયા? એને નામે ચઢેલા ચમત્કારોને કારણે? દિવ્યદૃષ્ટિથી પરિણામ જોઈ લઈ રાજાને એ અગાઉ ચેતવી દેતા, એવી માન્યતાને કારણે? સંકલ્પ-બળથી એ રોગ મટાડતા, એવી લોકવાયકાને કારણે? નહિ, આજનો યુગ તો એ વાતોને મહત્ત્વ આપવાની ના પાડીને બોલશે કે, હેમ-ચંદ્રની 'સર્વજ્ઞતા' એટલે એની પાછળ એમણે મૂકેલા ગ્રંથોની અંદર પ્રતીત થાય છે તે તેજસ્વીતા જ.

માત્ર સંસ્કૃત ભાષાનું જ નહિ, પણ તે સમયે જીવતી એવી પ્રાકૃત ભાષાઓનું પણ એ હેમવ્યાકરણ હતું. એ ફકત પાંડિત્યનો ગ્રંથ નહોતો, લોકવ્યવહારની ચાલુ જરૂરિયાતો પૂરી પાડતો, જીવતા ઉપયોગનો એ ગ્રંથ હતો.

તે પછી હેમચંદ્રે દેશી શબ્દોના કોશ તૈયાર કરવાનું કપરું કામ હાથ ધર્યું હતું. પ્રથમ રચી 'નામમાલા': જેનું નામ 'અભિધાન–ચિંતામણી' રાખ્યું. એ આખા સંસ્કૃત કોશને પૂરો કરવા તેમણે 'અનેકાર્થસંગ્રહ' નામની પૂર્તિ લખી. દેશી શબ્દોની 'દેશી નામમાલા' રચી. પ્રાંતીય ભાષાઓના અભ્યાસીને તે ગ્રંથના સૂક્ષ્મ અભ્યાસ વગર ચાલશે નહિ. એ ગ્રંથ રચવામાં એમણે બાર લેખકો અને બે કોશોનો ઉપયોગ કર્યો. ઇંગ્લંડને ડૉ૦ જહોનસન મળ્યા: ગુજરાતને સાધુ હેમચંદ્ર સાંપડયા.

વ્યાકરણ અને કોશ, એ બે વિકટ તેમજ વિશાળ સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિઓ જે માણસે સાત જ વર્ષમાં પૂરી કરી તેને 'કલિકાલ-સર્વજ્ઞ'નું બિરુદ બરાબર શોભે છે. એવી સિદ્ધિ મેળવવા માટે યોગ શકિત જોઈએ છે. હેમચંદ્ર યોગી હતા.

ઇરાની શાયર ફિરદૌસીને ને એના 'શાહનામા'ને ગુજરાત ઓળખે છે. કાલિદાસનો 'રઘુવંશ' હજુ જીવન્ત છે. હેમચંદ્રનું રચેલું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રાકૃતદ્વયાશ્રય કાવ્ય, જેનાં 'ચાલુક્યવંશોત્કીર્તન' અને 'કુમારપાલ-ચરિત' એવાં બીજાં નામો છે, તેનાથી ગુજરાત બહુ વાકેફ નથી. તત્કાલીન ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓ વિષે રાજ–યશોગાયક હેમચંદ્ર શું ગાઈ ગયા છે તે આપણે જાણવું જોઇએ.

'શબ્દાનુશાસન', 'કાવ્યાનુશાસન', અને 'છંદોનુશાસન', એ ત્રણ એના કાવ્યશાસ્ત્ર પરના ગ્રંથોઃ 'છંદોનુશાસન'માં પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ છંદોની માહિતી અમૂલ્ય છે. દાખલારૂપે તેમાં ટાંકેલા શ્લોકોમાં દેખાતી તેમની કવિત્વશકિત આશ્ચર્ય ઉપજાવનારી છે. 'કાવ્યાનુશાસન' પર તેમણે 'અલંકારચૂડામણિ' નામની વૃત્તિ અને 'વિવેક' નામની મોટી ટીકા લખી છે. તેમાં એમણે પચાસ લેખકોના નામ દઈને ઉલ્લેખ કર્યો છે. અને ૮૧ જેટલા ગ્રંથોનો આધાર લીધો છે. મમ્મટ વગેરેના કાવ્યશાસ્ત્ર પરના ગ્રંથો અધૂરા તેમજ સંસ્કૃત સાહિત્યના અન્ય વિભાગોની ચર્ચાની દૃષ્ટિએ અધૂરા છે, જયારે 'કાવ્યાનુશાસન' તો પોતાના વિષયનો સંપૂર્ણ ગ્રંથ છે.

પછી હેમચંદ્રે પ્રમાણશાસ્ત્ર તરફ પોતાનું લક્ષ્ય દોડાવ્યું. તેમણે 'પ્રમાણમીમાંસા' નામનો ગ્રંથ લખ્યો. તેની ટીકા પણ પોતે જ લખી છે.

વ્યાકરણ ભલે રાજાની ઇચ્છાને માન આપીને રચ્યું, પણ આ બીજા ગ્રંથો તો તેમણે લોકો માટે જ લખ્યા. તે લખવાનો હેતુ સાંપ્રદાયિક નહોતો; જૈનો પાસે પણ બ્રાહ્મણોની પેઠે બધા વિષયોના શાસ્ત્રગ્રંથો છે એવું અભિમાન પોષવા માટે લખ્યા તેવું પ્રો. જેકોબી વગેરેનું મંતવ્ય ખોટું છે. તે ગ્રંથોની રચના, તેમની સરળતા, તેમની નવી ગોઠવણી અને વિસ્તૃત ટીકાઓ જોતાં આ ગ્રંથો રચવામાં હેમચંદ્રનો હેતુ જનતાને જ માહિતી પૂરી પાડવાનો હોવો જોઇએ, એવું અનુમાન વધુ પ્રામાણિક લેખાશે.

રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોના નમૂના પર રચાયેલા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમના 'ત્રિશષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર' નામના મોટા ગ્રંથમાં જૈનોના તીર્થંકરો, ચક્રવર્તીઓ, બળદેવો, વાસુદેવો અને પ્રતિવાસુદેવો મળી ત્રેસઠ મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો જુદાં જુદાં દસ પર્વોમાં રચેલ છે. તેમાંથી પણ હેમાચાર્યના જમાનાને લગતી અનેક વિગતો મળી શકે તેમ છે.

પોતે સાધુ હોવા છતાં ગૃહસ્થાશ્રમના શ્રેયાર્થે 'યોગશાસ્ત્ર' નામનો ગ્રન્થ લખ્યો. વ્યાકરણ, કોશ, પ્રમાણશાસ્ત્ર, અને યોગશાસ્ત્ર સમા ગ્રંથો રચનાર એક બાલબ્રહ્મચારી સાધુ, એક સંસારત્યાગી તપસ્વી છતાં તેણે દાખવેલી કવિત્વશક્તિ તેની રસિકતાની સાબિતી આપે છે.

પણ સાહિત્ય રચવાની આવડી મોટી સિદ્ધિની પાછળ માનવતા ન હોત તો? તો હેમાચાર્યની આજે ગુજરાતમુખે ગવાઈ રહેલી કીર્તિ મર્યાદિત બની જાત. પરંતુ હેમાચાર્યની અડીખમ વિદ્વત્તાનો માનવતાના મહાન અંશો સાથે સુમેળ હતો. એવો એક મહાન અંશ તે એનો સર્વધર્મ પ્રત્યેનો સમભાવ. શિવધર્મી સોલંકી રાજાને અને વિવિધધર્મી ગુર્જર પ્રજાને એક જૈન સાધુએ પોતાની સંપ્રદાયપરતા વડે જીતી લીધા હતા.

ઈશ્વર, ધર્મ અને અધિકારી વગેરે વિષય પર ચર્ચા માટે નિમંત્રેલા ધર્માચાર્યોએ જ્યારે સિદ્ધરાજની જ્ઞાનસભામાં પોતપોતાના જ સંપ્રદાયની મહત્તા આગળ કરીને અન્ય સર્વેની અવહેલના કરી ત્યારે એક હેમાચાર્યે જ હિમ્મતભેર આગળ આવીને જવાબ દીધો કે :

'બધાં દર્શનોમાં સત્ય ક્યાં છુપાયું છે તે આપણે જાણતા નથી; પણ આ કલિયુગમાં બધાં દર્શનો પ્રત્યે યોગ્ય સદ્‌ભાવ રાખીએ તો ક્યારેક આપણી અજાણમાં પણ સત્યનો લાભ આપણને જરૂર થઈ જાય.'

સિદ્ધરાજની ને કુમારપાલની ઉપર પોતાનો અદ્‌ભુત પ્રભાવ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છતાં હેમાચાર્યે તેમને જૈનધર્મી બનાવવા જરીકે પ્રયત્ન કર્યો હોય તેવું કશું જડતું નથી. એવા એક વખતના પ્રલોભનમાંથી હેમાચાર્ય કેવી રીતે ચેતી ગયા તેનો પ્રસંગ આમ છે—

કુમારપાલને અમર થવાની ઇચ્છા થઇ ત્યારે હેમાચાર્યે બે માર્ગ બતાવ્યા : કાં તો આખી પૃથ્વીને રાજભંડારમાંથી ધન આપીને કરજમુક્ત કરી પોતાનો સંવત સ્થાપો; અથવા સોમનાથનો જીર્ણોદ્ધાર કરો. પહેલો માર્ગ અજમાવવા માટે પુષ્કળ ધન જોઇએ. હેમાચાર્યના ગુરુને સોનું બનાવતાં આવડતું હતું. રાજાના નામની સાથે જૈન ધર્મનું નામ પણ અમર થાય તેવી કામનામાં તણાઈને હેમાચાર્યે પોતાના ગુરુ પાસે વાત મૂકી કે, રાજાને સોનું બનાવી આપો. આવી હીન લાલસાએ હેમાચાર્યની કેટલી અધોગતિ કરી છે તે ગુરુએ શિષ્યને સમજાવી ઠપકો આપ્યો. તે ક્ષણે જ હેમાચાર્યનું જબરદસ્ત પરિવર્તન થયું.

હેમાચાર્યે, પોતે જૈન છતાં, રાજાને સોમનાથના જીર્ણોદ્ધારનો જ માર્ગ લેવરાવ્યો. ને જીર્ણોદ્ધાર પૂરો થતાં રાજાની સાથે પોતે પણ પૂજામાં હાજર રહ્યા. ને રુદ્રમાળના શિવનું તો પોતે પણ સ્તવન રચીને ગાયું હતું.

પોતાના રાજાને આ રીતે નિજધર્મમાં જ સ્થિર રાખનાર હેમાચાર્ય બીજી બાજુથી 'અમારિઘોષણા' કરાવનારા, મૃગયા, મદ્ય, દ્યૂતક્રીડા ને પશુપંખીઓની સાઠમારી બંધ કરાવનારા રાજગુરુ બન્યા, અને અપુત્ર મરી જનારની મિલકતો રાજાઓ લઈ લેતા હતા તે રિવાજ બંધ કરાવી લાખો કકળતી વિધવાઓના મુક્તિદાતા બન્યા.

ગુર્જર રાષ્ટ્રના આવા સુપુતની ગુણગાથા ગુજરાતને ઘેરઘેર ગવાઓ—પણ સંપ્રદાયદષ્ટિને સો ગાઉ દૂર રાખીને.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪. ગુજરાતના આચાર્યદેવ

આચાર્યદેવ આનંદશંકર ધ્રુવને ગુજરાતમાં સ્વાગત આપીએ છીએ. સરસ્વતીની ઉપાસનામાં જેમણે જીવનની એકધારી અર્ધ-શતાબ્દી આપી, તેમને અમે તપસ્વી ગણીએ છીએ. એકધારી અને અચલ આરાધનાનાં જીવનવ્રત આજે દોહ્યલાં બન્યાં છે.

વીસેક વર્ષો પૂર્વેની વાત : અમદાવાદની ગુજરાત કૉલેજમાં સરકારી પ્રિન્સિપાલ રોબર્ટસનનું શાસન હતું, ગુજરાતી જુવાનોના તેજોવધમાં રાચનાર એ મેલું પાદરી–શાસન હતું. છતાંય ગુજરાત-ભરના તરુણો અમદાવાદ પ્રત્યે શા જાદુથી ખેંચાતા ?

કારણ કે ત્યાં આનંદશંકરભાઇ હતા; એટલે કે સંસ્કૃત સાહિત્યની મર્મજ્ઞતા હતી, વેદ વેદાન્તની સંસ્કારભરી પંડિતાઈ હતી, કાવ્યો નાટકોમાંથી ટપકતી રસિકતા હતીઃ કહોને, કે એક માનવી-દેહની અંદર શારદાની ખુદ વીણા જ મૂર્તિમતી બની વિચરતી હતી.

ગુજરાત–મુંબઇનાં બીજાં વિદ્યાલયો તે કાળે પોતાની જૂની વિભૂતિઓ ગુમાવી બેઠાં હતાં, કે ગુમાવી રહ્યાં હતાં. અધ્યાપકોની સૃષ્ટિ અત્યારે જે પતનના ગર્તમાં પડી ચૂકી છે, તે ગર્તનો કાંઠો ત્યારે આવી ચૂકયો હતો. વેતરાં, ખટપટો, તેજોદ્વેષો ને દ્રવ્યલોભ તે વખતે શરૂ થયાં હતાં. ઠેરઠેરથી તરુણો ત્રાસતાં, ને બોલતા : ચાલો ગુજરાત કૉલેજઃ ત્યાં પ્રો૦ આનંદશંકર ધ્રુવની પાસે : મઝા પડશે.

મને યાદ છે : અમે સાધનવિહોણા વિદ્યાર્થીઓ એ 'આનંદ-શંકર ધ્રુવ'ના નામોચ્ચાર સામે મોં વકાસીને ભાવનગર–જૂનાગઢમાં પડ્યા રહેતા. ને ગુજરાત કૉલેજ વિષેની કેટલીય આખ્યાયિકાઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમારે કાને પહોંચતી: અમુક છોકરાને આનંદશંકરભાઇએ આ રીતે તેજોવધમાંથી ઉગારી લીધો: મૅટ્રિકની પરીક્ષાના શમિયાણામાં અમુક વિદ્યાર્થી હોલ્ડર ભૂલીને આવેલો, ને રોબર્ટસન નિષ્ઠુર બનેલા ત્યારે આનંદશંકરભાઇએ એવું કહેલું કે: ' Mr. Robertson, should the boy fail simply because he has no holder ? ' એમ કહીને પોતે રોબર્ટસનથી નહોતા ગંજાયા. એ રડતા વિદ્યાર્થીને પોતે હોલ્ડર આપ્યે જ રહ્યા હતા.

આવી આવી તો પાર ન આવે તેટલી ઘટનાઓ આનંદશંકર-ભાઈના નામના ભણકારા જગવતી કેટલાંય હૃદયોમાં સંઘરાઇ રહી હશે. ને આનંદશંકરભાઈના આમોદપ્રમોદો, એમની રસવિવેચના, એમના વિશાલ ભાલને વણચૂક્યે નિત સોહવતો કંકુચાંદલો, એમનું સર્વ વિદ્યાર્થીને સુલભ એવું મંગલ ગૃહ–જીવન, એમની અકલંક અને આંતર સોહાગે મહેકતી ચિરવિધુરતા: એમનો રસ–ઝબોળ્યો વેરાગ... કેટલાંક ગણાવીએ ? એ સર્વે હતાં એનાં આચાર્યલક્ષણો. કવિગુરુ કાલિદાસ કેવો હશે ? મને તો કલ્પનામાં આનંદશંકરભાઈ રમવા માંડે છે.

માલવીયજીએ હિન્દુ વિદ્યાપીઠ સ્થાપી. એના પ્રખર કુલપતિ પંડિત આદિત્યનાથ ભટ્ટાચાર્યનું સ્થાન કાળે ખાલી કરાવ્યું. એ સ્થાનને શોભાવનારો કોઇ માલવીયજીને શોધ્યો નહોતો જડતો.

એમણે મહાત્માજીને પુછાવ્યું: ગુજરાતે જણ્યો છે કોઇ ? ગાંધીજીએ ગુજરાતના આ એક શારદામણિની ભેટ કાશીને ધરી. આનંદશંકર ગુજરાતના મટી હિન્દના બન્યા. સત્તર વર્ષ એણે કાશીની વિદ્યાપીઠને આપ્યાં. અધ્યાપક બની રહેવું એ તો વૈભવ હતો. એક મહાન વિદ્યાપીઠના વહીવટી નિર્માતા થવામાં કસોટી વસમી હતી.

ને કાળાન્તરેય જ્યારે કાશીની વિદ્યાપીઠ મોજૂદ હશે, ત્યારે એના જીવન્ત વાતાવરણનાં રજકણો એક ગુજરાતીનું નામ ગુંજતાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રહેશે. બાકી તો ગુજરાત બહાર પરવડેલા ગુજરાતી કેટલા વિરલ ? અન્ય પ્રાંતોનાં પ્રાંતાભિમાનોએ ગુજરાતીને કયાં ઊભવા દીધેલ છે ?

સત્તર વર્ષે આચાર્ય ચિરનિવૃત્તિ ગાળવા સ્વગૃહે વળે છે. પણ ગુજરાત પ્રત્યેનો અનુરાગ એમને ઝંપવા કેમ દેશે ? સિત્તેર વર્ષો સુધી કુણે કણે ને ટીપે ટીપે પચાવેલું એમનું સાહિત્ય–જ્ઞાન શું મૌન જ સેવીને ચાલ્યું જશે ? ગુજરાતની નવપાંગરતી શારદાવાડીનાં સૌ તરુઓ —ઇતિહાસશોધનનાં, કવિતાનાં, ગદ્યનાં,—તે નિહાળી નિહાળી શું આનંદશંકરભાઇનો આત્મા થનગની નહિ ઊઠે ? પોતે જે રસ જીવી જાણેલ છે, તેને વર્તમાન ગુજરાતનાં નવપાલવતા જીવન–કયારામાં સીંચવા શબ્દારૂઢ નહિ બનાવે ?

કંઈ નહિ; એમની ગુજરાત ખાતે હાજરી, એમની વિદ્વત્તાની વટ–છાયા, એમની અલ્પભાષી, ચિરપ્રસન્ન, અને ઉદાર જ્ઞાનગંભીરતા: એ ય ગુજરાતને ચોક્કસ રંગે રંગ્યા કરશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫. કર્મયોગી અખંડાનંદ

પચાસ લાખ એદી બાવાઓ દેશની પીઠ પર બેઠા છે. અસાધારણ માનવ-શક્તિ પ્રજાને ચગદતી પડી છે. એમાંથી કોઇ કોઇ વાર, કોઇ 'ક્રાન્તિકાર' માથું ઊંચકે છે. ત્યાગને એ કર્મયોગમાં પલટાવે છે. નવા માર્ગનો એ જ્યોતિર્ધર બને છે.

ગુજરાતમાં આવા ત્રણ નર નીપજ્યા : સંગ્રામઘેલા જુવાન સ્વામી આનંદ, વિદ્યાનુરક્ત મુનિ જિનવિજયજી, અને લોકજ્ઞાનની મણ મણની ધારણો તોળનાર વણિક સંન્યાસી ભિક્ષુ અખંડાનંદજી.

અખંડાનંદજી પૂર્વાશ્રમના લોહાણા વેપારી હતા. સંસારી, ગૃહસ્થાશ્રમી હતા. ચબરાક ખરીદદાર તરીકે એમના કુટુંબના વ્યાપારમાં એનું સ્થાન હતું.

એણે શા કારણે ભગવાં ધર્યાં ? કોણ જાણે. ગુજરાતના વિભૂતિમાન પુરુષો પોતાની રોજનીશી રાખતા નથી. તેઓની જીવન-નોંધ ટપકાવવાનું કામ કોઇ સંસ્થા કે લેખક પણ કરતું નથી. એ. જી. ગાર્ડીનર જેવા રેખાચિત્રક સાહિત્યકાર આપણે ત્યાં કોઇ નથી.

ત્રીસ વર્ષો ઉપર ભિક્ષુ ભ્રમણે નીકળ્યા. રામતીર્થને મળ્યા. એ પુરુષના વિચાર-તેજને દેશમાં પાથરવા મુરાદ બાંધી.

પણ કહેવાય છે કે આટલા ભગીરથ કાર્યનો જન્મ એક અકસ્માતમાંથી થયો. કોઇ એક પ્રેસમાં છપાયેલી ગીતા ખરીદવા ભિક્ષુ ગયા. ઘેરઘેર પહોંચવા લાયક એ પુસ્તકની કિંમત એમને બહુ આકરી લાગી. કંઇક બોલ્યા હશે. પેલા પ્રકાશકોએ જવાબ દીધો હશે કે 'તો પછી ઘરનું છાપખાનું કાઢોને!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ એક ટાંણોઃ અને મૃત ભ્રાતાની પછવાડે રૂ. ૨૦૦ ની ધર્માઉ રકમનું ભત્રીજા તરફથી અર્પણ. એ એવડ બીજારોપણઃ ને એમાંથી ફાલેલ વડલા શું સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય. ત્રીસ વર્ષોની એની કારકિર્દી ગુજરાત પાસે રજૂ છે. વાચનની પરબો રેલાવી છે એણે.

આજનો વિચારપલટો અજબ ઝડપે ધપી રહેલ છે. ગઇ કાલ પણ આજ પ્રભાતે જુનવાણી બને છે. એવા પૂરપાટ વહેતા જમાનામાં ભિક્ષુની લોકજ્ઞાનપ્રચાર પ્રવૃત્તિનાં કેટલાંક અંગો પુરાતન લાગે, અતિધાર્મિક લાગે, પ્રત્યાઘાતી લાગે. પણ એટલું ન ભૂલીએ કે આજનો યુગ ગઈ કાલની છાતી પર પગ માંડીને ઊભો થાય છે. વીસ વર્ષો ઉપર વિવેકાનંદ અને રામતીર્થનું સાહિત્ય ક્રાંતિકારી હતું.

ભિક્ષુને સાઠ વર્ષો થઇ ગયાં હશે. એની યુગસેવાનાં મૂલ મૂલવવાનું ટાણું છે. સાહિત્યનો જે રંગ એણે પ્રજાને લગાડયો છે તે એક રીતે અપૂર્વ છે. દેશની ગરીબી ગાવી સહેલ છે, પણ ગરીબ પ્રજાને માટે જ્ઞાનની પરબ બેસારવી દુષ્કર છે. અખંડાનંદે એ કરી દેખાડ્યું છે.

ભિક્ષુ અને એની સંસ્થાઃ એ નિરાળાં નથી. એણે સસ્તું સાહિત્ય આપતાં આપતાં આજ જે બુલંદ બચત સંઘરી છે, તેમાં સખાવતની પાઇ નથી. ડાહ્યા વણિકની રીતે ટીપે ટીપે બચાવેલ એ લગભગ એક લાખ રૂપિયાનું દ્રવ્ય છે.

દ્રવ્યનું શું ? સંસ્થાનું શું ? કોઇ ભાવિ રૂપરેખા ? કોઈ કાર્યક્રમ ? ભિક્ષુ પોતાની પાછળ ઘસડાઇ જીવતી મુડદાલ સંસ્થાને નથી ચાહતા. એ તો માગે છે મુર્દાની વેળાસર ભસ્મ, ને એ ભસ્મ પર નવતર પ્રાણવંત સંસ્થાનું મંડાણ. ભિક્ષુની ભાવિ દૃષ્ટિ વિશદ છે.

એ ગમે તે હો, પણ એક જ વ્યક્તિની લોકકલ્યાણની પ્રવૃત્તિમાંથી ઉદ્ભવેલ એક લાખની રકમ, એ એક અજબ બનાવ છે. એના રળનારની સાધના અસાધારણ છે. છતાં રળનારનું દુકાનીભર પણ હિત એમાં નથી સમાયેલું; રળનારે તો ટુકડો રોટી અને ટુકડો કાપડભર જીવન વિતાવ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯. શબ્દોનો સંગીત–ખેલાવણ સંત

સ્મશાનની ભૂમિ પર સૌની કક્ષા એક જ બની જાય છે. મરનારાઓને અપાતી અંજલિઓને એકબીજીથી જુદી પાડવામાં અવિનય મનાય છે. ઉપચાર અને વ્યવહારનો આદેશ કંઇક એવા પ્રકારનો છે, કે મરનાર પર સારી પેઠે પ્રશંસાનાં પુષ્પો વેરજો, સંકોચ કે પ્રમાણ રાખશો મા. કારણ કે મરણ પછીની સ્તુતિ કયાં કોઇને ફરીથી જોખવાની રહે છે?

આવા વિચારો સ્વ. પંડિતજી ખરેના અવસાન પર અંજલિ આપતી વેળાએ શા માટે આવે છે? એટલા માટે કે સૌ મરનારાઓની સાથે એક કક્ષાએ જ તેમને પણ વખાણી લેવાની જડતા આચરવી પડે છે.

સ્વ. ખરેજી સૌ માંહેલા એક હતા? ના, ના, એ તો એકાકી અને નિરાળા હતા. એની સંગીતવિદ્યા ગુજરાતને સાંપડી તેને લીધે ગુજરાતની સાહિત્યવાણીને કંઠ લાધ્યો. આપણી સંતકવિતા ગુજરાતના ગાનવિહોણા ગળામાં ખૂતી ગઇ છે. સંગીતનો ભક્તજન આવ્યો, ને એણે આપણને પ્રભુમય પદોની શીતળ માધુરીનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો.

મને યાદ છે. બારતેર વર્ષો પરનું એ પ્રભાત હતું. સ્વ. ખરે ખોળામાં પોતાના જોધાર પુત્ર શો તંબૂર સુવાડીને એક હાથે તેના તાર ગુંજાવતા તેમજ બીજે હાથે કાગળ પર પેનસિલ વડે લીંટા કાઢતા કાઢતા મારી પાસે લોકગીતો ગવરાવીને તેની સ્વર–લિપિ નક્કી કરતા હતા. મારા અણઘડ ગળામાં સૂરો ફરી જતા, લપસી લપસીને આઘાપાછા થઇ જતા હતા, એટલે વળી પાછા પંડિતજી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાની લખેલી સ્વર-લેખાઓમાં છેકભૂંસ કરતા હતા. અને એ કેવા બાલક જેવા પ્રસન્ન બનતા હતા! એ મને કહેતા હતા કે લોકગીતોના સંગીતમાં, શાસ્ત્રીય રીતે તો વિસંવાદી ગણાતા શત્રુ-સ્વરોની પણ શી અદ્ભુત મેળવણી થઇ ગયેલ છે!

તે પછી એમને અને મને, બેઉને એકાંતે બેસીને લોકગીતોની સ્વર-લિપિ કરી લેવાની મુરાદ તો અધર જ રહી ગઇ. હજુ હમણાં જ એના ઉપરાઉપરી બે કાગળો આવી ગયા: મારે હરિપુરા મહાસભામાં ગીતો, વાર્તાઓ, લોકકંઠની વાણિઓનો મેળો ભરવો છે: તમે આવો, બીજાઓને લાવો. આજે તો મેળો નોતરનાર પોતે જ ચાલી નીકળ્યા છે, ને ગુજરાતી સાહિત્યે શબ્દોનો સંગીત-ખેલાવણ સંત ખોયો છે.

ખરેજીની સંગીત-ભક્તિ એ માત્ર રૂપાન્તરે સાહિત્ય પ્રત્યેની ભક્તિ જ હતી. સાહિત્ય અને સંગીત વચ્ચેનાં એવાં મિલનકારોની ખોટ આજે બહુ સાલે છે. કેમકે ઘણાખરા સંગીતના ઉપાસકો સ્વરને અને નાદને ઉચ્ચતર વાણી ઠરાવવા ખાતર શબ્દને ઉતારી પાડતા ઊભા છે. તેમ અમારી બાજુએ પણ કવિતાને સંગીતરંગી બનાવવા જતાં કેમ જાણે એની અર્થઘનતા ગુમાવી બેસાશે એવી બીક બતાવનારાઓ પડ્યા છે.

સંગીતની ને કવિતાની વચ્ચેનો આવો ચિર વિચ્છેદ આપણને કેટલા બધા કંગાલ બનાવી રહેલ છે તે જોવું હોય તો જોઇ લો બન્ને ક્ષેત્રોની અંદર એ અકિંચન દશા. સંગીતની તરજો હજુય ગુજરાતમાં તો જૂના, છોતાં થઈ ગયેલા શબ્દોની બાંદીઓ બની રહી છે. સાહિત્યક્ષેત્રે ગેય કવિતાનો ફાલ હજુ છેક નજીવો છે.

આપણા મુશાયરાઓમાં રજૂ થતા કવિ-કંઠો લોકોને, કવિઓની કવિતાઓ પ્રત્યે નફરત પેદા કરાવવાનો પૂરેપૂરો ગુણ ધરાવે છે. આપણી છંદોબદ્ધ કવિતા પણ શ્રવણપ્રધાન, કર્ણમધુર અને જીસ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લડાવણુ મટતી મટતી કેવળ ગજ ફૂટની માપણીની કર્કશ માત્રામેળની—કાગળ પર કાળા મંકોડાની રંધોળી પૂરવાની જ વસ્તુ બની છે.

સાહિત્ય–સંગીતનું સુખી જોડું પરણાવી આપવા પ્રયત્ન કરતા શ્રી. ખરે જેવા પુરોહિતોને આપણે કયાં શોધશું? કેટલાક સાંપડશે? ગુજરાતમાં સાહિત્ય છે, પણ સંગીતના સંગથી વંચિત રહીને એણે નરમાશ, નિર્મલતા, ને સંસ્કાર ગુમાવ્યા છે. હજુય સાહિત્યકારો સવેળા ચેતે. શબ્દો એક દિવસ આપણને ધગધગતા અંગારા સમ થઈ પડશે. ગુજરાતી કવિઓને સ્વ૦ ખરે જેવાના સતત સમાગમની જરૂર છે. સરસ્વતીને વીણાધારિણી કલ્પવામાં જ કવિઓએ સંગીતવિહોણા સાહિત્યનો ઇન્કાર કરેલો છે. પુણ્યશ્લોક ખરેના મૃત્યુશોક વચ્ચે આ વિચાર મારા અંતર પર જોરથી આઘાત કરી રહ્યો છે. એટલે જ આ મૃત્યુ–અંજલિને એ વિચારનું પાત્ર બનાવું છું—ઔચિત્ય ચૂકતો હોઇશ કદાચ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭. વિદ્યુતચેતાવક ગિજુભાઈ

બાવીસ-ત્રેવીસ વર્ષો સુધી બાલશિક્ષણની નવી દિશાને અનુકૂલ બાલ-સાહિત્યની શોધમાં જૂની લોકવાણીના ખજાના ખોદનારા અને નવા રચના-પ્રયોગો નિપજાવવા મહેનત કરનારા સ્વ૦ ગિજુભાઇ સાહિત્યજગતની પ્રેમાશ્રુભીની અંજલિના અધિકારી છે. જૂની બાળ-લોકવાર્તાઓનો ઉદ્ધાર એમના હાથે ન થયો હોત તો એ વાર્તાઓ, એ ટુચકાઓ, એ જોડકણાં ને ઉખાણાં આજે ક્યારના અપ્રાપ્ય બન્યાં હોત. પોતાની ચિત્રાત્મક અને ભાવપ્રધાન 'બાની'માં બાલકોની સુરુચિ તેમજ સંસ્કારી શોખ ઘડવા માટે જે કુદરત-કથાઓ, પશુ-પક્ષીની કથાઓ, શેરીનાં ને આંગણાંનાં જીવનની કથાઓ, તેમજ નિત્યના વ્યવહારમાં જોવા મળતાં લાક્ષણિક માનવીઓની જે રેખાચિત્ર-કથાઓ સ્વ૦ ગિજુભાઇએ ધોધબંધ વહેતી મૂકી હતી, તે આપણા સાહિત્યધનમાં મોટો ઉમેરો કરવા માટે બસ થઇ પડશે.

ગિજુભાઇએ શિક્ષણ-પ્રદેશમાં નિબંધાત્મક સાહિત્ય આપ્યું છે, પ્રાણી-જીવન પર રમતિયાળ અને રસભર્યું સાહિત્ય આપ્યું છે; ગિજુભાઈનું નામ સમુદ્ધારક તેમજ સર્જક, એઉ લેખે સાહિત્યમાં ચિરંજીવ બન્યું છે. ગિજુભાઇની ચિરવિદાય એમના આ ત્રેવીસ વર્ષોના એકધારા સાહિત્ય-ફાલ પર સુમહોજ્જવલ સંધ્યાનાં કિરણો વેરી રહેલ છે. ગિજુભાઇની લેખિનીના પ્રેમીજનો જો એમના ખેડેલા સાહિત્યપ્રદેશોનું પ્રતિનિધિત્વ કરતું એક સ્મારક પુસ્તક બહાર પાડે તો તેવો ગ્રંથ ગુજરાતી સાહિત્યની વિરલ શોભા બની રહેશે. ગિજુ-ભાઇએ એટલું અઢળક લખ્યું છે કે તેમાંથી શુદ્ધ સુવર્ણને તારવી લેવાની વહેલી તકે જરૂર છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાહિત્ય ઉપર ગિજુભાઈનું એક સવિશેષ ઋણ એ છે કે તેમણે પોતે જ લખ લખ કરવાની સાથેસાથ પોતાની આસપાસનાં આખાં જૂથોની કલમોને વહેતી કરાવી. આ જૂથબંધ કલમો પૈકીની કેટલીક તો આજે સાહિત્યને નવી ચમક આપેલ છે. કેટલાય જુવાનોને એમણે લખવાની શક્યતાનાં દ્વાર દેખાડેલ છે. એક દૃષ્ટિએ જોતાં ગિજુભાઈની સાહિત્ય-ચેતના 'માસ સ્કેઈલ' ઉપર, સામૂહિક ભૂમિકા ઉપર કામ કરી રહી હતી, ને સામૂહિક ભૂમિપટ પર ચાલતા પ્રચંડ ગતિવાળા કામને જે એક નડતર (ગુણદ્રષ્ટિએ કેટલુંક કામ નબળું ઊતરવાની) હોય છે તે ગિજુભાઇના કામને પણ પડી હોવા છતાં, તેના એકંદર જથ્થામાંથી શુદ્ધ સુવર્ણ પુષ્કળ મળી રહેશે. બાકી તો ગિજુભાઈનું કાર્ય વિદ્યુત-ચેતાવકનું હતું. એ વિદ્યુતને ચેતાવતાં જ પોતે ઘસાઇ ગયા, ઘસાતાં ઘસાતાં અકાળ—મૃત્યુને પામ્યા. આપણને જબરી ખોટ ગઇ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૮. જળાશયના ચોકીદાર

ગુજરાતના જાહેર જીવનમાંથી કાકાસાહેબ કાલેલકરનું ખસી જવું, એ જરીકે શોચનીય નથી. ઘણાને મનથી તો એ અભિનંદનીય લેખાશે, કેમકે કાકાસાહેબનું ખરું કાર્યક્ષેત્ર જાહેર જીવનનું નથી, સંસ્કાર-જીવનનું છે.

એમણે ગુજરાત સાથે નિર્ગમેલાં છેલ્લાં અઢાર વર્ષોએ ગુજરાતને કાકાસાહેબના જીવનનું જે સોનું આપેલ છે, તે એમની રાજકારણી પ્રવૃત્તિ નથી: તે તો છે એમનું લખેલું ગુજરાતી સાહિત્ય.

'કાલેલકરના લેખો'ના બે ખંડ: 'ઓતરાતી દીવાલો', 'સ્મરણયાત્રા': અનેક ઊગતા સાહિત્યિકોની ચોપડીઓને શોભાવતા એમના પ્રવેશકો: પરચૂરણ લેખાવલિઓ : ને કદાચ હજુ અપ્રકટ એવું લખાયેલું તેમજ અણલખાયું છતાં અંતર-જગતમાં સંઘરાયેલું ઘણું ઘણું સાહિત્ય: ગુજરાતની ભાવભરી સંસ્કાર-સેવાનો એ અવિસ્મરણીય ફાળો છે. પ્રત્યેક ગુજરાતીના ઘરમાં એ સાહિત્ય મંગલ મધુર ધૂપ સમું મહેકી રહેશે.

ગાંધીયુગને સંસ્કારદૃષ્ટિએ કંગાલ કહી અવહેલનારા ઘણા પુરાતનો છે. તેમની જબાનને ચુપ કરાવનારા ઘણા ઘણા જવાબો પૈકી એક જવાબ તે કાકાસાહેબની સાહિત્યસેવા છે. પરપ્રાંતવાસી છતાં એણે જોતજોતામાં ગુજરાતની ભાષા હાથ કરી, ગુજરાતના ભાવ-સંસ્કાર પીધા, છેક તળપદી બોલીના શબ્દો ને પ્રયોગો ઉઠાવી ઉઠાવી, પોતાની સંસ્કારી ભાષામાં એકરસ કર્યા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ને એ તમામ અમૃતપાનના ઓડકાર સમું સાહિત્ય લખ્યું. પરિપક્વ આમ્રફલના જેવો એ સાહિત્યનો બાહ્યાન્તર ઉઠાવ છે. એવું નક્કર સાહિત્ય આપણા કોઈક જ સાક્ષરે આપ્યું હશે.

પણ એથીયે ચડિયાતો જે જીવન્ત સંસ્કાર–વારસો એમણે એક જળ–સરણીની જેમ વહેતો કર્યો છે, તે નિહાળનારે ગુજરાતના કેટલાક તરુણ સાહિત્યકારોને જોઇ લેવા. નગીનદાસ, સ્નેહરશ્મિ, શ્રીધરાણી, સુન્દરમ્, ઉમાશંકર, વગેરે નવલોહિયા યુવાનો કાકાસાહેબના પ્રિય વિદ્યાર્થીઓ હતા.

તેઓએ કાકાનો ઘનિષ્ઠ સંપર્ક સેવેલો છે. તેઓનાં જીવન ને લેખન કાકાના સંસ્કાર–રંગે રંગાયેલાં છે. તેજસ્વી જણાતા જુવાનોને વિવેકપૂર્વક લખતા વિચારતા કરવા, પોતાના ઉપગ્રહો ન બનાવતાં સ્વયંપ્રકાશે ચમકવા દેવા, એ કાકાસાહેબનું કૌશલ હતું.

આવો પુરુષ રાજકારણથી કે વ્યવહારુ જાહેર જીવનથી બહાર નીકળી જાય એ ઇષ્ટ જ છે. ચિન્તનશીલ, ભાવનારત, આદર્શસેવી, તત્ત્વદર્શી લોકો વ્યવહારજીવનના ચોગઠામાં બંધબેસતા નથી થઇ શકતા. અનિવાર્ય કર્તવ્ય ગણીને જ તેઓએ વ્યવહારમાં ઝંપલાવ્યું હોય છે. તાત્કાલિક યુદ્ધાદેશને અધીન બની તેઓ હાજર થયા હોય છે.

પણ આપણા દેશનું યુદ્ધ તો બહુદેશીય છે, સંસ્કારક્ષેત્રે પણ આજે તો સંગ્રામ જ મચેલો છે. વિચાર–ગોટાળાના રજ–ડમર ચડ્યા છે. સાહિત્યમાં અંધાધૂંધીની આંધી ઊડે છે. રાષ્ટ્ર–જીવનના જળાશય રૂપ સાહિત્યમાં જ વિષ ભેળવાઇ રહ્યું છે. એ જળાશયના ચોકીદારો ને વિશુદ્ધિકારોની ય આપણને જરૂર છે.

કાકાસાહેબની વિશદ તત્ત્વબુદ્ધિ તેમજ તેજસ્વી ભાષાશક્તિ તેમને આવા વિશુદ્ધિકારને સ્થાને મૂકે છે. વિનતિ કરું છું કે, જળાશયની પાળ ન છોડજોઃ અહીં ગુજરાતમાં રહો, વા પાછા સ્વપ્રાન્તે વિચરો, પણ આ રાષ્ટ્રના જીવનને પોષનારા, અથવા ઝેર દેનારા, સાહિત્ય–નવાણને ન વિસારશો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯. ગુપ્તવાસી કલાકાર

વ્યક્તિઓમાં બે પ્રકાર છે: એક તો પોતાની સ્વ-પ્રચાર શક્તિ વડે ઊઠીને આંખે વળગનારી, ને બીજી હમેશાં આડશે લપી રહેનારી શરમાળ. કલાની દુનિયામાં એવા શરમાળ કૈંક વસે છે: ને કલા પ્રકૃતિથી જ સંયમાધીન હોવાથી, કલાકાર પણ પોતાની કૃતિઓ સમો અબોલ, અદીઠ, ધ્વનિપ્રેમી બની રહે છે.

મને ચિત્રકાર અહિવાસીની યાદ ચડે છે. મુંબઈના વાતાવરણમાં કલાનો ગુપ્ત વાસ કેટલીક વાર અસંભવિત લાગે છે. એ હિસાબે કલાકાર અહિવાસીની એક વૈષ્ણવ મંદિરમાં આવેલી દીન, અંધારી કોટડીનું અસ્તિત્વ કોને જડે ?

મૂળ વ્રજના વાસી. પિતાજી એક દરિદ્ર કીર્તનકાર. મથુરાનું વાતાવરણ પી પોરબંદર આવી રહ્યા. પુત્ર જગન્નાથ વિધુર પિતાજીના કીર્તન-રસનું પયપાન કરી ઊછર્યો. પોરબંદરમાં જ ભણ્યો. દેખાવે સુંદર એટલે એક નાટક મંડળીએ માગણી પણ કરી હતી !

હાઇસ્કૂલમાં ચિત્ર-શિક્ષા પામેલ કિશોર મુંબઇ આર્ટ-સ્કૂલમાં આવે છે. ને ત્યાં પ્રતિ વર્ષ ચમકતા જાય છે. પણ ગાંધી-યુગનો પ્રથમ જુવાળ ચડતાં, હિન્દી પ્રિન્સિપાલ, ભાઇ જગન્નાથને ખાદી છોડવા ને કાં શાળા છોડવા ફરમાવે છે. અહિવાસી શાળા છોડવાનું વધુ પસંદ કરે છે.

નવા પ્રિન્સિપાલ શ્રી. સોલોમનનું નવશાસન કલાકારો માટે નવપ્રભાત લાવ્યું. અહિવાસી કીર્તનો ગાતા ફરતા પાછા અહીં આવવાનો પંથ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શોધતા હતા. કહે છે કે પોરબંદર રાજ્ય એમને શિષ્યવૃત્તિ ન આપી શક્યું. પોરબંદરના રાણાએ પોતાના એક રત્નને ધૂળમાંથી તારવવાનો સુયશ ખોયો.

અહિવાસી મુંબઇના એક વૈષ્ણવ મંદિરમાં એક ગોસાંઇજીના બાળને ચિત્ર-શિક્ષણ આપવા રહ્યા ને પાછા આર્ટ-સ્કૂલમાં જઇ શ્રી. સોલોમન જેવા ઝવેરીને હાથે પરખાયા.

તે પછી અહિવાસી આર્ટ-સ્કૂલમાં અધ્યાપક બન્યા છે. એમનાં ચિત્રો વેમ્બ્લીના વિશ્વપ્રદર્શનમાં, દિલ્હીના વાઇસરૉય-ભવનની દીવાલે, લંડનના પિકેડીલી પ્રદર્શનમાં ને શાળાના કલાખંડમાં વિરાજે છે.

પંદર દિવસ એ અજંટામાં રહી આવ્યા ત્યારે દીવાલ-શોભનની ચિત્રકલાના પ્રેમી તરીકે એને ત્યાં એટલો તો રસ પડ્યો કે વિદાય વેળા રુદન કર્યું હતું.

વિદ્યાર્થીઓના એ લાડીલા છે. ધર્મભાવનાના ગેરુઆ રંગે રંગાયેલું એનું અમોલ અંતર કોને ખબર કયા કલામુગ્ધ સાહિત્યકારની કલમને ટકોરે ખુલ્લું થશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૦. સો લેખકોને બદલે—

તા૦ ૨૮–૧૧–'૩૫ નો દિવસ ગુજરાતી સાહિત્યમાં યાદગાર રહેશે.

જીવનની પૂરી પચીશી સાહિત્યનાં ખેતરો ખેડવામાં ખરચીને શ્રી૦ મોતીભાઇ અમીને તે દિવસે વડોદરા રાજ્ય પુસ્તકાલય ખાતાને પ્રધાનસ્થાનેથી વિદાય લીધી.

પેટલાદની અંગ્રેજી શાળાના એ શિક્ષક હતા. પચીસ વર્ષ પર મહારાજ સયાજીરાવે એમને તાર કરી પાટનગર તેડાવ્યા.

ગામડે ગામડે પુસ્તકાલય, એ મહારાજની મંગલ ધૂન; રાજ્ય-વ્યાપક પ્રવૃત્તિનો પાયો નાખનાર નિષ્ણાત ગ્રંથપાલ બોર્ડન સાહેબ: એની પાછળ ગાંડા થનાર સ્વ. ન્યુટન મોહન દત્ત; એ ત્રણેનાં સ્વપ્નોને બારીક વહીવટમાં સાકાર કરનાર શ્રી. મોતીભાઇ અમીન.

એમની કારકિર્દીમાં રાજ્યની પ્રજા ચૌદસો પુસ્તકાલયો પામી. ને પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિને વિંટળાઈને તો કૈંક સાહિત્યપ્રેરક યોજનાઓની વેલ વિસ્તરતી ગઇ. એ તો વિશાલ વટ-વૃક્ષ બન્યું છે.

હજારો પુસ્તકોને એમણે જીવન આપ્યું હશે. નવા ને જૂના કંઇક લેખકોને એ જનતાના દ્વારે લઇ ગયા હશે. ગુજરાતનો કયો ગ્રંથકાર એમનો ઋણી નહિ હોય?

સ્વપ્નાં નિહાળવાં, સેવવાં, વાણીમાં મૂકવાં, સ્વપ્ન માટે ઝૂરવું, તલસવું, ઘેલા થવું, એ સહેલ છે: સ્વપ્નને ધરતીની માટીમાં મૂર્ત કરી દેખાડનાર વિરલ છે. એવા એકાદ મોતીભાઇ સાહિત્યક્ષેત્રે મળ્યા છે ગુજરાતને.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માનપત્રો, પ્રશસ્તિઓ, આત્મ–પ્રદર્શન, અરે એક તસ્વીર પડાવવા જેટલી પણ જાહેરાતના એ કટ્ટર વિરોધક છે.

સો લેખકો છો ઓછા મળો. આવો એક ગ્રંથપાલ મળવો એ સાહિત્યની મહત્તર પુણ્યકમાઇ છે.

[૨]

[પુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિ વિસ્તારવા જમાવવામાં કોણે કોણે પોતાને સાથ દીધો તેનું શ્રી. મોતીભાઇએ આપેલું બયાનઃ—]

તા૦ ૪–૧–૧૧ થી તા૦ ૨૮–૧૧–૩૫ સુધીનાં પચીસ વર્ષ સુધી વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને અંગે પુસ્તકાલય ખાતાના મદદનીશ વ્યવસ્થાપક તરીકે, વડોદરા રાજ્યની પ્રજાની સેવા કરવાનું સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થએલું.

આ પચીસ વર્ષના લાંબા સમયમાં રાજ્યના નાનામોટા અનેક અમલદારો, પ્રજાના અનેક નેતાઓ અને સમાજસેવકો, ગુજરાતી શાળાના અસંખ્ય શિક્ષકો, અને વિવિધ વર્તમાનપત્રો ને માસિકોના તંત્રીઓ, તેમજ પુસ્તકોના લેખકો અને પ્રકાશકો સાથે ઘણા મીઠા અંગત પરિચયમાં આવવાના પ્રસંગો મને મળેલા.

તેમના દરેકના તરફથી વખતોવખત પુસ્તકાલયના સંબંધમાં તેમની જે ઇચ્છાઓ અને માગણીઓ મારી સમક્ષ રજૂ થયેલી તેમાં પુસ્તકાલયોનું હિત સાચવીને જેટલી અનુકૂળતાઓ અપાય તેટલી આપવાના યથાશક્તિ પ્રયત્ન મેં પ્રામાણિકપણે અને દઢતાથી કર્યા છે.

તેમાં કોઈની શરમ, શેહ, લાગવગ, ખુશામત, કે, ધમકીથી યત્કિંચિત્ પણ નક્કી કરેલા કર્તવ્યના માર્ગમાંથી ડગ્યો નથી, અને તેથી જ પુસ્તકો, વર્તમાનપત્રો, અને માસિકો પુસ્તકાલયોની પસંદગી પ્રમાણે જ જે તે વખતે આપી શકાયાં છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વડોદરા રાજ્યમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ વિશાળ પાયા પર શરૂ કરવાનો, તેનાં વિવિધ અંગોને વખતોવખત પોષવાનો, મારા જેવા એક સામાન્ય શિક્ષકને પેટલાદ અંગ્રેજી શાળામાંથી તાર કરી બોલાવી વડોદરા સાર્વજનિક પુસ્તકાલય શાખાનું જવાબદારીભરેલું કામ સોંપવાનો, એ જવાબદારી અદા કરવામાં વખતોવખત પ્રોત્સાહન આપવાનો અને સારાં કામોની કદર કરવાનો ખરો યશ તો આપણા પરમ કૃપાળુ મહારાજા સાહેબને જ ભાગે જાય છે.

ગ્રામ પુસ્તકાલયોની સફળતાનો યશ જે તે મહાલના વહીવટદાર, પ્રાંત અને મહાલ શાળાધિકારી અને તેમના હાથ નીચેના અસંખ્ય સેવાભાવી શિક્ષકો ઉપરાંત કેટલાક ઉત્સાહી યુવકોને ભાગે જાય છે. શિક્ષકોએ માનઅપમાન સહન કરીને, તનતોડ શ્રમ વેઠીને, અને વખતનો ભોગ આપીને લોકમદદ મેળવવામાં અને વગરવેતને પુસ્તકાલયોની વ્યવસ્થા રાખવામાં જે ભાગ ભજવ્યો છે તે બાદ કરવામાં આવે તો રાજ્યની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનું, ખાસ કરીને ગ્રામ પુસ્તકાલયોનું, અસ્તિત્વ જ કદાચ સંભવે નહિ.

વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનો પાયો અમેરિકાની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના નિષ્ણાત, વડોદરા રાજ્યના પ્રથમ 'ડાયરેક્ટર ઑફ સ્ટેટ લાયબ્રેરી' મર્હૂમ બોર્ડન સાહેબના હાથે નંખાયો. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ અમેરિકા જેવા સ્વતંત્ર દેશના ધોરણે વડોદરા રાજ્યના પુસ્તકાલય ખાતાના બંધારણમાં સેવાભાવ, સ્વતંત્રતા, સહકાર, સ્વાશ્રય અને સમાનતાનાં ચોક્કસ બીજ રોપાયાં.

સને ૧૯૩૦-૩૧ ના વર્ષ સુધી દર વર્ષે ફક્ત વીસ નવાં ગ્રામ પુસ્તકાલયો ઉઘાડવાની યોજના હતી. પરંતુ શ્રીમંત મહારાજા સાહેબની દરેક ગામે પુસ્તકાલય ઉઘાડવાની ઇચ્છા જોતાં નામદાર દીવાન સાહેબને પુસ્તકાલયોની આ પ્રગતિ બહુ જ ધીમી લાગી અને તેથી મને બોલાવી દર વર્ષે સો પુસ્તકાલયો ઊઘડે તેવી યોજનાની એકદમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મંજૂરી આપી અને આ ધોરણે બે વર્ષ સુધી દર વર્ષે સો સો પુસ્તકાલય ઊઘડ્યાં પણ ખરાં.

પછીનાં ત્રણ વર્ષમાં દર વર્ષે પચાસ પચાસ પુસ્તકાલયો ઊઘડ્યાં અને દર વર્ષે પચાસ પુસ્તકાલયો ભવિષ્યમાં વધ્યે જાય એવી યોજના કરી આપી છે. શાળામાં ભણેલું ભૂલી ન જવાય અને મેળવેલા જ્ઞાનમાં વાચન દ્વારા વધારો થતો રહે એ માટે જે ગામે શાળા હોય તે ગામે પુસ્તકાલય હોવું જ જોઈએ એ સિદ્ધાંત નેક નામદાર આ દીવાન સાહેબના અમલમાં જ રાજ્યે સ્વીકાર્યો છે, અને તે ધોરણે કામ કરવાનું પુસ્તકાલય ખાતાને સોંપાયું છે.

વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની જે કીર્તિ આજે હિન્દમાં અને હિન્દ બહાર બીજા દેશોમાં પ્રસરી છે તેનો યશ, પુસ્તકાલય અને પુસ્તકો પાછળ ગાંડા થયેલા ગણાતા, પુસ્તકાલય ખાતાના માજી વ્યવસ્થાપક સ્વ૦ ન્યુટન મોહન દત્ત સાહેબના પ્રચારકાર્યને ઘટે છે. પુસ્તકોની માહિતીની બાબતમાં એ પોતે જીવતા જાગતા જ્ઞાનકોશરૂપ હતા. પુસ્તકોની માહિતી મેળવવા અગર પુસ્તકો લેવા આવેલા કોઇ પણ માણસને તેમની પાસેથી નિરાશ વદને પાછો ફરતો જોયો જાણ્યો નથી. મારી દેખરેખ નીચેની સાર્વજનિક પુસ્તકાલય શાખા સાથે તેમને સીધો સંબંધ નહોતો. તથાપિ તેઓ તેની એકએક ઝીણામાં ઝીણી પ્રવૃત્તિમાં બહુ જ રસ લેતા, અત્યંત સહાનુભૂતિ દર્શાવતા, પૂરેપૂરી સહાય આપતા અને એ પ્રવૃત્તિને જાહેરમાં લાવવા માટે ખૂબ પ્રયત્નશીલ રહેતા.

[૩]

[હવે પછીનાં બીજાં પચીસ વર્ષોમાં વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિએ કેવી કેવી પ્રગતિ સાધવી ઘટે, તેના મનોરથો શ્રી૦ મોતીભાઈએ નિવૃત્ત થતી વેળાના નિવેદનમાં રજુ કર્યા છે. એમાંથી તારવીને અહીં આપ્યા છેઃ—]

શાળાવાળા એકેએક ગામે પુસ્તકાલય થાય: બસો રૂપિયા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુધીની લોકમદદ ઊભી થાય: ગામના ભણેલા પૈકી પચાસ ટકા આવીને વાંચતાં થાય. હજાર ઉપર વસ્તીવાળાં ગામે સ્વતંત્ર મકાન બંધાઈ ગયાં હોય.

શાળા વગરનાં ગામોમાં પણ એક માસિક ને થોડાં પુસ્તકો વસાવવાની યોજના ઘડાય.

પુસ્તકાલયોની તપાસણી, પુસ્તકોની મેળવણી અને વાર્ષિક અંદાજપત્ર નિયમિત મુદતસર થતાં હોય. વહીવટ એક વ્યકિત દ્વારા નહિ પણ બંધારણ મુજબ વ્યવસ્થાપક મંડળ દ્વારા ચાલતો હોય.

સ્વતંત્ર મહિલા ને બાલ પુસ્તકાલયો; મોટી ઉમ્મરની સ્ત્રીઓને અક્ષરજ્ઞાન, કથા–વાચન, કન્યા વિદ્યાલયો, તેમજ ઉપજીવિકાની જરૂરિયાતો વાળી સ્ત્રીઓને કામની પ્રાપ્તિ.

બાલ પુસ્તકાલયોને અંગે કુમારમંડળો, રમતો, સાધનો, વાર્તાકથનો.

'રીડિંગ સર્કલો', પરીક્ષાઓ, રાત્રીશાળાઓ, જાદુઇ ફાનસ વગેરે દ્વારા જ્ઞાનપ્રચાર.

શહેરના લત્તાઓમાં દૈનિક વાંચવાનાં પાટીઆં, ને ફરતા પુસ્તકાલયની પેટી. સુધરાઇ તરફથી રૂ. ૩૦૦ ની હાલ અપાતી મદદ ઉપરાંત પુસ્તકાલય માટે જ નવો કર નાંખી તમામ ખર્ચ ઉપાડી લેવાની તૈયારી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પેટા-ક્રમ

૧ : મારા પિતાજી

૨ : એના ઊભરા પુસ્તકોમાં જ ઠલવાયા

૩ : પ્રજાનો હૃદયસંગાથી એકુ-કવિ

૪ : પ્રજાસત્તાકને પારણે

૫ : એકલ વીણાધારી શાયર

૬ : દિલસોજી અને હાસ્યના કટોરા ધરનાર

૭ : પાઠ-પોથીમાં પડદા ચીતરતો !

૮ : એક સફલ કૃતિની આલેખન-કથા

૯ : કલા એને વહાલી હતી માટે—

૧૦ : એણે પોતાનું સરવૈયું ખેંચી લીધું

૧૧ : પરાજયની મહાકથા

૧૨ : વાર્તા-લેખકની સાચી શાળા

૧૩ : માનવીના મહાસંગ્રામની કથા

૧૪ : એક સૈકાનો નિષ્કર્ષ

૧૫ : સાહિત્યકારોનો યાત્રાસંઘ

૧૬ : સુરુચિનું ધોરણ ઊંચું રાખનાર

૧૭ : પત્રકારની કબર ઉપર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧. મારા પિતાજી

જીવનચરિત્ર એટલે શું?

નર્યાં ગુણગાન? કે ગુણદોષોનાં તેજછાયા વડે અંકિત જીવનકથા?

આપણી મહાપુરુષો વિષેની કલ્પના વિચિત્ર છે. આપણે એને કેવળ ચકચકિત તેજના ગોળા ગણીએ છીએ. એની જયન્તીઓમાં, સંવત્સરીઓમાં, જીવનકથાઓમાં, એનાં વખાણ સિવાય, એનાં ગુણપરમાણુઓને પર્વત જેવડાં ગણાવવાના પ્રયત્નો સિવાય, એની નબળી બાજુઓ ઉપર સંપૂર્ણ ઢાંકણું દેવાની વૃત્તિ સિવાય ભાગ્યે જ કશું જોવા પામશું.

નાનાલાલની અર્ધશતાબ્દી, કાંતની સ્મારકમાલા, નર્મદની શતાબ્દી, ગોવર્ધનરામ અને નંદશંકર જેવાની સંવત્સરીઓ: એ પ્રસંગે જે લખાયું બોલાયું તે તપાસી લ્યો.

માણસ—મોટો કે નાનો—એકલા ગુણોનું આરસ-પૂતળું હોઈ શકે કદી? લોકો જેની જેની વિભૂતિપૂજા કરે છે તે બધાની ત્રુટિઓ શું નથી જાણતાં? દોષોનેય જાણ્યા પછી જો લોકો ચાહે, તો જ એ સાચો લોકપ્રિય પુરુષ લેખાય.

લેન્સબરી વિલાયતનો મજૂર-નેતા છે. એંશી વર્ષનો જૈફ છે. જીવતાં પ્રજાજનોમાં લેન્સબરી જેટલો 'લોકપ્રેમ' કોઈ બીજાએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નથી જીત્યો. એની જીવનકથા એના પુત્ર એડગરે લખી પ્રગટ કરી છે. સામાન્ય નિયમ એવો છે કે મહાન પિતાનો પુત્ર પોતાના બાપને વિષે લખે તો તેમાંથી 'પિતૃદેવ'નું પરમોજ્જ્વલ અને સર્વગુણાલંકૃત ચિત્ર જ આપણને સાંપડવાનું. એડગરે આ ચીલો ત્યજીને 'બાપુને' જેવા હતા તેવા જ બતાવ્યા છે.

ઘરની ચાર દીવાલો વચ્ચે જ મનુષ્ય ખરું જીવન જીવે છે. ત્યાં એનુ નાટકિયાપણું ચાલતું નથી. મહાપુરુષપાઠના જામા ત્યાં એને ઉતારી નાખવા પડે છે. એડગરે પિતાનું આવું દંભમુક્ત સંસાર-જીવન રજેરજ આલેખ્યું.

પિતાને જ્યારે પુત્રના આવા સાહસની ખબર પડી, ત્યારે એને જરૂર ગ્લાનિ થઈ હશે. જેવા હોઇએ તેવા ઉઘાડા પડવું અતિ આકરું છે : માણસ જેમ વધુ લોકસન્માનિત તેમ એ વધુ ગભરાય. છતાં લેન્સબરીએ પુત્રને ના નહોતી પાડી; લખાણ જોવા પણ નહોતું માગ્યું. ઊલટાનાં પોતાની પાસેનાં ગુપ્ત અંગત પત્રવ્યવહારનાં કાગળિયાં પુત્રના હાથમાં મૂક્યાં હતાં.

પ્રજાનાં લાખો નરનારીઓએ આ 'માઈ ફાધર' નામની જીવનકથા રસપૂર્વક વાંચી છે. એ વાચન પછી લેન્સબરી લોકોનો સવિશેષ વહાલસોયો બન્યો છે. એટલો એ પ્રજાના હૃદયની નજીક ખેંચાયો છે; એટલો એ લોકદૃષ્ટિમાં દેવ મટી માનવ બન્યો છે. ને માનવી કદાચ દેવને પૂજે, દેવથી ડર પામે, પણ વહાલ તો માનવી માનવીને જ આપી શકે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. એના ઊભરા પુસ્તકોમાં જ ઠલવાયા

કોને ખબર છે ભાઈ, મારા કરતાં બીજી કોઈ તાસીરના માણસને જો એ પરણી હોત તો એ હજારગણી વધુ સુખી થઇ હોત.

આ શબ્દોના લખનારે લાખો શબ્દો લખ્યા છે. એ લાખસ-લાખમાં સર્વથી વધુ સાચા એણે આ શબ્દો લખ્યા.

એ શબ્દો એક અમર સાહિત્યકારના લખેલા છે. પોતાના સંસાર-જીવનનો એમાં તેણે સરવાળો ખેંચ્યો છે. બાવીસ વર્ષના દંપતી-જીવનને અંતે, અગિયાર તો સંતાનો થઇ ચૂકયા પછી, એને અને એની પત્નીને છૂટાછેડા કરવા પડયા હતા.

આવી નિષ્ફળતા શા માટે? પતિ પવિત્ર હતો, પ્રેમાળ અને કર્તવ્યનિષ્ઠ હતો, પત્ની તો પતિની પૂજક હતી. છતાં—બાવીસ વર્ષો અને અગિયાર બાળકોની સમૃદ્ધિ દાખવનાર આ લગ્નજીવન કયા ખડક પર અથડાઈને ભુક્કો થયું?

એનાં બે રહસ્યો જડે છે. એ બે રહસ્યો કદાચ ઘણાખરા સાહિત્ય-કારોનાં નિષ્ફળ સંસાર-જીવનની સમસ્યાને સમજાવનારાં થઇ પડશે.

પહેલું: એની સ્ત્રીએ એક 'જનિયસ'ને—એક વિભૂતિને—પરણવાની ગંભીર ભૂલ કરી.

બીજું: સાહિત્યકારે પોતાની કૃતિઓમાં જ પ્રેમની અદ્‌ભુત જીવન-મરતી એટલી બધી ઠાલવી નાખી, કે પોતાની પ્રિયતમા ઉપર ઢોળવા સારુ એના હૃદયમાં ઊભરા જ ન રહ્યા. ઊભરા હશે તો શબ્દો બાકી નહિ રહ્યા હોય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એના પ્રેમપત્રો, એકસો ને ચાલીસ, પ્રગટ થયા છે. પત્નીએ પતિપ્રેમના પુરાવા તરીકે આ સર્વ પ્રેમપત્રો સાચવીને તેનું પરબીડિયું બ્રિટિશ મ્યુઝિયમને સુપ્રત કર્યું હતું. અને પોતાના વંશનો છેલ્લામાં છેલ્લો વારસ મૃત્યુ પામી જાય તે પછી જ એ પત્રો પ્રગટ કરવાની દુહાઈ દીધી હતી.

છેલ્લો વંશ-દીવો ૧૯૩૩ માં ઓલવાઈ ગયો, એટલે એ મહાન સાહિત્યકારના આ પ્રેમપત્રો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે. તમામ પત્રો સોંસરો એક શ્યામ દોરો ચાલ્યો જાય છે. એ કાળો તાંતણો દંપતી-જીવનના છૂપા કંકાસનો છે.

ઊભરાતા ઇશ્કની ફોરમ એ પત્રોમાં નથી. મસ્તી, મુગ્ધતા, બેવકૂફી, કાલાંઘેલાં કે બીજી કોઇ જાતની આવેશચેષ્ટાઓથી એ પત્રો વંચિત છે એટલું જ નહિ, પણ એક પ્રથમ શ્રેણીના લલિત સાહિત્ય સર્જનારને સહજ થઇ પડે એવું કોઇ લાલિત્ય પણ આ પત્રોમાંથી સદંતર ગેરહાજર છે.

પહેલો જ—લગ્ન પૂર્વનો પહેલો જ પત્ર આ રહ્યો: 'મારી વહાલી—આજે સૂવા જાઉં તે પહેલાં મારે તને નિર્દય અને ઠપકાભર્યો જણાતો એકાદ શબ્દ લખવા બેસવું પડે છે તેથી મને અતિ દુઃખ થાય છે.' વગેરે વગેરે !

પહેલા જ પત્રમાં ઠપકો, ને નિષ્ઠુરતા ! ઠપકો શાનો હતો ? 'કાલે રાતે તું મારા પ્રત્યે ઠંડીગાર કેમ હતી ? શું છેલ્લા ત્રણ મહિનાના મારા સહવાસે તને કંટાળો આપ્યો છે ?'

આટલી ટકોર બસ હોવી જોઇતી હતી. સ્ત્રીએ આ લગ્નનું અમંગલ ભાવિ સમજી લેવું જોઇતું હતું. પરંતુ એ પરણી બેઠી—એક પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષની જોડે ! પછી તો એ 'પ્રતિભા' જ સ્ત્રીની શોક બની ગઇ. પતિની અને પોતાની વચ્ચે એણે હમેશાં આ 'પ્રતિભા'ને પોઢેલી દીઠી. એ પ્રતિભાએ સ્વામીને ઊંચો ને ઊંચો જવાની પાંખો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અક્ષી. સ્ત્રીને પતિ પોતાનાથી દૂર દૂર ઊડતો ભાસ્યો, અથવા એવી એની માન્યતા જ બંધાઇ ગઇ. એ માન્યતાએ સ્ત્રી-હૃદયને ઈર્ષામાં સળગતું કર્યું.

ને સ્વામી તો પોતાની મનોમૂર્તિઓની દુનિયાઓ પર દુનિયાઓ રચતો ગયો. એની ઊર્મિઓએ લાખો માનવીઓનાં રસધામો નિપજાવવાની ધૂન પકડી. હેતના ઊભરા એના લખવામાં જ ખૂટી પડ્યા. પત્નીને એણે એક પણ કાગળમાં નથી લખ્યું કે, 'તું કેવી સુંદર છે! કેવી મીઠી છે! કેવી મૃદુલ છે!' વસ્તુત: પત્નીમાં આ બધું જ સભર ભર્યું હતું. પણ પતિના પત્રોમાં તો નરી બુદ્ધિનું જ મિથ્યાભિમાન ચિતરાયું છે.

એ પત્રની લખાવટમાં 'હું' શબ્દનો હુંકાર છે: મેં તારે માટે શું શું સહ્યું છે: હું તને કેટલી ચાહું છું: મારી મુશ્કેલીઓ કેવી છે! આ બધાની સામે 'તેં મારા માટે શું શું સહ્યું છે' તેનો એક શબ્દ નથી.

પોતાની મહત્તાનો જ્ઞાતા સાહિત્યકાર: પોતાની ઊર્મિઓને પોતાની અક્ષરદુનિયામાં સંતોષી લેનાર કલાકાર: કીર્તિમાર્ગનો મહાયાત્રી: સ્ત્રીના નાનકડા નાદાન ભાવોની ભૂમિકા પર ન ઊતરી શક્યો. એને મન તો કદાચ દુન્યવી પ્રેમનો અર્થ આવો હશે: એક અનુકૂળ જીવનસાથીની પ્રાપ્તિ: બસ, વધુ જરીકે નહિ.

ને કોઈ પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષની પ્રતિભાને પોષવા નીકળનાર, એવાને સુખ આપવાની કામના સેવનાર ઘણીખરી સ્ત્રીઓનું ભાગ્ય આ સ્ત્રીના ભાગ્ય સમાન જ હોય છે. કોઇ પણ સ્ત્રી આ 'જ્વલંત વ્યક્તિ'ને સુખી ન કરી શકી હોત.

બાવીસ વર્ષો સુધી એ પત્નીને વળગી રહ્યો, તે તો કર્તવ્યબુદ્ધિના બંધો થકી.

પણ એકલી કર્તવ્યબુદ્ધિ લગ્નમાં બસ નથી.

આ કરુણ કથા અંગ્રેજી સાહિત્યના શિરોમણિ ચાર્લ્સ ડિકન્સના દંપતીસંસારની છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩. પ્રજાનો હૃદયસંગાથી ખેડુ–કવિ

કવિતામાં શું ફૂલોને ન ગવાય? કવિ શું રાષ્ટ્રભક્તિ જ ગાનાર હોવો જોઇએ? કવિએ અંગત લાગણીઓના સંક્ષોભોથી પર થઇ જવું જોઇએ? પ્રેમનો કાવ્યપ્રદેશમાંથી બહિષ્કાર કરવાની વેળા આવી ગઇ છે શું?

પ્રશ્નો ઊઠ્યા છે. વિચાર–ભ્રમણાનાં વમળ જાગ્યાં છે. કવિએ મજૂરી કરવી કે તકિયે બેસી લખવું, એવી ય તકરાર ચાલે છે. કવિઓ અને કલાકારો ઉપર ફાવે તે માનવી મનગમ્યા ફતવા છોડે છે.

નિયમ તો એક જ હોઈ શકે: ને તે માનવીનો ફરમાવ્યો નિયમ નહિ, પ્રકૃતિનો નિર્મ્યો નિયમ—કે કવિ પોતાના સ્વભાવને જ વફાદાર રહી પોતાનું ખુદનું ઉર–અનુભવ્યું જ જો ગાય તો પછી તે ચાહે તે ગાય!

રોબર્ટ બર્ન્સ સ્કૉટલૅન્ડનો રાષ્ટ્રકવિ: જગતના કવિતા–સાહિત્યમાં વિરલ એવો ખેડુ–કવિ: કલેજા વીંધતી શિયાળુ ઠંડી વચ્ચે વહેલે પરોઢિયે સાંતી જોડતો, ને પોતાનું ખેતર ખેડતો. રોટી મેળવવાની કઠોર જરૂરિયાતે એના પંજામાં હળનો દાંડો અને ઘોડાની રાશ પકડાવ્યાં હતાં.

આંગળાં હળ ઉપર, પણ ભાવનાઓ પ્રકૃતિની પાંખો પર: નવપાંગરતી વસંતનો નહિ પણ ધ્વંસકારી શિયાળાનો જ એ પ્રેમી હતો. શિયાળાની વેરાન દશામાં એ પોતાના આંતર–જીવનનું સામ્ય નિહાળતો. એણે ગાયું કે—

પવનના સુસવાટા, ઘેરાયેલું ગગન,
શિયાળાનો હર્ષહીન દિવસ:
બીજાને છો ડરાવે, મને તો એ પ્યારો છે
ફાલ્ગુનીના સમસ્ત રૂપગર્વથી ય જ્યાદે પ્યારો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તુફાનોના ઘુઘવાટા
મારા પ્રાણને પંપાળે છે.
મારી વ્યથામાં જાણે એ સાથ પૂરે છે.

પાંદવિહોણાં વૃક્ષો
મારી કલ્પનાને ગમે છે,
મારી અને એની ગતિ મળતી આવે છે.

બપોર ચડે, સાંતી છૂટે, પણ કવિને વિરામ નથી. પરગણાનો એ આબકારી ચોકીદાર છે. ઘોડે ચડી ફેરણી ફરવા જાય છે. દાણ-ચોરોની પૂઠળ ભમે છે. અઠવાડિયે એકસો ગાઉની ચક્કર! અવિરામ શરીરશ્રમ. કારણ, રોટી રળવી પડે.

પાનખર ઋતુનાં પ્રલય-ધમસાણોમાં જે આત્મા લોખંડી બનતો, તે આ ફેરણીની એકલ ઘોડેસ્વારીમાં જૂની વેદના-સ્મૃતિઓનો ભોગ થઈ પડતો. એ વેદના હતી જીવનના વહેલા કાળમાં ગુમાવેલી એક પ્રિયાની યાદની: 'હાઇલન્ડ મેરી' નામથી જે પ્રિયાને પોતે વારંવાર આ રીતે ગાઈ છે:

"ઊઘડતી ઉષાને મળવા તલસતા, ઝંખવાતા ઊભેલા એ પ્રભાતતારા, ફરી પાછો તું એનો એ જ દિવસ લઈ આવે છે, જે દિને મારા પ્રાણ પરથી મારી મેરી ઊખડી ગઈ'તી."

પ્રવાસીની એકલતા તૂટે છે. અહીંતહીં વેરાયેલાં પહાડની ગોદમાંનાં ઝૂંપડાંમાંથી સલામોના સામસામા હોંકારા થઇ રહે છે. ને ઘોડાના પગની પડઘી બજતી સાંભળી કવિ-હૃદયમાંથી હળવા સૂર ઊઠે છે. પંખીની ચાંચ વચ્ચે પુરાતાં ગીત જેવાં આનંદમય, તરલ બેફિકર ગીતો કવિનીય કંઠ-મુરલીમાં સ્વતઃ રેડાઈ જાય છે. વાડયમાં ફૂલ જોતાં ગાય છે કે—

વૈશાખમાં ફૂટેલાં
રાતાં ચોળ ગુલાબ જેવો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારો ય લાલ પ્યાર છે :
વાંસળીનાં વીંધે રમન્તી
મીઠી રાગણી શો રાતો
મારો ય મધુર પ્યાર છે.

પ્રકૃતિને પરલક્ષી ભાવે બર્ન્સ નથી ગાતો. કુદરતના તત્ત્વને એ પોતાની જ કોઈ ને કોઈ મનોદશા જોડે સાંકળી લે છે. માર્ગે ઊઠતા, મધ્યાહ્નના એ હુહુ કરતા કાતિલ ઠંડા પવન–સુસવાટા એને કલ્પના કરાવે છે કે—

ઓ પેલી ડુંગર–ગાળીમાં
આ સુસવાટ વચ્ચે તું ઘેરાણી હોત,
તો મારું બદન લપેટીને ય
તને મેં ખુલ્લે દેહે
સુરક્ષી હોત ! ઓ સુરક્ષી હોત.
અથવા વિપત્તિનાં વાવાઝોડાં
જો તારી ચોગમ ફૂંકાતાં હોત,
તો મારા કલેજાની પથારી કરી
હું તારો સહભાગી બનત.

બપોર ઢળે છે. શહેરોની ભાગોળે સાતવારિયાં બજારો ભરાયાં હોય છે. લહેરીડાં લોક ' કવિ આવ્યા ' ' આવો કવિ ! ' એવા સ્વાગત-શોર મચવે છે. ને ત્યાં સામાજિક રાજદ્વારી પ્રશ્નોની ચર્ચામાં કવિ કેન્દ્ર બને છે, ચાલુ દેશપ્રશ્નોનો રસિયો કવિ ભૂમિપ્રેમની દર્દે–દિલી-માંથી મુક્ત નહોતો. ભવ્ય રાષ્ટ્રભક્તિ એનાં ગીતોમાં પ્રજ્જ્વલી ઊઠતી.

કાવા–ખાનામાં બેઠે બેઠે, દિલેર દોસ્તોની વચ્ચે, નમતી સાંજના ઘેરાતા પહોરે, દેશી લોકગીતોના પરિચિત ઢાળમાં રચેલ કોઈ નવીન ગાણું જ્યારે કવિ સંભળાવવા લાગે છે, ત્યારે એની આંખોમાંથી ગમીનું અંજન ઊડી જાય છે. ને એના હોઠ પર હાસ્ય ખેલે છે. જૂનું લોકગાણું કદી ન સાંભળ્યું હોય તેવાં હજારો લોકોએ પોતાની જીભ પર કવિની આવી નવરચના ચડાવી લીધી છે :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રુએ આજે રૂદિયો મારો
કોકને કાજે !

ઊંડી વાતો ઠાલવું ક્યાં જૈ,
ઊંઘ ઉડી ગૈ !

કોકને કાજે !

ઘોર હેઆળી રાત જાગું હું,
સાત સમદરની પાળ પોગું હું,
કોકને કાજે !
ઓહો-હો કોકને કાજે !
ઉહૂ-હૂ કોકને કાજે !

જતી સતી તમે જાગજો રે !
મીઠાં મુખ જરી મલકાવજોરે,
મારા કોકને કાજે !

રાખી છે મેં તો આખડી રે,
વાલા રામ સીતાજીની રાખડી રે,
મારા કોકને કાજે !

એના પંથમાં ફૂલડાં વેરજો રે,
એના વેરીનાં હેરણાં હેરજો રે,
મારા કોકને કાજે !

હું તે શું ય કરું, શું યે નો કરું રે,
મારા કોકને કાજે !
ઓહો-હો કોકને કાજે !
વાલીડા કોકને કાજે !

કવિનાં ગીતોમાં શ્રોતાજનોને નિત્યની સુપરિચિત ભોમ, ઝાડો, ખીણો, ડુંગરા, અને ખેડુ જુવાન-જુવાનડીઓના પ્યાર જડી રહેતાં. ગામડિયું વાતાવરણ પ્રાણવંતુ બનતું. લોકોને કવિ પોતાનો હૃદય-સંગાથી લાગતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રંગના શોર મચાવીને કવિ દિવસ આથમવા ટાણે ઘર ભણી વળતો. એની જન્મભોમના સૂર્યાસ્તો રૂડા, અતિ રૂડા હતા. આકાશમાં ફૂલદડા ખેલાતા ત્યારે ઊગમણી દિશાએ ગ્રામ-ઘરોમાંથી પ્યારા રાંધણ-ધુમાડાની રૂપવરણી શેડયો ચડતી. ને કવિએ કહ્યું હતું કે પ્રભાતના ઊજળા સૃષ્ટિસૌન્દર્યમાં વહાલામાં વહાલો તો પોતાને આ ઝૂંપડાંઓ-માંથી ચડતો ધુમાડો જ લાગતો, કેમકે એ ધુમાડાની કનાત નીચે પોતાનાં સ્વજનો રહેતાં હતાં, સંધ્યાનાં તેજ-છાયા વચ્ચે ગૃહલક્ષ્મી કવિની સામે સ્વાગત કાજે ઊભી રહેતી.

—ને ગ્રામ્ય જુવાનીમાં અનેક છોકરીઓની ભૂરકીથી અંજાયેલો કવિ આ ઘરરખુ વહુને અંબોડે એકનિષ્ઠ સ્નેહનાં હળવાં ગીતો ગૂંથતો.

સ્કૉટિશ ખેડુ-સંસારની રસમ પ્રમાણે કવિ પોતાના નોકર-ચાકરોની જોડે જ એકપંક્તિએ બેસી ભોજન કરતો; ને આખા દિવસના તનતોડ શ્રમ પછી, સ્વજનોને સૂતાં છોડી, પ્રત્યેક રાત્રીએ કલમ લેતો. દર અઠવાડિયે પ્રકાશકોની ટપાલ-થેલીમાંથી કવિની હસ્તપ્રતોના ઢગલા થતા. દિનભર ઊભરાયેલી ઊર્મિઓને શબ્દ-કલેવર મળતું. ગંભીર ખડતલ કવિ-વદન મીણબત્તીને ઉજાસે કાગળ પર ઢળતું. આંખો અને મોઢા ઉપર ઊર્મિઓ ધૂપ-છાયા રમતી.

હળવા હળવા લોકઢાળોમાં, જૂનાં ગ્રામગીતોની લઢણમાં, ખેડુ-કવિ બર્ન્સે તળપદી બોલીમાં રચેલાં સર્વ ગીતો—મુગ્ધતાનાં, બાલિશ પ્રેમનાં, ગંભીર વિજોગનાં, માનવી જીવનના મહિમાનાં, સમરહાકના—સ્કૉટિશ પ્રજાએ, સારીય આંગ્લ પ્રજાએ, પોતાનાં કરી ઝીલ્યાં છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪. પ્રજાસત્તાકને પારણે

ચેકોસ્લોવેકિયાની કરુણ કથા એના સાહિત્યની કથા સમજ્યા વગર પૂરી નહિ સમજાય. જગતના એ આદર્શ બાલ-પ્રજાસત્તાકને ચૂંથી નાખવામાં જર્મનોને વિધાતાએ પણ સાથ આપ્યો છે. એના રાજકારણના રથસારથિ મસારિકનું મોત થયું, રાજનેતા ડૉ. બેનેસે દેશવટો લઈ અમેરિકાની વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપકનું પદ સ્વીકાર્યું, અને તે પછી તૂર્તમાં જ એના સાહિત્ય-સારથિ કારેલ કાપેકનું અડતાલીસ વર્ષની ઉંમરે પાટનગર પ્રાહા (પ્રાગ)માં મૃત્યુ થયું. એના મૃત્યુએ પ્રજાસત્તાક ભોગવતી ચેક પ્રજાના જીવનોદ્ધારક નૂતન સાહિત્ય પર મૃત્યુનો અંધકાર પાથરી દીધો લાગે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય સાહિત્યની દુનિયામાં તો ચેક સાહિત્ય હજુ હમણાં જ જાણીતું થયું. એની કલા અને એના તત્ત્વવિચાર વિશ્વખ્યાત બન્યાં તે તો થોડાં વર્ષોથી જ. એના શુદ્ધ સાહિત્યના શિરોમણિ પ્રતિનિધિ લેખે પણ જગતને કારેલ કાપેકની હજુ હમણાં જ જાણ થઈ. છતાં આખી ઓગણીસમી સદી એ જેમ એક બાજુ પ્રજાના રાષ્ટ્ર-ભાવની ને ઑસ્ટ્રો-હંગેરિયન સામ્રાજ્યવાદની વચ્ચેનો ખુનખાર વિગ્રહ-કાળ હતો, તેમ ચેક સાહિત્યનો પણ, એને રૂંધનારાં પારકાં બળો સામેનો યુદ્ધ-કાળ હતો.

પોતાના સીમાડા બહાર એ સાહિત્ય બહુ જાણીતું નહોતું, કારણ કે એના માલિક ઑસ્ટ્રિયન સામ્રાજ્યના પાટનગર વિયેનાને સાહિત્ય-કેન્દ્ર લેખે સ્વીકારવાની એ પ્રજાએ ના પાડી હતી. એનું આજનું રાજધાની-નગર પ્રાહા તે વખતે એક પ્રાંતીય પાટનગર જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બની રહ્યું હતું, અને વિયેના નગરીથી મુખ ફેરવી બેઠેલા એક સાહિત્ય-કારોએ એ પ્રાંત-મથકને જ સાહિત્યકેન્દ્ર બનાવ્યું. વિશાળ અને વિશ્વવ્યાપી સામ્રાજ્ય-નગરીના વ્યાપક વાતાવરણમાં મહાલવાની મહેચ્છા હરામ કરીને એક વાઙ્‌મયના ઉપાસકો પોતાના પ્રાંતની લઘુતા પર જ મુસ્તાક રહ્યા.

વાર્તાઓમાં તેમણે નાનકડા વતનની જ ગલીઓ, શેરીઓ અને પોળોનું જીવન ઉતાર્યું. ઇતિહાસમાંથી તેમણે પોતાની જ તવારીખના પ્રસંગો ખેંચી નવલકથાઓની માંડણી કરી. એની સમસ્ત સર્જનદૃષ્ટિ અને શક્તિ વતનના સ્થાનિક વર્તુલમાં જ ઘૂમતી રહી. પરિણામે પ્રજાસત્તાકની સ્થાપનાની પહેલાંનાં ઘણાં વર્ષો સુધી એ સાહિત્યે વિશ્વસંપર્ક ગુમાવ્યો હશે ભલે, પણ પ્રજાત્વને તો મરતું બચાવી લીધું.

વિદેશી જીવનની ને સાહિત્યની અસરો સામે સદંતર એણે બારણાં જ બીડી રાખ્યાં હતાં એમ કોઇએ સમજવું નહિ; પણ એનો વિદેશ-સંપર્ક ઊગમણી દિશામાં હતો. જર્મન રંગોમાં રંગાવા એણે ના પાડી, કેમકે આથમણી દુનિયાનો પ્રભાવ એ તો પીડકોનો પ્રભાવ હતો. એણે તો અસરો ઝીલી પોલેન્ડની અને રશિયાની.

ચેકોસ્લોવેકિયાનું વાર્તાસાહિત્ય પ્રમાણમાં પૂર્ણ વિકાસ નથી પામી શક્યું, તેનું કારણ પણ આપણને તે પ્રજાના આ વતનપરસ્ત વલણમાંથી જાણવા મળે છે. ઓગણીસમી સદીનાં એ આખરી વર્ષોમાં જ્યારે એક પ્રજા નવે અવતારે ઊભી થઇ રહી હતી, ત્યારે એનું લોકજીવન એકસૂરીલું, સંકુચિત અને વિશાલ વૈવિધ્ય વગરનું હતું. ઉપરાંત એની પાસે મોટાં નગરો નહોતાં. ને નવલ સાહિત્યનો પાક નિપજાવવાને માટેની રસાળ ધરતી તો મોટી નગરીઓમાં જ મળી શકે છે, એવો એક ગંભીર અભિપ્રાય છે. પ્રાંતીયતામાં એવો ભૂમિપટ મળતો નથી. એટલે જે પ્રાંતીયતાએ એક સાહિત્યમાં પ્રાણવાન કવિતાના સર્જનની પ્રેરણા પૂરી પાડી, તે જ પ્રાંતીયતાએ વાર્તાસાહિત્યનો વિકાસ મોળો પાડ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજું પણ એક કારણ છે : નવલ-સાહિત્ય એ એક જટિલ ઇમારત છે. એ તો સંપૂર્ણ સર્જનશક્તિનું રોકાણ માગી લ્યે છે. એનો પરિપાક ધીરી ધીરી ઉત્તરોત્તર ખિલાવટના અંતે ક્રમે ક્રમે જ આવી શકે છે.

ચેક સહિત્યકારોની કલમ નવલ-રચના પર કેન્દ્રિત ન થઈ શકી તેનું કારણ તેમની ગરીબી. અન્ય દેશોનાં સમૃદ્ધ નગરો અમુક ગ્રંથ-કારોને કલમમાંથી જ રોટી રળી લેવાનો જે અવકાશ આપે છે, તેવો અવકાશ ચેક કલમનવેશોના ભાગ્યમાં નથી. પ્રજાસત્તાકના તપતા દિવસોમાં પણ ચેક લેખકને તો રોટી-ઉપાર્જનના અન્ય તનતોડ ધંધાનોકરી કરતે કરતે ફાજલ પડતા સમયમાં જ સાહિત્ય રચવું પડેલ છે. આવી સ્થિતિ ઊર્મિપ્રધાન કવિતાની અને નાની નવલિકાઓની રચનાને માટે અવકાશ આપે છે, વાર્તાને માટે નહિ.

ચેક રંગભૂમિ અને નાટક-સાહિત્યની સ્થિતિ તો પહેલેથી જ ઉજ્જવળ રહી છે. પ્રજાને અસ્મિતાનું ભાન થયું તેની પણ આગળ પ્રજા પાસે રંગભૂમિ મોજૂદ હતી. ઓસ્ટ્રિયન રાજકુળ હેપ્સબર્ગના તલવાર-ઝટકે મૂર્છિત બનેલી એ પ્રજાને જાગૃત કરવાનો પહેલો યશ દોઢસો વર્ષ પૂર્વેના એ રંગભૂમિસાહિત્યને ભાગે જાય છે : પૂરા એક સૈકા સુધી રાજકારણી મોહનિદ્રામાંથી પ્રજાપ્રાણને ઢંઢોળનાર તેમજ સાથોસાથ સંસ્કારદૃષ્ટિએ ઘડતર કરનાર આ ચેક નાટ્યસાહિત્ય જ બન્યું છે.

આવી સમૃદ્ધ રંગભૂમિ પાસે આંતરરાષ્ટ્રીય જગતમાં સ્થાન લેવા લાયક સામગ્રી હતી, છતાં 'ધી ફ્રિસ્ટ' નામના એના મહાયુદ્ધ અગાઉના ઉત્તમ નાટકને એ લખાયા પછી પૂરા પચીસ વર્ષે, જ્યારે પ્રજાસત્તાક સ્થપાયું ત્યારે જ, ભજવવાની પહેલી રાત સાંપડી હતી.

૧૯૧૮ના ઑક્ટોબરની તારીખ ૨૮મી એટલે પ્રજાસત્તાકનો સ્થાપના-દિન : એ દિન પછી ફક્ત સોળ જ મહિને પાટનગર પ્રાહાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાષ્ટ્રીય નાટ્યશાળાએ પ્રજાને તેમજ દુનિયાને એક અમર કૃતિ સાદર કરી; એનું નામ 'ધી રોબર'. ત્રીસ જ વર્ષના તરુણનું એ સૌ પહેલું સર્જન. સર્જકનું નામ કારેલ કાપેક. તે પછી એક જ વર્ષે પ્રજાસત્તાકની કુખે શુદ્ધ ધાવણ ધાવનાર એ યુવાને 'R-U-R' નામના નાટક સાથે વિશ્વખ્યાતિના મહાલયમાં સડેડાટ સીધો પ્રવેશ કર્યો હતો.

ઓગણીસમા સૈકામાં રાષ્ટ્રને અસ્મિતા આપનારા લેખકો જ હતા. ૧૯૧૭ના મે મહિનામાં ઑસ્ટ્રિયન સામ્રાજ્યની પાર્લામેન્ટમાંથી દેશના રાજકારણી નેતાઓને વિપ્લવ કરવાની હાકલ સુણાવનારા પણ બસો સાહિત્યકારો જ હતા. મસારિક જે કાર્ય વિદેશે રહીને કરી રહ્યો હતો તેનું આ પ્રકારે સ્વદેશે સમર્થન કરાવનારા સાહિત્યકારો જ હતા.

એવી સેવાની કદર લેખે આ નૂતન પ્રજાસત્તાકે આવીને એવો પ્રબંધ કર્યો કે જેથી સાહિત્યકારોને વ્યક્તિગત પ્રજાજનોની દયા પર ન જીવવું પડે. પ્રજાસત્તાકે તેમના સારુ સામુદાયિક સહાયયોજના ઊભી કરી. સરકાર તરફથી, શહેરો તરફથી, સંસ્થાઓ, બેંકો અને પ્રકાશનમંદિરો તરફથી ઇનામો, શિષ્યવૃત્તિઓ અને દરમાયા નક્કી કરાવ્યા. તેની વિગત આ રહી:

દરેક ગામડાએ લોકો પર માથાદીઠ વાર્ષિક ત્રીસ હેલર (ચેક સિક્કો)નો ફાળો નાખીને અકેક પુસ્તકાલય ફરજિયાત વસાવવું એવો વિરલ કાયદો ચેક પ્રજાસત્તાકની પાર્લામેંટે પસાર કર્યો.

પ્રજાસત્તાકે ચાલુ સંસ્થાઓને, મંડળોને, અને પ્રકાશકોને પણ મદદ આપી. પત્રકારોને વીમા અને પેન્શનો વહેંચ્યાં. કેળવણીખાતાએ પણ લોકનિયુક્ત નિરીક્ષક મંડળના ફેંસલા મુજબ લેખકોની એકંદર કૃતિઓની સંખ્યા પર અથવા ઉત્તમ કૃતિ પર પારિતોષિકો આપવાની પ્રથા કરી.

કેળવણીખાતાએ લેખકોનાં પુસ્તકો ખરીદ કરીને અથવા ભેટો આપીને પુસ્તકોને ઉત્તેજન પહોંચાડયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમુક સંસ્થાઓએ તો મરનાર લેખકોની કૃતિઓને જ ખરીદવાનું અથવા તેની સારી આવૃત્તિઓ કાઢવાનું કામ ઉપાડી લીધું.

રાષ્ટ્રના મહાપુરુષોના મૃત્યુ-ઉત્સવમાં પણ પુસ્તકોનો પ્રચાર કરવાની યોજનાઓ ચાલુ થઈ.

નવો કૉપીરાઇટ કાનૂન કર્યો, કે જેની રૂએ ચેકોસ્લોવેકિયા દેશની હદમાં પ્રસિદ્ધ થતા, તેમજ પરહદમાં ચેક લેખકના પ્રગટ થતા પુસ્તકને રક્ષણ મળ્યું.

લેખકોના હક્કો, કૉન્ટ્રાક્ટની શર્તોના પાલન, મરનાર લેખકના વારસાના હક્કો, તેમને માટે કાયદાની સલાહ, લેખકો વચ્ચેના કજિયાની પતાવટ વગેરે માટે પણ જુદાં જુદાં ધંધાદારી મંડળો સ્થપાયાં.

આવી તો અનેકવિધ સામુદાયિક યોજનાઓ ઊભી થઈ. તેમ છતાં આ વાત તો દેખીતી જ છે, કે આખરનો આધાર પ્રજાની મોકળા મનની સાહિત્ય-રુચિ તેમજ લેખકો પરની પ્રીતિ પર જ રહે છે.

ચેક જનતામાં એવી સાહિત્ય-પ્રીતિ જ્વલંત પ્રમાણમાં સેવાતી આવી છે. અરે, પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના પૂર્વે પણ ઉચ્ચ કોટિનો સાહિત્યાદર વ્યક્ત કરતી પોતપોતાની અકેક ઘર-લાયબ્રેરી જેને ઘેર ન હોય એવો એકેય શિક્ષક નહોતો, ખાતલપીતલ એવો એકેય ખેડુ નહોતો, કે સદ્ધર એકેય મજૂર નહોતો.

આજે તો લગભગ પ્રત્યેક સુખી કુટુંબને પોતાનું સ્વતંત્ર વાચનાલય છે. ફક્ત દોઢ કરોડની વસ્તીવાળા એ રાષ્ટ્રમાં લેખકોની સાંસારિક સ્થિતિ સારી હોવાને માટે સાહિત્ય પ્રત્યેનો આવો ઉત્કટ અને વ્યાપક લોકાદર હોવો જરૂરી જ હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫. એકલ વીણાધારી શાયર

ઓગણીસમી સદીનો સૌથી મોટો ઊર્મિગાયક શાયર સ્વીનબર્ન આજથી એક સો વર્ષ પર જન્મ્યો હતો. કોઇએ કહ્યું કે જીવનદ્રષ્ટિમાં તમારે જુવાનો, જો ખુમારીનું અંજન આંજવું હોય, તો તમે સ્વીનબર્ન વાંચજો; જ્યારે જ્યારે જગત તમને તમારી સામે ઘૂરકતું ભાસે ત્યારે સ્વીનબર્નની કવિતા વાંચજો ને જગતને વીસરી જજો.

પાંચ ફૂટ ને ચાર ઈંચની દેહ-કાઠી : વીંધી નાખે તેવી, આસમાની આંખો : તીખો અવાજ : હાથનાં હલનચલન વધુ પડતાં કરે : પ્રત્યેક વાતમાં ઉશ્કેરાટ પામે : ખચકાતો ખચકાતો ચાલે.

બાળકોનો પ્રેમી : જીવનભર કાં તો ચાહે ને કાં ધિક્કારે : મધ્યમ કોઇ માર્ગ નહોતો એને માટે. એનાં વિવેચનોમાં એ વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય છે.

યશસ્વી, મસ્તીભર્યો, ઉદ્દામ ઉત્સાહની પ્યાલી પીનારો આ શાયર—એની શાયરી સાચા હોંકારા કોને આપતી ? શરાબના સીસાને. પીવાની આદતમાં એ પોતાની એકલ વીણા લઇને પડ્યો રહ્યો. એ રંગીલી જીવન-પ્રણાલીએ જ એને ખતમ કર્યો. મિત્રોની સમક્ષ પોતાની કવિતાઓનું પઠન કરતે જીભ લથડિયાં ખાવા લાગે—શેમ્પેનની બે પ્યાલીઓ એને ઠેકાણે લાવતી.

એક નૌકાખાતાના વડા અધિકારીનો એ પુત્ર હતો. બાળપણ એનું સાગરની સફરોમાં જ ગયું. દરિયાનું વાતાવરણ એના રુધિરમાં પેસી ગયું. સ્વીનબર્ન જેને ‘ મધર સી ’ કહી સંબોધે છે તે સાગરદેવીના અંકમાં બાળ સ્વીનબર્ને હીંચોળા લીધા. એની કાવ્યરચનામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ દરિયાવના જળહીંચોળ અંકિત થયા. એના પદબંધોએ પોતાનું ઘડતર દરિયાની પાસેથી મેળવ્યું.

પાંચ વર્ષ ઈટનમાં, ને ચાર વર્ષ ઓક્સફર્ડમાં—એ નવ વર્ષના ભણતરે યુવાન સ્વીનબર્નને કવિતાથી ઊભરાતો દુનિયામાં દાખલ કરાવી દીધો. સ્વીનબર્ને એ કાળની દુનિયાને એ કાળની કવિતાની પેઠે જ પુરાતન રૂઢિબંધનોમાં ઝકડાયેલી દીઠી. કવિતાના જૂના નિષ્પ્રાણ પદબંધને ભેદીને એણે જેમ નવા મુક્તિમય ઝોક લેવરાવ્યા, તેમ દુનિયાને પણ એણે નિર્બંધ ભાવનાઓની લહર લેવરાવી.

૧૮૬૬ માં એનું પ્રકાશન 'પોએમ્સ ઍન્ડ બૅલેડ્ઝ' નામનું બહાર પડ્યું. એણે પાડેલી અસર તો આજે કલ્પવી પણ શક્ય નથી. વાચકોને એણે નશામાં ચકચૂર કરી મૂક્યા. સમાજમાં એણે પ્રકમ્પ મચાવ્યો. માનવ-જીવનના જે કેટલાક ઊર્મિ-પ્રદેશ પ્રત્યે ઈંગ્લંડની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સમાજપરંપરા ચુપકીદીનું જ સેવન કરતી હતી તેને સ્વીનબર્ને કવિતામાં પ્રતિષ્ઠિત કરી: ને એ કવિતા એટલે ઉન્મત્ત શબ્દોના જલધોધવા, અસાધારણ છંદ-છોળો.

ભ્રષ્ટ તો સ્વીનબર્ન જીવનમાં કદાપિ નહોતો, પણ બેફામ બંડખોરીમાં રાચતું એનું વ્યક્તિત્વ હંમેશાં લોકોને મુંઝવનારું હતું. અનુયાયીઓનાં હૃદયોને એ મુગ્ધ કરી શકતો, પણ દોરવણી એકેય પ્રકારની નહોતો દઇ શકતો. એને પોતાને જ ધ્યેયનું દર્શન નહોતું. હતી ફક્ત રૂઢિઓ પ્રત્યેની આંધળી તિરસ્કારવૃત્તિ અને કોઇ અનિર્વાચ્ય તત્ત્વ માટેની ઝંખના.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૬. દિલસોજી અને હાસ્યના કટોરા ધરનાર

ગરીબ વણકરનો દીકરો : દસ ભાઇ-બ્હેનો હતાં. પોતે નવમો.

સાત વર્ષની વયે ઘરની ધોવાની ઓરડીઓમાં એ 'એકટર' બન્યો. પોતાના ભાઇએ ને પોતે એક નાટક ભજવ્યું. તે જ દિવસે એ નાટક અવસાન પામ્યું.

પરંતુ તે પછી જગતનાં લાખો પ્રેક્ષકોએ જેનું દર્શન મહાન રંગભૂમિ પર કર્યું છે, તે કૃતિ 'પીટર પેન' પોતે જ આ ધોવાની ઓરડીમાં ભજવાયેલા નાટકનો નવાવતાર બની ગઈ.

એક ભાઈનું મૃત્યુ થયું. માના મોં પરથી હાસ્ય ઊડી ગયું. બાલક બેરી એક જ વિચાર કરતો રહ્યો : માને હસાવવી કેવી રીતે?

ઊંધે માથે ઊભો રહી, શીર્ષાસન કરી એ સાદ પાડતોઃ 'માડી, તું હસી કે નહિ?'

અઢારમે વર્ષે એણે એક લાખ શબ્દોની વાર્તા લખી. એનું નામ 'પ્રકૃતિનું બાળ'. વેચવાની તમામ કોશિશ વ્યર્થ ગઇ.

તે પછી ચાલીશ વર્ષ વીત્યાં, ત્યારે પોતાની એ કૃતિને પોતે સ્વહસ્તે જ ફાડી નાખી—જે વેળા ઇંગ્લંડ અથવા અમેરિકાના કોઇ પણ પ્રકાશકે એનો એક શબ્દ વાંચ્યા વગર બેરીને હજારો પાઉન્ડ ચુકાવી દીધા હોત.

એડિનબરોની વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થયો. નવ નવ શિલિંગમાં અઠવાડિયાં ગુજાર્યાં. એક એક આનાનું 'બાદશાહી' ભોજન જમતો. એમ. એ. થઈને લેખક બનવા નીકળ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કોણ છો? ક્યાંથી આવો છો? શું કામ છે?' એક મોટા ગામના વર્તમાનપત્રના મુખ્ય ઉપ-તંત્રીએ પોતાની ઑફિસમાં પ્રવેશ કરનારા એક કંગાલ જુવાનને તિરસ્કારયુક્ત પ્રશ્ન કર્યો.

'હું પરબારો રેલવે સ્ટેશન પરથી જ આવું છું. તમે જેને નવો અગ્રલેખનો લેખક નીમ્યો છે તે જ હું છું. આ લ્યો, આ મારો પહેલો અગ્રલેખ. એ મેં ગાડીમાં જ લખી નાખ્યો છે.'

બેરીનો આ સૌ પહેલો લેખનપ્રવેશ. અઠવાડિયે ત્રણ પાઉંડનો 'બાદશાહી' પગાર!

એક મોડી રાત્રીએ કોઈ નામાંકિત ગ્રંથકારના અવસાનના ખબર આવ્યા. પત્રકાર બેરીએ એ સમાચાર પર આ પ્રમાણે નોંધ લખી:

'રાતને આવે ક-ટાણે મૃત્યુ પામવા બદલ એ મહાશયને આ અખબારના ઑફિસ-બૉયથી લઇ તંત્રી સુધીનો તમામ સ્ટાફ સખ્ત ઠપકાને પાત્ર ગણે છે. મર્હૂમનું આવું વર્તન શોભાસ્પદ નથી. સ્ટાફ દુ:ખ પામે છે. સાહિત્યકારે તો જરા વિશેષ વિચાર રાખવો જોઇએ.'

'જોજે હાં કે; રસ્તાની વચ્ચોવચ્ચ જ ચાલજે, રાત પડ્યા પછી બહાર નીકળતો ના, પેટીને તાળું વાસવાનું ભૂલતો નહિ હો ભાઇ!'

એવી ભરભલામણ દેતી માતાને 'હો' કહીને બેરી પાટનગર લંડનમાં પહોંચ્યો; અને એક અખબારની ઑફિસમાં જઇને પોતે જાહેર કર્યું કે 'હું આવી ગયો છું.'

કેમ જાણે ભાઇશ્રીને કોઇએ તેડાવ્યા હોય!

વસ્તુસ્થિતિ એથી ઊલટી જ હતી. એના પત્રના જવાબમાં તંત્રીએ ના જ લખી હતી.

પરંતુ 'હું આવી ગયો છું' એ શબ્દોની ઉપરદેખાતી ધૃષ્ટતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાછળ તંત્રીએ આ યુવાનનો આત્મવિશ્વાસ નિહાળ્યો. એની નિમણૂક થઈ. એ નિમણૂકને યુવાન બેરીએ સાર્થક કરી દેખાડી.

તારાઓના અસ્ત સુધીના એ રાત્રીભરના ધસડબોળાના, તંગીના, નિરાહારના 'યશસ્વી' દિવસો હતા. એ દિવસો લાંબો કાળ ન ટક્યા. પત્રકાર બેરી નાટ્યકાર બનવા લાગ્યો. બાળપણામાં બતાવેલો રંગભૂમિ પ્રત્યેનો પ્રેમ બેરીના અંતરમાં નવું જીવન પામ્યો. કેટલાંક નાટકો લખ્યાં. પછી ૧૯૦૪માં 'પીટર પેન' રચાયું. મહાયુદ્ધના સંતાપોએ વ્યથિત કરી મૂકેલી અંગ્રેજ પ્રજાને 'મેરી રોઝ' નામનું નાટક આપીને એણે સૌંદર્યના ભુવનમાં રમતી કરી.

'પીટર પેન'ની હસ્તપ્રત લઈને લેખક એક નાટકશાળાના 'પ્રોડ્યુસર' પાસે ગયેલા ત્યારે એણે બીતે બીતે વિનંતી કરી:

'મને ભય છે કે કદાચ આ નહિ ચાલે. પણ જો એ નિષ્ફળ નીવડશે તો હું આપને એનો બદલો વાળવા બીજી કૃતિ લખી આપીશ. હું વચન આપું છું.'

એ નાટક—પોતાના એક મિત્રનાં પાંચ જ બાળકોને રીઝવવા માટે લખેલું એ નાટક—રંગભૂમિને ઊંચકી ગયું. એકવીશ વર્ષની અંદર એ નાટકે લેખકને એકલા ઇંગ્લાંડમાંથી જ પચાસ હજાર પાઉન્ડની 'રૉયલ્ટી' અપાવી. જગતની એકેએક શિષ્ટ ભાષામાં એના અનુવાદો થયા, ને જગતની શ્રેષ્ટ નટીઓએ એ નાટકમાં ઊતરવાના કોડ સેવ્યા.

એ જ લેખક, એ જ લેખિની, અને લેખન-જીવનની પરિપક્વ અવસ્થામાં દસદસ વર્ષના પ્રયત્નો પછી તખ્તા પર મુકાયેલું એ લેખિનીનું છેલ્લું નાટક—૧૯૩૫નું સર્જન 'બૉય ડેવિડ': એ માત્ર છ જ અઠવાડિયાંમાં રંગભૂમિ પરથી રદબાતલ બનીને ઊતરી ગયું!

પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન જ બેરીએ પોતાની કીર્તિનો સૂર્ય આથમતો જોયો. પણ બેરીને એનો અફસોસ નહોતો. જગતને ચાબુકો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારવાની, માનવજાતને પ્રહારો કરી ઠેકાણે લાવવાની કે સમાજને સુધારી નાખવાની જે મનોદશા શો અને વેલ્સની છે, તે મનોદશા બેરીની નહોતી. બેરીએ જીવનને એ જેવું છે તેવું જ જોયું, જોઈને તેમાંથી આમોદ, દિલસોજી અને હાસ્યના કટોરા ભર્યા. એ કટોરા એણે માનવીને હોઠે ધર્યા. એની નેમ કોઈ વાદના પ્રચારની કે સિદ્ધાંતના પ્રતિપાદનની નહોતી. એ તો રહ્યો માનવતાનો જ હસતો પ્રેમી. સજ્જનતા જ એનું જીવન-તત્ત્વ હતું.

જેમ્સ બેરીએ આલેખેલાં પોતાનાં જ કેટલાંક મનોમંથનો આ રહ્યાં :

'મારા જીવનનો સૌથી વધુ ભવ્ય દિવસ એ હતો, જે દિવસે હું પાટનગર લંડનના વિરાટ ઉદરમાં સમાઈ ગયો : એક પણ માનવીની ઓળખાણ વિનાનો : પેટગુજારાના એક પણ સાધનવિહોણો : અને પરોઢિયે તારાઓ અસ્ત પામતાં સુધી મજૂરી ખેંચવાની મઝેદારી માણતો.

'કબાટમાં કશું ખાવાનું નહોતું, એટલે ભોજનમાં સમય ગુમાવવાનું મને કારણ નહોતું.

'છાપામાં મોકલેલા લેખોનાં પ્રૂફ આવતાં નહોતાં ત્યાર વેળાની એ કાળી વેદનાઓ!

'ટપાલી આવતો, પ્રૂફ લાવતો નહોતો, મારા આત્માનું ડાહ્યુંડમરું અરધિયું વિનયવંતું બનીને સહી લેતું, પણ બીજું જે તોફાની અરધિયું, તેને તો ટપાલીનું માથું પીસી નાખવાના તલસાટ થતા.

'સાંજના કોઈ અખબારમાં મારો લેખ પ્રસિદ્ધ થયેલો જોઈને અમને કેટલા પૈસા મળશે તે નક્કી કરવા હું એ લેખની છાપેલી લીટીઓ ગણી નાખતો અને મારું તોફાની અરધિયું ખુમારીથી છાપાને ગટરમાં ફગાવી દેતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'એ દિવસો! અલ્પ કાળને માટે જ ટકવા સરજાએલા એ અતિ સોનેરી દિવસો!

'તમારી અંદર પણ પડેલા એ 'તોફાની અરધિયા'થી તમે ચેતતા રહેજો. આજે મારી સત્યોતેર વર્ષની વયે, હું અરીસામાં જોઉં છું ત્યારે હું એ તોફાની અરધિયાને જ નિહાળું છું. આજે મારા સમૃદ્ધિકાળે મારા આ શબ્દો એ તોફાની અરધિયાના કંઠમાંથી જ ઉચ્ચાર પામે છે.

'મારે થવું હતું જગ-ભ્રમંતો શોધક : પણ એ મારી અદક-પાંસળીની ઇચ્છા જુદી જ નીકળી.

'તમારી અંદર પણ એ અદકપાંસળી હશે, એ તમને જીવનના સીધા રાજમાર્ગ પરથી હડસેલવા લલચાવી રહી હશે. એનાથી સતત ચેતતા રહેજો, નહિતર તમને પણ એ ધીરે ધીરે ધકેલી નાખી, તમારું સ્થાન પડાવી લેશે. મારા એ અદકપાંસળિયા અરધિયાએ મારી તો આવી દશા કરી મૂકી છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭. પાઠ-પોથીમાં પડદા ચીતરતો !

સાડત્રીસ વર્ષની વય—બર્નાડ શૉનું હજુ એક પણ નાટક રંગભૂમિ પર ચડયું નહોતું : એક જુવાન તે કાળે પોતાની કીર્તિમય કારકિર્દીનો પૂરો એક દાયકો પ્રવર્તાવી ચૂકયો હતો.

એનું નામ નોએલ કાવર્ડ : એકી સાથે અભિનેતા, નાટયલેખક, ગીતોનો રચનાર અને ગાનાર. આજે અકેક અઠવાડિયું થાય છે ને કાવર્ડનું અકેક નાટક સરજાય છે. એક નાટક તૈયાર કરતાં જો એને બે અઠવાડિયાં જાય છે, તો કાવર્ડ પોતાની નાતાકતી પર નારાજ નારાજ થઈ જાય છે.

સર્વ દિવસો એના સરખા જ સુમહોજ્જવલ ગયા છે ? નહિ, નહિ. એનાં યે નાટકો કેટલાંક નિષ્ફળ નીવડયાં છે. એવો ય એક વખત હતો, જ્યારે એની ઉપરાઉપરી બે નિષ્ફળતાઓ નિહાળીને લોકોએ કહ્યું હતું કે 'બિચારો કાવર્ડ! હવે એ ખતમ થઈ ગયો.' પણ કાવર્ડ હજુ જીવતો છે. નાટકની દુનિયામાં એનું નામ નીચે નથી પડયું.

પ્રારંભ કર્યો એણે એકટર તરીકે. દસ વર્ષનો કિશોર અભિનયના પ્રદેશમાં પોતાનાં પગલાં માંડી ચૂકયો હતો. એ ઉંમરે એણે એક જાહેરાત વાંચી : 'સોનાની માછલી' નાટકની એ જાહેરાત હતી. કોઈ કિશોર પાત્રને માટે માગણી હતી. એ પાઠ કાવર્ડે પ્રાપ્ત કર્યો ને અઢાર વર્ષનો થયો ત્યાં તો એ અનુભવી અભિનેતા બની ચૂકયો હતો.

નિશાળે ભણવા જતો ત્યારે પોતાની પાઠ-પોથીમાં એ રંગભૂમિનાં દૃશ્યોનાં શબ્દ-ચિત્રો દોરતો. પારણે હીંચકતો ત્યારથી જ એનામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'રંગભૂમિ'નો સંસ્કાર હોવો જોઈએ. તખ્તાની જેને આવડી મોટી ધૂન લાગી ગઈ હતી, તેવા કિશોરને માટે ગણિત અને વ્યાકરણ ગોખવાની શાળા અસ્થાને હતી. એને એક નાટ્યશિક્ષણની શાળામાં મૂકવામાં આવ્યો હતો, જે શાળા જગતના ધુરંધર નટોની જન્મભૂમિ હતી.

પ્રતિભાશાળી માણસોને એમની પ્રતિભાનું ભાન કરાવનારા માનવીઓ જુદા જ હોય છે. કાવર્ડે પોતે પોતાની પ્રતિભા નહોતી શોધી. 'કાવર્ડ !' એક રંગભૂમિના માલિકે લલચાવ્યો: 'તારા લખેલા નાટકને તું પોતે જ ઊતરીને રજૂ કર.' કાવર્ડને એવી હામ નહોતી. એના ટાંટિયા ધ્રૂજતા હતા. બહુ મહેનત પછી એ પોતાના 'લંડનનો સાદ' નામના નાટકમાં ઊતર્યો; ને એને પોતાનામાં પડેલા ગુપ્ત તેજની પ્રતીતિ થઈ. ઇંગ્લંડ ને અમેરિકા 'કાવર્ડ'ના નામ પર વારી ગયાં.

'નવું શું ? હવે કાવર્ડ નવું શું કાઢવાનો છે ?'—એ હતો જનતાની જીભને ટેરવે રમતો પ્રશ્ન. જનતાએ એની પાસેથી તો એક પછી એક અપૂર્વ ચીજોની જ તલપાપડ આશા સેવી. એટલે કાવર્ડની નિષ્ફલતાઓએ તે લોકોને ઊલટાના વધુ ને વધુ વાતો કરતા કર્યા : કાવર્ડ રઝળુ બન્યો છે : કાવર્ડ કુસંગતે ચડ્યો છે : કાવર્ડનું માનસ અધોગામી બન્યું છે, વગેરે વગેરે.

એ નિષ્ફળતાઓનો પણ કાવર્ડે તો કસ જ કાઢ્યો. એણે માગ્યું કે હરકોઈ વાતે લોકો એની જ ખૂબ વાતો કરે ! એણે એક વાર્તાલાપમાં જણાવ્યું : 'લોકો ભલે જાણી લ્યે, કે હું એક ભયાનક અધોગામી મનનો માનવી છું. હું તો અફીણી, ગંજેડી ને ભાંગેડી દુનિયામાં જ પડ્યોપાથર્યો રહું છું. મારું તો આખું જીવન જ, યાર, ભ્રષ્ટતાનો એક ભારો છે. ને વિવેચકોને સુણાવી દેજો કે મારા નવા નાટકમાં હવે સુખદ અંત આવવાનો છે. એમાં હું મારી નાયિકાને પરણાવી દેવા માગું છું.'

વિવેચકોના ને ટીકાકારોના માથાનો થયો કાવર્ડ. એણે લોકોની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેમજ વિવેચકોની મશ્કરી જ કર્યા કરી. એણે વિવેચકોની દીધેલી આબરૂ–બેઆબરૂની ખેવના જ ન કરી.

પણ એના નામે, એની નિષ્ફળતાઓને નામે હીનતાભર્યો પ્રચાર કરનારા વિવેચકોને ખબર નહોતી, કે આ બધાં જ વર્ષો દરમિયાન કાવર્ડ કોઇ પણ ભ્રષ્ટતાને પંથે નહોતો પળ્યોઃ નહોતો એ નપાવટ માનવીઓની સોબતોમાં ભ્રષ્ટતાના અખાડાઓ ખૂંદતો. એ તો લગાતાર પોતાના ટેબલ પર અને પોતાની રંગભૂમિ પર કાયાનો પસીનો નીચોવતો હતો.

પ્રબલ ઊર્મિના પછાડા ખાતો અને ભરપૂર ભેજાવાળો કાવર્ડ, પોતાની શક્તિઓનું ભાન મેળવી શકયા પછી તો એ શક્તિઓને ન નિહાળી શકનારા લોકો પર એ તંગ બનતો હતો. એનો વિજય આટલો બધો ઝડપી થયો છે.

આજે એ સર્જનને તેમજ ઉપાર્જનને, બન્નેને હિસાબે જગતની ટોચ પર બેઠેલો છે, તે છતાં એને પોતાની સિદ્ધિઓથી સંતોષ નથી. ને વર્ષો એને જુગજુગ જેવડાં લાગે છે. કેમકે કાવર્ડની અધીરાઇને કોઈ થોભ નથી. જનતા એની આંખે જોતી વિચારતી થાય તેવો તેનો નિશ્ચય છે, ને તે વાતનો તેને નાદ લાગ્યો છે.

નોએલ કાવર્ડે પોતાની આત્મકથા લખી છે. એનું નામ 'પ્રેઝન્ટ ઇન્ડિકેટિવ'. એનું અવલોકન કરનાર વિવેચક જેમ્સ એગેટ એક લાક્ષણિક વાકય લખે છે :

'He is an exquisite writer, and we may as well face the fact that just as all vulgar writing proceeds from vulgarity of mind, so Mr. Coward writes exquisitely because he has an exquisite mind.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હલકું લખાણ હલકી મનોવૃત્તિમાંથી જ જન્મ પામે છે. એટલે શ્રી. કાવર્ડ સુંદર લખે છે, કેમ કે તેનું હૃદય સુંદર છે. એને જે કહેવાનું છે તે એણે અકૃત્રિમ શૈલીએ કહ્યું છે. એણે દૂધ-પાણી ભેગાં કર્યાં નથી, એણે સસ્તી કુરુચિ વાપરી નથી, એણે બિનજરૂરી ખુલાસાઓ લાદીને પોતાની કથાને એવી નથી બનાવી કે જે આપણને ગુંચવાડામાં પાડે.

કાવર્ડ રંગભૂમિ પરની પોતાની નિષ્ફલતાઓને આલેખે છે. સાફલ્યને શિખરે ચડેલો એ નાટ્યસ્વામી આજે પોતાના સંવાદના જે પ્રત્યેક વાક્ય ઉપર પ્રેક્ષકોની મુગ્ધતા નિહાળે છે, તેની પાછળ રહેલા પોતાના હાસ્યજનક છબરડાને એક પછી એક યાદ કરે છે. ગામોગામ નાટક કંપની લઇ ભટકતા એકટર તરીકેના એના અનુભવો ઝીણી ઝીણી વિગતોથી ભરપૂર છે. નાનાં શહેરોમાં એકટરોના ઉતારાની ઓરડીઓ કેવી દુરવસ્થાનાં પ્રદર્શનરૂપ બનતી હોય છે તેનો ચિતાર કાવર્ડ સ્વાનુભવોમાંથી આપે છે.

આજે વર્તમાનપત્રોનો દેવ બનેલો કાવર્ડ પોતાના પુરાણા દિવસો ભૂલી નથી ગયો. એ પોતાના 'ફોલન એન્જલ્સ' નામના નાટક પરના અખબારી હુમલા યાદ કરે છે.

'અખબારી નોંધો ઉગ્રતાની અર્થહીન હદે પહોંચી હતી. મારા નાટકને માટે એકે ય વિશેષણ બાકી નહોતું રહ્યું: vulgar, disgusting, shocking, nauseating, vile, obscure, degenerate, વગેરે વગેરે.'

પણ આત્મચરિત્રો અહંવૃત્તિથી છેક જ વેગળાં રહી શકતાં નથી. આત્મસ્તુતિનો આડકતરો ઉપયોગ એમાં થઈ જ જાય છે. વિજયની ટોચ પર બેઠેલો આદમી પોતાની પ્રશંસક દુનિયાને પણ એટલું યાદ કરાવવાનું ચૂકતો નથી, કે 'તમે તો ઘણો ય મને તુચ્છ માનતા હતા, પણ જોઇ લ્યો, કયાં હું, કયાં તમે ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવા કંઈક ભાવે શ્રી. કાવર્ડ કહે છેઃ

'છેલ્લાં ત્રણ વર્ષોથી તમે વિવેચકો તો એમ જ મનાવતા હતા કે મારી ફત્તેહ અલ્પજીવી જ છે, એ ફત્તેહ તો કેવળ થોડી મનોરંજક લીટીઓ લખવાની મારી શક્તિઓ પર મુગ્ધ બનનાર જનતાની ગમાર ધૂનને જ આભારી છે. તમે વિવેચકો તો મને એક નાટકિયો છોકરો જ માનો છો, ને મારી ઝડપી ઉન્નતિ પાછી એટલા જ ઝડપી પતનમાં સમાઇ જશે એમ તમે મનાવતા હતા.'

એ શબ્દોમાં વિજયશાળી સર્જકની મહાનુભાવતાનો અભાવ છે. દુનિયાના હરેક વિજયને પોતાની કૃતિઓની નક્કર ચિરંજીવીતાનો આંક માની લેનાર સર્જક થાપ ખાય છે.

વિજયશાળી લેખકની શોભા તો પોતાના વિવેચકો પ્રત્યે મોટું મન દાખવવામાં રહેલી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૮. એક સફલ કૃતિની આલેખન-કથા

'ગ્રાંડ હોટેલ' નામની એક સર્વોત્કૃષ્ટ કૃતિની લેખિકા વિક્કિ બૌમ એ કૃતિ કેવી રીતે લખાઇ તેની કથા આમ કહે છે:

આપણા જીવનમાં જ્યારે કીર્તિ એકાએક આવી પડે છે, ત્યારે શું એમ નથી લાગતું કે કોઇ ભેખડ આપણા પર ધસી પડી હોય! મારા તો એ સ્વાનુભવની વાત છે.

લાંબા કાળથી મારા મનમાં એક વિચાર રમતો હતો, કે હોટેલમાં એક જ છાપરા તળે વસનારાં અખ્તરંગી મનુષ્યોનાં જીવનની ને પ્રેમ-સંબંધોની એક કથા લખું.

હોટેલના જીવનની અંદર પડેલા મનોભાવો, સારામાઠા આવેશો, ઇર્ષ્યા ને દ્વેષો, વગેરેમાંથી એક જીવનનાટક ખડું કરવાની શકયતા અગાઉ કોઇને સૂઝી નહોતી. હોટેલના એક અતિથિ તરીકે તો મેં પણ આ જીવનની સપાટી નિહાળી હતી. પરંતુ એ સપાટીની નીચે એ પડદાની પાછળ શું શું ચાલી રહ્યું હતું?

હોટેલમાં કામ કરનારાં નોકરોની રોજિંદી જિંદગી કયાં તત્ત્વોની બનેલી હતી? પરોણાઓની ને પરિચારકોની જિંદગીઓના ધાગા એકમેકથી કેવા વણાતા હતા?

મેં નિર્ણય કર્યો, કે આ બધાનો પતો મેળવવાનો એકમાત્ર માર્ગ આ છે—કે બર્લિન શહેરની એક બુલંદ હોટેલની અદીઠ આંતરિક દુનિયાનું મારે એક અંગ બની જવું જોઇએ. એટલે મેં એક પરિચારિકાની નોકરી લીધી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોટેલની પરિચારિકાની નોકરી અતિ કઠિન તેમ જ નિષ્પ્રાણ હોય છે. તેમાં પાછું મારે તો મારી જાતને છુપાવવા માટે અનેકવિધ પાઠ ભજવવા પડ્યા. મારે વાતોનાં ગપાંસપાં હાંકવાં પડ્યાં.

મારા કામની તાલીમ મારે એક જૂની પરિચારિકા પાસેથી લેવી પડી. એને બિચારીને બીક લાગી કે, રખે ક્યાંય આ જુવાન છોકરી મારો ધંધો પડાવી લેશે! એક બાજુ એની આ ધાસ્તી, બીજી બાજુ મુકાદમનાં ડારા–ધમકી, ને ત્રીજી બાજુ વેઇટરની ઉદ્ધતાઇ તેમ જ તોછડાઇ: એ બધાંની મારે બરદાસ્ત કરવી પડી.

રોજ ચાલીશ ઓરડાની મારે સાફસૂફી કરવી પડતી, રોજેરોજ એંશી બિછાનાં મારે સવાર ને સાંજ બે ટાણાં તૈયાર કરવાં પડતાં. ચાલીશ નહાવણ–કુંડીઓ મારે ઘસી ઘસી સાફ કરવી પડતી. આમ રોજિંદા તેર કલાકના નિયમિત કામ ઉપરાંત હું વધારાની નોકરી પણ ખેંચતી હતી.

એટલું કરીને પછી પાછી હું બીજા નોકરો ભેગી બેસતી, ને તેમના ચોથા મજલા વિષેની વાતોના તડાકા સાંભળી લેતી. એ તડાકાઓની અંદરથી તો મને હોટેલવાસીઓના ભીતરી રંગોની ખરી ભાળ મળતી. એ બધું સાંભળી સાંભળીને હું મારા મનમાં એની નોંધ સંઘરી રાખતી.

ઑફિસની દીવાલે દીવાલે તેમ જ ખૂણેખાંચરે મેનેજરની સૂચનાઓના ભરચક સુભાષિતો ચોડેલાં હતાં—તમારે આમ વર્તવું ને તેમ ન વર્તવું! તમારે સભ્ય બનવું, ને મહેમાનો પ્રત્યે અક્કલ હુશિયારીથી કામ લેવું!

પરોણાઓને હોટેલમાં પોતાના ઘર જેવું જ લાગે એવી રીતે વર્તવાનો કાયદો નંબર પહેલો! સભ્યતાના પાઠ ભજવી ભજવીને પછી મહેમાનોની પીઠ પાછળ તો અમે કશી બાકી નહોતાં રાખતાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઇને પાડો કે ગધ્ધો કહેતાં, કોઈને ગળિયેલ ઢાંઢો કહેતા, તો કોઇને ગંધારો કુત્તો ય કહેતા.

શિષ્ટ અને સંસ્કારી કહેવાતાં આ માનવીઓનું સાચું સ્વરૂપ—જે સ્વરૂપ પરિચારિકાની નજરે પ્રકટ થઇ શકે છે, તે સ્વરૂપ મેં જોઇ લીધું.

જોઇ જોઇને હું મારે ઘેર જતી, ઘરસંસારનું કારખાનું ચલાવતી, ને મારી 'ગ્રાંડ હોટેલ'ની કથા આલેખતી. પરોડના અંધારામાં ઊઠતી, છોકરાંને ફરવા રવાના કરતી, પછી સૌ મળી સવારનો નાસ્તો કરતા, પછી છોકરાંને હું નિશાળે વળાવતી, ને તુર્ત બસમાં ચડી મારી ઓફિસે જતી. બપોરે પાછી હું વ્યાયામશાળામાં પહોંચી સખ્ત કસરત કરતી.

પાછી બસ પકડીને ઓફિસે જવા દોડતી, રસ્તામાં જ કટકબટક ખાતી જતી, ને ઓફિસે જઇ આઠ કલાક સંપાદક તરીકેનું કામ ખેંચતી.

રાતે બરાબર વાળુ વખતે જ છોકરાં પાસે પહોંચતી. વાળુ કરીને થોડી રમતગમત અથવા તો વાર્તાકથન અમે કરતાં ને તે પછી મારા પતિ રાતે ઓપેરા (સંગીત-મંડળ) ચલાવવા જતા, હું છોકરાંને સુવાડી દઈ એ નિરવ ઘરમાં દસેક મિનિટનું એકાદ ઝોકું પતાવીને ઊઠતી. ગરમ પાણીથી નહાઇને ચહા પીતી, ને રાતના નવ વાગે મારા લેખન-ખૂણામાં લપાઇ જઇ આ વાર્તાલેખનનું કામ આદરતી.

હમેશાં પરોડ સુધી આ લખવાનું ચાલતું. ને તે પછી ચાર કલાકની એક ઘાટી ઊંઘ ખેંચી લેતી. આ રીતે કથા પૂરી લખાઇ રહી.

પછી જીવનમાં જ્યારે એ મહાન સફળતા આવી, ત્યારે પ્રથમ તો હું એને પિછાની જ ન શકી. કેમ કે આવો વિજય કંઇ કોઇ ઓચિંતા વજ્રપાત શો કે લૉટરીના નંબર લાગવાની જેમ થોડો આવી પડે છે!

એનું ચણતર તો ધીરે ધીરે, ટીપે ટીપે ચાલે છે. વિજયના ચડાણનું પ્રત્યેક પગલું તનતોડ-પરિશ્રમ માગી રહે છે. ડગલે ડગલે નાનીમોટી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિરાશાઓની ઠેશો વાગે છે. ને એવા સાફલ્યનુ પહેલું શિખર કોઈ અણધારી પળે ને અકલ્પી રીતે આંખો સામે ખુલ્લું થાય છે.

હું તે વખતે મારા માસિકને માટે બોલ્શેવિઝમનો પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ કરતી રશિયામાં પ્રવાસ કરતી હતી. ૧૯૩૦ના વર્ષમાં રશિયાની રેલવે મુસાફરી એ કંઈ રમત નહોતી. નવેમ્બર મહિનાની સુસવાતી શીત-સંધ્યાએ ધરતી થીજી ગઇ હતી, ને બરફનાં ઝાપટાં ઊડતાં હતાં.

એકાએક કોઈએ પુકાર્યું : 'તમારો આ તાર છે.' તાર મારા હાથમાં મુકાયો. નાનકડા સ્ટેશનની ઝાંખી બત્તીને અજવાળે તાર ફોડતાં ફોડતાં મારા આંગળાં ધ્રૂજી ઊઠ્યાં. હું એક જનેતા હતી, એટલે પહેલી ફાળ મને એ જ પડી કે છોકરાંને તો કાંઈ નહિ થયું હોય!

તાર ન્યુયોર્કથી હતો. એમાં લખ્યું હતું: "અભિનંદનો: તમારુ 'ગ્રાંડ હોટેલ' છેલ્લાં ત્રીશ વર્ષોની અંદરની સર્વોત્કૃષ્ટ સફળ કૃતિ ઠર્યું છે."

તારની નીચે સહીઓ હતી સ્નેહીઓની—કે જેમને મેં કંઇક વર્ષથી જોયા પણ નહોતા.

મારું નાટક ન્યુયોર્કમાં ભજવાયું, એનો મને લેશ ખ્યાલ સરખો પણ નહોતો. રશિયાના એ ઠંડા નાનકડા, અજાણ્યા સ્ટેશન પર એક ઝાંખા ફાનસને અજવાળે હું ઊભી હતીઃ મારા હાથમાં તારનું પતાકડું હતું: ત્રીશ વર્ષની ઉત્કૃષ્ટ કૃતિની હું કર્તા હતી!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯. કલા એને વહાલી હતી માટે—

ઈંગ્લાંડનો પ્રખર કલાવિવેચક એક દિવસ એકાએક જુદા પંથે પળ્યો અને કલાભક્તો, ચિત્ર, શિલ્પ અને સ્થાપત્યના ભોક્તાઓ નિરાશ બન્યા.

આ તે શી કુબુદ્ધિ સૂઝી રસ્કિનને ? કલાના પ્રદેશેથી એની કલમ શા માટે સમાજ-સુધારણા અને અર્થશાસ્ત્રના વિષય પર વળી ? કમાયેલી કીર્તિને એ શા માટે વેડફી નાખે છે ? વેતનના ગૌરવ પર કીર્તિનો કળશ ચડાવતો ચડાવતો એ કાં રહી ગયો ! એણે સ્વધર્મ પરહરીને પરધર્મની કેમ આરાધના માંડી ?

રસ્કિને જવાબ વાળ્યો : 'મને કલા વહાલામાં વહાલી છે. સામાજિક અને ઔદ્યોગિક જીવનસુધારણા વાટે હું મારી કલાને જ ઉપાસી રહ્યો છું. કારણ કે કલા આજે કોની છે ? એ તો દેશના મૂઠીભર ધનપતિઓની ને જાગીરદારોની બાંદી બની ગઈ છે. ગમાર થોડા મિલમાલેકો કલાની પાસે દાસ્તકામ કરાવી રહેલ છે. કલાએ જો પોતાનું નામ સાર્થક કરવું હોય, તો એણે આ કેદખાનામાંથી નીકળીને લોકોની બનવું પડશે.

'ઈંગ્લાંડના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી હું કલાની શોધમાં ભટક્યો છું ને મેં દેશી કલા-લક્ષ્મીને જોઈ છે જનતાની આંખોથી છુપાઈને ધનિકોના મહેલોમાં ટિંગાતી. પ્રજાને એના અસ્તિત્વનું ભાન પણ નથી. કાળી કાળ-જઠર કોલસા-ખાણોમાં, કારખાનામાં ને મિલોમાં ઓરાયેલ અણપુકારતાં ઉદરો અને ચગદાતાં શરીરો, અધોગામી અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પશુત્વને પામેલાં કરોડો કૃષિકાર-જીવનો એ કલાને ઓળખવાની આંખ જ હારી બેઠા છે. એને હું સૌ પહેલી આંખો અપાવીશ.'

એમ કહીને એ કલા-લેખકે આટલી માગણીઓનો અવાજ ઉઠાવ્યો: સહુને માટે શુદ્ધ હવા: સહુને માટે સૂર્યનો પ્રકાશ: સહુને માટે સુખદ રહેઠાણો, સ્વચ્છ શેરીઓ: સ્ત્રીઓને સારુ વિશાળ જીવન-પટ: શિશુઓને મોંએ રોટી.

કલાવિવેચનની તેજસ્વી બુદ્ધિશક્તિને આવા પાર્થિવ પ્રશ્નો પર જતી દેખી કંઇક દુભાયાં, જેઓનાં સ્થાપિત હિતો પર આ માગ-ણીઓથી કુહાડો પડ્યો તેઓએ છીછીકાર કર્યો. રસ્કિનના માથા પર વિરોધીઓની વિરોધઝડી વરસી. કલાનો ભક્ત વગોવાયો. એનાં પીંછડાં પીંખાવા લાગ્યાં. એના જીવન પર અંધકાર ઘેરાયો.

પણ રસ્કિન અણડગ રહ્યો. બે લાખ પાઉંડનો પોતાને મળેલ વારસો અને વર્ષોનાં વર્ષો સુધી પોતાની ચોપડીઓમાંથી મળતી વાર્ષિક ચાર હજાર પાઉંડની આમદાની એણે લોકોના જીવનસુધારાનાં વ્યવહારુ કાર્યોમાં જોડી દીધી.

ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધનું ઇંગ્લંડ આ વિચારસરણીને ઝીલવા તૈયાર નહોતું. એની કંઇક યોજનાઓ અણફળી રહી. એની આબરૂ છેક તળિયે બેઠી.

પરંતુ આજના સમાજવાદીઓ, અર્થશાસ્ત્રીઓ અને ઉદ્યોગ-વાદીઓ જે નવીન યોજનાઓ વડે યુગને આંદોલિત કરી રહેલ છે તે બધાંનું તે વખતે નામોનિશાન નહોતું. તેની ભૂમિકા સિત્તેર વર્ષ પૂર્વે એક કલાભક્ત રસ્કિને તૈયાર કરી હતી.

સૌન્દર્યનો એ પ્રેમી નર્યા વસ્તુસૌન્દર્યથી ન સંતોષાયો. એણે આત્મસૌન્દર્યની વાત પ્રજાને કાને પહેલી વાર પાડી. સુંદર ચિત્રો વડે ઇંગ્લાંડની ભૂમિને ભરચક કરી દેવા માટે અજોડ ઉત્સાહ દાખવનાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રસ્કિને એથી પણ વિશેષ આગ તો વતન સુંદર આત્માઓથી સોહામણો કરવાને માટે ચેતાવી. ઇંગ્લાંડને એણે ભણાવ્યું કે ઉચ્ચ કલાને સર્જાવવાની પહેલી શર્ત તો એ છે, કે જીવનને સુંદર તેમજ ઉન્નત બનાવો.

એના જીવનની છેલ્લી સંધ્યા આવી પહોંચી ત્યારે એને ચાહનારાં લાખો લોક-હૈયામાંથી પ્રચંડ જળ-ધોધના જેવો મહારવ ઊઠ્યો કે રસ્કિનનું શરીર—એનો છેલ્લો આરામ—ઇંગ્લાંડના પુનિત મનાતા મહાન કબ્રસ્તાન વેસ્ટમિન્સ્ટરમાં પામે.

પરંતુ એમ ન બન્યું. એ શરીરની શેષનિદ્રા માટેનું ઉચિત સ્થાન તો ઈંગ્લંડનાં સુંદર સરોવરોથી મઢેલી એની પ્રિય પર્વત-ભૂમિ જ કહેવાય. કલાનો ભક્ત કુદરતને ખોળે પરમ કલાકારની નિર્માણ કરેલી કલાભૂમિ વચ્ચે જ પોઢ્યો.

આજે એનું સમાધિસ્થાન દુનિયાભરના કલાપ્રેમીઓનું તેમજ માનવતાના પ્રેમીઓનું ઉચિત યાત્રાધામ બની ગયું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૦. એણે પોતાનું સરવૈયું ખેંચી લીધું

છસાત અંગ્રેજ લેખકો અત્યારે હિંદમાં આવી પડ્યા છે. તેમનો મનોરથ આ 'કૌતૂકોના ખજાના' સમા દેશમાં થોડાં અઠવાડિયાં ઘૂમીને એકેક 'બેસ્ટ-સેલર', ખૂબ ખપે તેવી ચોપડી ઊભી કરવાનો છે. હિંદુસ્તાનને નામે તો ભૂતપ્રેતો, ફકીરો, મદારીઓથી માંડી મહાત્મા ગાંધી પર્યંતના વિષયો યુરોપમાં સાહિત્યપાત્ર બની શકે છે.

આ મંડળીમાંના એક છે સમરસેટ મૉમ: બર્નાર્ડ શૉથી બીજે નંબરે બેઠેલ બ્રિટનનો નાટ્યલેખક, વાર્તાકાર અને શૈલીકાર: જેની ખ્યાતિ વર્તમાન અંગ્રેજી સાહિત્યમાં એક 'સિનિક' (તિરસ્કારવાદી) તરીકેની છે.

આંહીં ગુજરાતમાં હજુ આપણે નીતિવાન અને નીતિહીન અથવા જૂનવાણી અને નવીન એવાં બે માનસિક ખાનાં પાડીને બેઠા છીએ. એટલે લેખકોને એ બે વિભાગમાં વહેંચીને સંતોષ પકડીએ છીએ. બીજા દેશોમાં લેખક માનવદ્વેષી મનાયો હોય છતાં એનું સાહિત્યમૂલ્ય ગુમાવી નથી બેસતો. એ એની જીવન-ફિલસૂફી હોય છે. વસ્તુતઃ એમાં પણ એની માનવતા જ પડી હોય છે. 'સિનિક' માણસ માનવીને ખાઇ જવાની વૃત્તિ નથી સેવતો.

સમરસેટ મૉમે પોતાની આખરી ચોપડી—આત્મકથા—હજુ હમણાં જ લખી કાઢી. એનું નામ 'ધી સમિંગ અપ'—જીવનસરવાળો. લખવાનું એકાએક સૂઝ્યું. કોઇ અખબારમાં એણે વાંચ્યું કે 'સાઠીના રાહ' આ વખતે જરા માઠા છે. મૉમ સાઠ વર્ષમાં પહોંચવાની તૈયારી કરતો હોવો જોઇએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એણે વિચાર્યું : જીવનભર મારા ભેજામાં ભમી રહેલા વિચારો ને સ્મરણો મારે ટપકાવી નાખવાં જોઈએ. ઓચિંતો કાળ–સપાટો આવે તો નાહકનું આ એક મહત્ત્વનું કામ રઝળી પડે. એવી ગફલત શા માટે કરું? ને હજુ ય કાંઈ હું સન્યાસ નથી લઈ લેતો. આ તો જવાબદારીમાંથી ફારગતી પામવા પૂરતી વાત થઈ છે. હવે હું સાહિત્યઋણ ચુકાવી બેઠો છું. મુક્ત બનીને જગત જોઈશ, જીવન જીવીશ, અવકાશ હશે તો હજુ ય લખીશ. વસિયતનામું કર્યા પછી માણસ તુર્ત મરી જતો નથી, પણ નિરાંતનો બનીને જીવી શકે છે.

સમરસેટ મૉમ એટલે અંગ્રેજી સાહિત્યજગતનો એક એકાંતપરાયણ આત્મકેન્દ્રસ્થ પુરુષ. વર્તમાન યુગબળો જોડે એ ભળતો નથી. અંતરે જઈને ઊભો છે. જગતને ને માનવીને એ જુએ છે કેવળ પોતાની રચનાઓની સામગ્રી લેખે. માનવપ્રેમના રૂઢિગત ચાલુ ઊર્મિ–આવેશો ને ક્ષુબ્ધ ભાવો એનામાં રમણ કરતા નથી. પ્રેક્ષકભાવે એ જગતને નીરખે છે, ને પોતાની કૃતિઓમાં આલેખે છે.

ફુરસદ વેળાના બિનધંધાદારી સાહિત્યસર્જનમાં એની શ્રદ્ધા નથી. એ તો છે સાહિત્યને એક સંપૂર્ણ વ્યવસાય લેખે જ પ્રબોધતો સાહિત્યકાર. એ માને છે કે બિનવ્યવસાયી વિભૂતિઓએ લખેલા બેચાર વિરલ ગ્રંથો વડે કોઈ પણ દેશની સાહિત્ય–દોલત વધશે નહિ. એ સિદ્ધિને માટે તો જરૂર છે પૂર્ણ વ્યવસાયી લેખક–જીવનની.

શૈલીનો એ સ્વામી છે. શબ્દોને એ મોતી સમાં વીણી ઉચિત સ્થાને મૂકે છે. આરામ અને વૈભવનો એ પ્રેમી છે.

પોતાના ‘જીવન–સરવાળા’માં સોમરસેટ મૉમ લખે છે :

‘કોઈ મારા હાથમાં હાથ પરોવે ત્યારે મારે પ્રયત્નપૂર્વક ઊભા રહેવું પડે છે. લોકો ગાવા માંડે છે ત્યારે હું ચૂપ બનું છું. મેં જીવનમાં કદી એકાદ પદ પણ ગાયું નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પ્રેમમાં તો હું ઘણી વાર પડ્યો છું, પણ સામો પ્રેમ સાંપડવાનું સુખ મેં કદી અનુભવ્યું નથી. કેમકે હું તેઓને જ ચાહી શક્યો છું જેમને મારી કશી ખેવના નહોતી. એથી ઊલટું મને ચાહતાં આવેલાં-ઓની સન્મુખ હું હંમેશાં મૂંઝાયેલો જ રહ્યો છું.

'પ્રણયાવસ્થાની જોડે કેમ કામ લેવું તે મને આવડ્યું નથી. તેમનાં દિલ ન દુભવવા ખાતર મારે કૃત્રિમ લાગણીઓનો વેશ પહેરવો પડ્યો છે. તેમના પ્રેમબંધનોમાંથી શક્ય હતું ત્યારે ત્યારે મૃદુતા રાખીને હું છટકી ગયો છું; ને મૃદુતા અશક્ય હતી ત્યારે મિજાજ કરીને છૂટી ગયો છું.'

'મારી સ્વાધીનતા મને બહુ વહાલી છે. સંપૂર્ણ અધીનતામાં અર્પણ થઇ જવાનું મારે માટે શક્ય નહોતું. એટલે સામાન્ય માન-વીના મનોરાજ્યમાં ઊછળતી અમુક ઊર્મિઓનો મને કદી જ સ્પર્શ ન થયો હોઇ, જગતના મહત્તમ લેખકો જ જે માનવતાનો સ્પર્શ, જે ગાઢ સંપર્ક અને જે ઊર્મિ બતાવી શકે તે મારી કૃતિઓમાંથી ગેરહાજર જ રહ્યાં છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૧. પરાજયની મહાકથા

પરાજયની મ્લાન છાયા હજુ ખસી નહોતી. જખ્મોમાંથી હજુ લોહી વહેતું હતું, ઘા જેમ જેમ ઠરતા હતા તેમ તેમ વેદના વધતી હતી.

એવી સ્થિતિમાં એક સાહિત્યકાર પોતાની યુદ્ધલીલાની એક મહાકથા લખવા બેસે, યુદ્ધનો જ્વર નસેનસમાં ભરેલો છતાં માર માર ગતિએ લખી કાઢે, એને પોતાના સંખ્યાબંધ શત્રુઓની દુર્જનતાભરી યુદ્ધલીલાને વર્ણવવાનું છતાં તે વર્ણનમાં સત્યનાં પલ્લાં સમતોલ રાખી શકે, કટુતાને બદલે રમૂજ સીંચે તથા પોતાના વૃત્તાંતની રોમાંચકતા તળે એક પણ અંગત વૈરવૃત્તિને ન છુપાવે, એને આપણે એક અદ્દ્ભુત બીના નહિ કહીએ તો બીજું શું કહીશું?

અદ્દ્ભુત: અપ્ટન સિંકલેરની એ ચાર ખંડોમાં લખાયલી મહાકથા અદ્દ્ભુત છે. સાહિત્યકારના જીવનમાં એવું શુદ્ધ યોદ્ધાપણું વિરલ છે. સાહિત્યકાર એટલે લાગણીઓનું બનેલું પ્રાણી: પોતાની એકાદ કૃતિ ઉપરની પ્રતિકૂલ ટીકા પણ એને પશુવત્ વિકરાળ કરી મૂકે. એની કલમને કિન્નાખોર બનતાં વાર ન લાગે. નાની નાની ક્ષુદ્ર વાતો પણ એને મોટી ભાસે. એવા સાહિત્યકારોમાં હજારે એક—પણ અપ્ટન સિંકલેર વિરલ છે.

પાંત્રીશ વર્ષોથી સિંકલેર સાહિત્યજગતનો લડવૈયો હતો. અમેરિકાની પૂંજીવાદી સમાજરચનાને એણે પોતાનાં નવલોમાં, સત્યનો એક અંશ પણ ત્યજ્યા વિના, ખુલ્લી પાડી. કહેવાતા સામ્યવાદના ચોગઠામાં ગોઠવાઇ ગયા વગર એણે અત્યારની વિષમ સમાજ–રચનાનાં સજીવ, દ્રાવક, અને ક્રાંતિપ્રેરક ચિત્રો દોર્યાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ બધાં પછી એને એક ધૂન ચડી: જે આદર્શોને હું સાહિત્યમાં આલેખી રહ્યો છું, એને વ્યવહારની ધરતી પર ઉતારવા સહેલ છે તે હું સાબિત કરી આપું—જો હું મારા વતન કેલીફોર્નિયા પ્રાંતનો ગવર્નર ચૂંટાઉં તો.

'હું અપ્ટન સિંકલેર—કેલીફોર્નિયાના ગવર્નર તરીકે શું શું કરીશ': એ યોજના એણે પ્રજાને આપવા માંડી. ચૂંટણીનો ઉમેદવાર બન્યો. સાહિત્યની સુંવાળી નિરાળી દુનિયાને તાળાં દઇ અપ્ટન સિંકલેર જાહેર રાજકારણના કીચડ ખૂંદવા નીકળી પડ્યો.

'ચૂંટણી' એ કેવું જગત છે તે તો આપણને સુવિદિત છે. એ જગતને સોએ નહિ, હજારે ગુણો એટલે અમેરિકાની ચૂંટણીની નરક-લીલા ખ્યાલમાં આવશે.

એની સામે અમેરિકન મૂડીવાદનાં, અધિકારશાહીનાં અને ઇતર રાજદ્વારી પક્ષોનાં માતબર બલોએ ચક્રાવા રચ્યા. એ ચક્રાવાઓને ભેદતો ભેદતો, લોકમતને પોતાના પક્ષે લેતો સિંકલેર છેક સાફલ્યના દ્વાર સુધી પહોંચ્યો—આખરે એ હાર્યો.

એ આખા સંગ્રામનો, એ આખરી હારનો એણે ઇતિહાસ લખ્યો છે. એક પછી એક દિવસનો એ તારીખવાર ઇતિહાસ છે. આ ઇતિહાસની પાછળ દસ્તાવેજી પુરાવા છે, પોતાના રિપુઓએ સિંકલેરને પછાડવા માટે ઉઘાડેછોગ શા શા ભયાનક દાવો નાખ્યા છે, શી શી રાક્ષસી લીલાઓ ખેલી છે, તેનું આ વલોવી નાંખનાર બ્યાન છે.

પ્રજાના હિતને નામે આચરેલાં આ અસત્યો, આ પાપો: શયતાનની કલ્પનામાંથી ઉદ્‌ભવી શકે અને યમદેવ સજા કરી શકે તેવાં ને તેટલાં બધાં જ પાપો—અપવાદ ફક્ત એ: એક સિંકલેરનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખૂન ન કરાવ્યું તેઃ ને બીજો સિંક્લેરને ફસાવવા કોઇ મોહિનીને ન મોકલી તે.

આ તમામ પાપોની, એકેએક પાપાચારી જાહેર જનની, છેક પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટ સુધીના પુરુષની કર્તવ્યભ્રષ્ટતાની સિંક્લેરે મહાકથા લખી છેઃ એ કથામાં અમેરિકા—સાચું ભીતરી અમેરિકા રજૂ થાય છે. અર્થાત્ એ કથા મૂડીવાદી સમાજરચનાની છેલ્લામાં છેલ્લી શક્યતાઓ સામે દર્પણ ધરે છે.

'શરીરનું ટીપે ટીપું ઉકાળી નાંખનાર એ કથામાં, લેખક પોતે જ એ સહુનો ભોગ બન્યો છે છતાં, લેખકે નથી ગાળ દીધી, નથી હુમલા કર્યા, નથી કીચડ ઉડાડ્યો. પોતાને ત્યજી જનાર સાથીઓના મિત્રદ્રોહને પણ એણે તિરસ્કારવાને બદલે સમજવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

સાહિત્યકારનો એ પરમ વિજય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૨. વાર્તા-લેખકની સાચી શાળા

ઈંગ્લાંડ અને આયર્લૅન્ડની વચ્ચે દરિયો છે, એ દરિયાને ખોળે ઝૂલતો ‘ આઇલ ઑફ મૅન ’ નામનો ટાપુ આજથી નેવુંક વર્ષ ઉપર એક મહાન નવલ-લેખકનું પારણું બન્યો હતો.

વાર્તાલેખકોમાં મણિ સમ મનાતા એ હોલ કેનઃ ચાલીસ જ હજારની વસ્તીવાળા એ ટાપુમાં વાર્તાકારે સારી દુનિયાની નાની આવૃત્તિ દીઠી. એણે સાઠ વર્ષની વયે સંભારી જોયું, ને એને ખાતરી થઈ કેઃ

‘ માનવજાતના તમામ રસો, તમામ આવેશો, તમામ ઊર્મિઓ અને લગભગ તમામ અનુભવો ત્યાં એ સાગરમાં સૂતેલા પહાડ પર પડ્યા હતા. એ પહાડ જ મારાં પુસ્તકોનું પ્રેરણાતત્ત્વ બન્યોઃ એકલી એ સ્થળ જોડે જ સંકળાયેલી વાર્તાઓનું નહિ, પણ તે સિવાયની વાર્તાઓનું પણ પ્રેરકતત્ત્વ.

‘ કેમકે મારી જગતવ્યાપી મુસાફરીઓમાંથી મને સહુથી વધુ શીખવાનું આ જડયું છે, કે માનવજાતિ તો સર્વત્ર એકની એક છે, અને અમારી નાનકડી વસ્તીમાં મેં નિહાળેલું એક પણ અંગ એવું નથી કે જે પૃથ્વીના છેલ્લામાં છેલ્લા ખૂણાઓ સુધી વિસ્તરેલી નાની યા મોટી કોઇ પણ માનવપ્રજાના જીવનતત્ત્વ જોડે બસૂર બોલતું હોય.’

હૉલ કેનની સર્જનપ્રતિભાનું પ્રથમ પારણું આ પોતાની ધરતીની ધૂળઃ જે ધૂળમાંથી ‘ ધી ડીમ્સ્ટર ’ જન્મ્યુંઃ ‘ ધી મેન્ક્ષમેન ’, ‘ ધી પ્રૉડિગલ સન ’ના અને ‘ ધી શેડો ઑફ એ ક્રાઇમ ’નો ઉદ્ભવ થયો. ૧૮૮૦થી ૧૯૦૮ સુધીની વાર્તા-સૃષ્ટિ સરજાયે જ ગઇ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ એવી તો કૂડીબંધ સરજાયે જતી નવલોનાં સો સો પાત્રો આ વાર્તાકારને કોણે પૂરાં પાડયાં? મહાપાતકી, પંથભૂલ્યાં, પ્રલોભનોમાં લપસેલાં, અને સારામાઠા આવેશોની તરંગ–છોળો વચ્ચે પટકાયેલાં એ પાત્રોની અંદર જે માનવતા અને કરુણાનું સિંચન લેખકે કર્યું છે, તે કરુણાનાં બિન્દુઓ એને કયાંથી લાધ્યાં?

'પત્રકારત્વમાંથી': લેખક પોતે જ એકરાર કરી ગયા છે. પણ કયા પત્રકારત્વમાંથી? Not the journalism of 'society' where humanity is trying its poor best to wear a mask —સાચા જીવનને સુશોભિત સ્વાંગ તળે સંતાડવાની કંગાળ કોશિશ કરતાં શિષ્ટ સમાજનું પત્રકારત્વ નહિ— "

પણ પોલીસ કોર્ટોનું ને છુટાછેડાની અદાલતોનું પત્રકારત્વ, ઇસ્પિતાલોનું ને જેલોનું પત્રકારત્વ, જ્યાં માનવસ્વભાવનું ગંધાતું ને સડેલું, છતાં નગ્ન અને વાસ્તવિક સ્વરૂપ નજરે પડે છે.

'વાર્તાઓનું સંયોજન ચાલતું હોય છે ત્યારની એ સુખવેદનાયુક્ત મારી પળોમાં,' લેખક લખે છે: 'કથાપ્રવાહના વળાંકે વળાંકે મારા મગજ પર એ મારાં પચીસ વર્ષ પરના પત્રકાર–જીવનનાં સંસ્મરણો ટોળે વળીને ઊભરાતાં રહ્યાં છે: અમુક કોઇ ચોકસ ચહેરાનાં સંસ્મરણો, તો અમુક કોઇ અવાજનાં સંસ્મરણો: પોતાના સગા બાલકને જે કદી જોવા નથી પામી એવી આંધળી જનેતાનું સ્મરણ; અને ફાંસીના માચડા પર ચડતાં ચડતાં મારી સામે જોઈ રહેનાર કેદીની એકીટશ આંખોનું સ્મરણ.'

'હું પંચાવન વર્ષનો થયો છું,' ૧૯૦૮ માં એ લખી ગયા; 'ને સાહિત્ય-જીવનનો મારો અનુભવ ત્રીશ વર્ષનો થયો. સાહિત્ય–ઉપાસનાનો પ્રારંભ કરનાર કોઇ જો મને પૂછે કે વાર્તાકારને માટે ઉત્તમ નિશાળ કઈ, તો હું અચકાયા વગર કહું કે પત્રકારત્વની નિશાળ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કલ્પનાસમૃદ્ધ લેખકને સર્જનની શકિત તેમજ સહાનુભૂતિ તો જોઇએ છે. ને એ બન્ને તો કુદરતી બક્ષિસો છે. છતાં ચાહે તેવો કસબી પણ સામગ્રી વગરનો શું કરી શકે? ને એકાદ વ્યકિતના જીવનમાં કંઈ અનેક વાર્તાઓને પૂરી પડે તેટલા અનુભવો પણ કયાંથી હોય? પણ પત્રકારત્વના પ્રદેશમાં તો અગણિત જિંદગાનીઓના બનાવો નિરંતર ધસતા આવે છે.'

પત્રકારત્વની વિશાલ શાળામાં હોલ કેન આ રીતે દાખલ થયો ત્યારે એની જુવાની હતી. પોતાના સ્નેહી મંડલમાં એક કવિ–ચિત્રકાર હતો. પોતાને લાગ્યું કે આ વ્યકિતની ખરી કદર થઈ નથી. એને વિષે એક લેખ લખી પોતે 'લિવરપુલ મકર્યુરી' નામના પત્ર પર વણનોતર્યો બીડ્યો.

પરિણામો એનાં બે થયાં: એક તો પેલો સ્નેહી સદાનો દુશ્મન બની રહ્યો; ને બીજું, પત્રના તંત્રીનો કાગળ મળ્યો: બહારના લેખક તરીકે તમે અમારા તંત્રીમંડળ પર રહેશો? અમે વાર્ષિક સો પાઉંડ આપીએ. ને તમે તમને ઠીક લાગે તેટલું ઓછું કે વધુ લખી મોકલતા રહો, એવી ગોઠવણ તમને કેમ લાગે છે?'

તંત્રીની આ ઉદારતાએ ને વિવેકબુદ્ધિએ જુવાન હોલ કેનને વિસ્મય પમાડ્યું. છ મહિનાનું કામકાજ ચાલ્યા પછી તંત્રીનો બીજો કાગળ મળ્યો કે 'અમે તમારી પાસેથી આટલી બધી સેવાની આશા નહોતી રાખી. તમારો પુરસ્કાર સોને બદલે દોઢસો કરવામાં આવે છે.'

સો–દોઢસો પાઉંડની વાર્ષિક આવક એટલે વિલાયતમાં તો ગરીબીની દશા. શહેરમાં લેખકે ઓરડી રાખી. પોતે જ પોતાનો ઘાટી ને પોતે જ પોતાનો રસોયો બન્યો. ન કોઇ ઓળખાણો–સંબંધો હતા. સ્વજનો સાગરપાર પડ્યાં હતાં. એવી એકલ દશામાં લેખકે માનવપ્રેમ અને વિશ્વ–અનુભવના ફાલ લેવા માંડ્યા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રારંભ એણે નવાં પ્રકટ થતાં પુસ્તકોની સમાલોચનાથી કર્યો. નવી ચોપડી એટલે પણ નવા સમાચાર, એવું પહેલું પ્રથમ ભાન ત્યારે લંડનની અખબારી દુનિયા પર પ્રકટી રહ્યું હતું. એવે ટાંકણે આ જુવાને લિવરપૂલ શહેરના પ્રાંતિક પત્ર 'મર્ક્યુરી'ને નવાં પુસ્તકોની તાત્કાલિક નોંધ વડે લંડનનાં અખબારોની હરોળમાં મૂકી દીધું.

'એક નવલકાર તરીકે મારે માટે આટલાં બધાં ચોપડાં વાંચવાનું ને અવલોકવાનું કામ લાભદાયક હતું કે નુકસાનકારક, તે તો કોણ જાણે. પણ એક વાતના ખ્યાલથી તો આજ પણ હું શરમ તેમજ ધ્રુજારી અનુભવું છું કે હજુ તો હું પોતે જ લેખનના એકડા ઘૂંટતો હતો, છતાં મારે અવલોકનકાર તરીકે સાહિત્યના કાજી તેમજ કાયદા-નવેશ બનવાની ધૃષ્ટતા કરવી પડતી. પણ શું થાય ? ઘણાખરા સાહિત્યવિવેચનની આ તો અનિવાર્ય સ્થિતિ છે.'

પુસ્તક-અવલોકનના કાર્યે જુવાન હૉલ કેનને મોટામાં મોટો લાભ તો જાણીતા સાહિત્યકારોની ઓળખાણોનો અપાવ્યો. એ સ્નેહ-સંબંધોને એણે જીવનમાં અમૂલખ લેખ્યા. ને એમાંથી એક રમૂજ તો એ પ્રાપ્ત થઈ કે—

'મર્ક્યુરી' પત્રના તંત્રીને મોટી મૂંઝવણ મહાપુરુષોના અચાનક અવસાનને સમયે મૃત્યુ-નોંધ લખવાની આવી પડતી. એથી એણે આવી અવસાન-નોંધો ને નિવાપાંજલિઓ અગાઉથી જ લખાવી તૈયાર રાખી મૂકવાનો નિરધાર કર્યો. એ કાર્યમાં એણે હૉલ કેનનો સાથ મેળવ્યો.

સાઠ વર્ષની વયે પોતે લખી ગયા છે કે 'આવી તો મેં થોકબંધ મૃત્યુ-નોંધો લખી આપી છે. એમાંની કેટલીક નિવાપાંજલિઓના ઉમેદવારો તો હજુ હયાત છે. ને હું તો મારા સાહિત્યકાર મિત્રોની પાસે જઈને માગી જ લેતો કે: 'ભાઈ, લખાવો મને, તમારા ગુજરી ગયા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પછી તમારે જગતને જે કંઇ જણાવવું હોય તમારા વિષે, તે મને લખાવી નાખો!'

નાટકો અને રંગભૂમિની નોંધો લેવાનું એને સોંપાયું. લંડનમાં જઈ એને રહેવું પડ્યું. પાટનગરના એક કંગાલમાં કંગાલ લત્તાની છેક સીમા પર એણે વસવાટ લીધો—જ્યાં વર્ષો પૂર્વે ઇંગ્લંડના સાહિત્યસ્વામી સેમ્યુલ જહોનસન અને રિર્ચાર્ડ સેવેજ, ઘરબાર અને રોટી વિનાના, સૂસવતી રાત્રીઓને પાર કરતા હતા: કેવી રીતે? રાતભર બસ ચાલ્યા જ કરીને! કેમકે બેસે તો ટાઢમાં થીજી જાય!—ને છતાં વતનને છોડતા નહોતા; કહેતા કે, 'ચાહે તે થાઓ, સ્વદેશને નહિ ત્યજી જઇએ.'

'અહીં, આ લત્તાઓમાં,' હૉલ કેન કહે છે કે; 'બુદ્ધિવંતો છો ન વસતા, માનવતા તો રહેતી હતી. આજે જમીનદોસ્ત કરવામાં આવેલી એ માનવ ચીડિયાખાનાંની ચાલોમાં જે કંગાલિયત વસતી હતી તેનો અભ્યાસ બેમૂલ્ હતો. સાંજનાં છાપાં વેચતો એ ફ્રેન્ચ ડોસો, જૂની ટોપીઓના ને રદ્દી ચોપડીઓના બુઢ્ઢા હાટડીદારો, નજીકની નાટકશાલાની કંગાલ નર્તકીઓ—જેની જોડે માનવપશુઓ કુત્તાથી ય બદતર રીતે વર્તતા; ગુલામોની માફક વેચાતા ને ખરીદાતા, નાનકડા ઈટાલિયન ગાયકો: ને પછી જુગારખાનાં, નાચખાનાં, તેમ જ કહેવાતી કલબોનાં નરકવાસીઓ: એ બધાં મારાં પાડોશીઓ હતાં. એમાંનાં કેટલાંક મારાં દોસ્તો હતાં, ને એમાંના ઘણાંખરાં જૂજવે રૂપે મારા પત્રની કટારોમાં દાખલ થઇ ચૂક્યાં છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૩. માનવીના મહાસંગ્રામની કથા

આંખ, કાન અને જીભની ઇંદ્રિયોને એક જ સાથે અને તે પણ શૈશવકાળથી જ ગુમાવનારી એક સ્ત્રીની આ આત્મકથા છે. એનું નામ હેલન કેલર : એનું વતન અમેરિકા : પણ આ *આત્મકથા વાંચનારને મન એ કોઇ વિદેશિની નથી રહેતી. માનવતાની એ મૂર્તિ છે. માનવપ્રેમ, માનવીના આત્મામાં સૂતેલી અગોચર શક્તિઓ અને એ શક્તિઓના વિજય પછી પ્રાપ્ત થતો અફાટ અસીમ આત્માનંદઃ એની આ કથા ઓળખાણ કરાવે છે.

ઉપસેલા અક્ષરો વડે અક્ષરજ્ઞાન મેળવીને પોતાની હથેળી ઉપર લખાતા શબ્દો દ્વારા હેલને દુનિયાની અગાધ વિદ્યા સંપાદન કરી. એની આંગળીઓને ટેરવે ટેરવે આંખો પ્રકટ થઈ. બોલનારા હોઠો પર, તેમજ કંઠનાં સ્પંદનો પર સ્પર્શ કરી કરી એણે વાણી માત્ર વાંચી. એટલું જ નહિ, એણે તો પ્રકૃતિની દૃશ્ય, અને શ્રાવ્ય રમ્યતાઓને પણ સ્પર્શ વાટે વિગતવાર આત્મગત કરી. એથી પણ વિશેષ : એ લખે છે કેઃ

'જે લોકોને હું મળું છું તેમના હાથ મૂક રીતે મને કંઈક કહે છે. કેટલાક હાથનો સ્પર્શ અભિનયસૂચક હોય છે. કેટલાક એવા નિરાનંદ માણસો મને મળ્યા છે કે, જ્યારે હું તેઓની બરફની આંગળીઓનાં ટેરવાં ઝાલું છું ત્યારે મને એમ લાગે છે, કે જાણે ઈશાની ઝંઝાવાત જોડે હાથ મિલાવું છું. બીજા એવા માણસો હોય છે, જેમના હાથમાં જાણે સૂર્યનાં કિરણો છેઃ એટલે એ ઝાલતાં મારા

* અપંગની પ્રતિભા : અનુવાદક : મગનભાઇ દેસાઇ (નવજીવન)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હૃદયમાં હૂંફ લાગે છે : બાળકે જ ઝાલી રાખેલા હાથ માત્રનો એ સ્પર્શ ભલે હોય, પણ એની અંદર મારા માટે એટલો પ્રકાશાનંદ પડેલો છે, કે જેટલો બીજાઓને (એટલે કે દેખતા લોકને) પ્રેમ-દૃષ્ટિમાં હોય.'

અગોચર માત્રને ગોચર કરનારી જે એક પ્રજ્ઞા માનવીને મળેલી છે, તેનો રોમાંચક વિજય, ઇંદ્રિયોના અભાવના એ કાળાઘોર અતલ કારાગારને ભેદી ભુક્કો કરી વિશ્વની એકેએક સંપત્તિની પ્રાપ્તિનો આ વિજય, તેની કથા ખરે જ કોઈ પણ 'રોમાન્સ'ને ઝાંખી પાડે તેવી છે.

'નેત્ર વિનાની આ નેત્રી'ને એની સ્પર્શશક્તિએ આંખો તો આપી, પણ પોતાના આત્માનુભવોને રજૂ કરવાની આવી કાવ્યમય વાણી ક્યાંથી મળી ? વિશ્વના સાહિત્યભંડારોને એણે પોતાના કર્યા છે. ભૂગોળ અને ગણિત જેવા વિષયોને પણ એણે જતા કર્યા નથી. અમેરિકામાં ઊભાં થઇ ચૂકેલાં અનેક વિદ્યાસાધનોએ હેલનને કેટલીક સરળતા કરી આપી તે સાચું, પણ વિદ્યાપીઠોના વર્ગોમાં બેસીને અધ્યાપકોનાં ગગડતાં જતાં ભાષણોની જે ઝડપી સ્પર્શ-નોંધ એના મદદનીશોએ એની હથેળી પર કરી તેને હેલને કેટલી ત્વરાથી પકડી હશે !

એની જ્ઞાનપ્રાપ્તિ તો અપૂર્વ છે જ છે: પણ એના મનોરાજ્યમાં અનુભૂત બનેલું આખું ય વિચાર-વિશ્વ, એ વિશ્વે એના પ્રાણમાં સંચારેલાં ઊર્મિ-સ્પંદનો તેમજ એ સ્પંદનોને સંપૂર્ણ વિગતથી વાણીમાં મૂકવાની સંજ્ઞા: ખરે જ આ એક રૂપકથા છે.

એકવીસ વર્ષની વય પર્યંતના એક માનવીના મહાસંગ્રામની આ કથા આટલી ચિત્તહર શૈલીમાં રજૂ કર્યા પછી હેલનની ઉત્તર-કાલીન આત્મકથા 'મિડસ્ટ્રીમ'ને પણ અનુવાદક ગુજરાતીમાં સત્વર ઉતારે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હેલનના અંધાર-જગતની કેટલીક તેજ-કણિકાઓ આ રહી :

'અમે નિયાગરા ગયા. અમેરિકાના એ જળપ્રપાત પર ઝઝૂમતી ટેકરીના છેડા પર જ્યારે હું ઊભી રહી અને મેં હવાનો સ્પંદ તથા ધરતીનો કંપ અનુભવ્યો, ત્યારની મારી લાગણીઓનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે.

'ઘણા લોકોને નવાઈ થાય છે કે હું તે શી રીતે નિયાગરાની અદ્ભુતતા અને સૌન્દર્યની અસર પામી શકું છું ! તેઓ હંમેશ પૂછે છે: આ સૌન્દર્ય કે પેલા સંગીતમાં તમે શું સમજો ? કિનારા પર ધસીને ગોઠવાયે જતાં મોજાં ન તમે જોઇ શકો કે ન તેમની ગર્જના સાંભળી શકો: પછી એમનો તમારે અર્થ શો રહ્યો ? મને એમનો અર્થ પૂરો સમજાય તે તો સાવ ઉઘાડું છે. પ્રેમ, ધર્મ કે ભલાઈનો હું પાર પામી શકું કે વ્યાખ્યા કરી શકું તેમના કરતાં વધારે તો તેમનો ન જ કરી શકું.'

* * *

'આંખ અને કાન દ્વારા આપણને બધું જ્ઞાન પહોંચે છે એમ માનનારા લોકો નવાઈ પ્રદર્શિત કરે છે કે, શહેરી અને ગ્રામીણ રસ્તાઓ પર ચાલતી વખતે, તે ફરસીથી જડેલા છે કે કેમ એ સિવાય બીજો કશો ભેદ તો હું શી રીતે પારખી શકતી હોઇશ ? એ લોકોને ખબર નથી કે મારું સમગ્ર શરીર મારી આસપાસની બધી પરિસ્થિતિ ગ્રહવા સચેતન હોય છે.

'શહેરનો ઘોંઘાટ અને ગડગડાટ મારા ચહેરાનાં જ્ઞાનતંતુઓ પર અથડાય છે. ને અદૃષ્ટ સમૂહના અનંત પગરવને હું અનુભવું છું. એ બધો બસૂરો કોલાહલ મારા આત્માને સંતાપે છે.'

* * *

'મારા અભ્યાસના ઓરડાની ભીંત પર, મને ફાવે તેમ નીચે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોમરની ગોળ મુદ્રાકૃતિ ટાંગેલી છે. એ રમણીય વિષાદમગ્ન ચહેરાને હું પ્રેમપૂર્વક સ્પર્શી શકું છું. એની ભવ્ય ભમરની દરેક રેખાની મને બરાબર ખબર છે. વિગ્રહ અને વિષાદની જાણે કઠોર સાક્ષીઓ, વીતી ચૂકેલા જીવનના લિસોટા!

'એના પ્રિય વતનનો પ્રકાશ અને નીલવરણું આકાશ શોધતી જણાતી એની દર્શનરહિત આંખો અને એ શોધની નિષ્ફળતા એ નિર્જીવ પ્લાસ્ટરમાં પણ પ્રગટ થાય છે. અને એ સુંદર ચહેરા પર દઢતા, સત્ય તેમજ મૃદુતા કેવાં ઝગહળે છે! કવિની એ સિકલ છે, વિષાદ-પરિચિત પુરુષની એ મુદ્રા છે.

'અસ્થિર અને જાઉં-ન-જાઉં કરતી ગતિએ, શિબિરે શિબિરે રસ્તો ઢૂંઢતો હોમર જીવન, પ્રેમયુદ્ધ તથા એક ખાનદાન પ્રજાનાં પરાક્રમોનાં યશોગાન ગાતો જાય છે એ હું કલ્પનામાં સાંભળી શકું છું.

'મને તો લાગે છે કે રેખા અને વળાંકનો અદ્‌ભુત તાલબદ્ધ પ્રવાહ, જોવા કરતાં વધારે સૂક્ષ્મતાથી સ્પર્શી શકાય. એ ગમે તેમ હશે. આટલું હું જાણું છું કે પ્રાચીન ગ્રીક લોકના દેવદેવીઓની આરસ-પ્રતિમાઓમાં મને તે લોકોના હૃદયસ્પંદોનું ભાન થઇ શકે છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૪. એક સૈકાનો નિષ્કર્ષ

ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસની જ્યારે જ્યારે ઐતિહાસિક સમીક્ષા થાય છે, ત્યારે ત્યારે તેમાંથી એક મુદ્દો ધ્યાન બહાર સરી જાય છે: સાહિત્યની ખપતનો ઇતિહાસ: ગુજરાતી સાહિત્યનાં 'બેસ્ટ–સેલર્સ'નો ઇતિહાસ.

નર્મદની કૃતિઓથી માંડીને રમણલાલનાં પુસ્તકો સુધીનું વેચાણ, એની ચડતીપડતીનાં કારણો સહિત, એક અલગ સમાલોચનાને માટે મહત્ત્વનો વિષય છે.

ઇંગ્લંડના સાહિત્યની આગલી સદી ઇ. સ. ૧૮૩૦ સુધી પુસ્તકોના વેચાણને હિસાબે કેટલી કંગાલ હતી? ચોપડીઓનાં દળદાર અને મોંઘાં થોથાં નીકળતાં. સસ્તી આવૃત્તિઓને તો કોઈ ઓળખતું નહોતું. તે છતાં ય વધુમાં વધુ વેચાણ વીસ હજાર પ્રતો પર તો જતું જ હતું. લેખકની આવકનો જુવાળ એક હજાર પાઉંડ પર તો પહોંચતો.

૧૮૨૧માં આવી આગગાડી: લાંબી લાંબી મુસાફરીઓ, કઢંગા ડબ્બા, ને અંધિયાર જીવનના કંટાળાએ ચોપડીઓના વાચનની કાળી જરૂર ઊભી કરી. થોડાં જ વર્ષોમાં પ્રકાશકોને 'સસ્તી આવૃત્તિ'ના મનસૂબા ઊગ્યા. એક જ પ્રવાસે પૂરી થાય ને ખિસ્સામાં મૂકી શકાય તેવી ચોપડીની કલ્પના જન્મી: અખતરો થયો: સફળતા મળી. વેચાણમાં ઉછાળા આવ્યા. લોકો 'ભાઇ, જરા વાંચવા આપશો?'ની ભિક્ષુકવૃત્તિ છોડીને પોતપોતાની પ્રતો ખરીદતા થયા.

'મધર્સ ઍન્ડ ડૉટર્સ' નામની પહેલી સસ્તી ચોપડીએ ૧૮૩૧માં એક લાખ પ્રતોનો ઉઠાવ દીઠો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૮૩૬માં 'પિકવિક પેપર્સ' પ્રગટ થયું. બાવીસ વર્ષના અજાણ્યા જુવાન ચાર્લ્સ ડિકન્સને લંડનની કોઇ એક પ્રકાશક–પેઢીએ હળવી રમૂજી સળંગ કથા લખવાનું કહ્યું: 'શિલિંગ પ્રકાશનમાલા'માં મૂકવા માટે.

પહેલા બે ખંડોના ડિકન્સને ૨૯ પાઉંડ મળ્યા. એમાંથી તો સાહિત્યકાર પરણ્યો, ને મધુ–રજની પણ મહાલી આવ્યો! આગળ જતાં એ પુસ્તકમાંથી એને ત્રીસ હજાર પાઉંડ મળ્યા.

તે પછી ૧૮૪૨ સુધીમાં અન્ય ચાર પુસ્તકોનો ઝડપી ઉઠાવ થયો.

ઝડપી ઉઠાવના આ પવનમાં ઝંપલાવવાની લાલચ બ્રિટનના એક પ્રખ્યાત વડાપ્રધાનને ય વળગી. રાજકારણને કાદમ્બરીનું કલેવર પહેરાવવાનો તુક્કો બેન્જામિન ડિઝરાયલીને સૂઝયો. ૧૮૪૪માં એના નવલ 'કોનિંગ્ઝબી'એ બ્રિટનમાં વંટોળ ફૂંક્યો. એનાં પાત્રાલેખને વિકટોરિયા–યુગના અમીરી સમાજમાં ઘેર ઘેર ફફડાટ પ્રગટાવ્યો.

૧૮૫૦નું વર્ષ: કરુણરસની બોલબાલા. 'અંકલ ટૉમ્સ કેબિન', 'ધ વાઇડ વાઇડ વર્લ્ડ' વગેરેએ પોચા હૃદયની પ્રજાનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુ લીધાં, ને ગજવામાંથી નાણાં લીધાં.

સંસાર–રુદનના ગુંગળાવતા વાતાવરણમાંથી સાહિત્યને વિશાલ સાગર અને મોકળી હવાનાં મેદાનનાં જીવનમાં લાવનાર ચાર્લ્સ કિંગ્સલી: એનું 'વેસ્ટવર્ડ હો!' ઝંઝાવેગે ઊંચકાયું.

૧૮૬૫: અમર સાહિત્યમાં સ્થાન લેનાર 'એલિસ ઇન વન્ડરલૅન્ડ'નો જન્મ. એની ખપતે તો એના લેખકને સ્તબ્ધ જ બનાવી નાખ્યો. બાપડો સરલ સાદો ગણિતશાસ્ત્રી: નદીના પ્રવાહમાં ઉજાણીએ જતાં જતાં રસ્તે એક છોકરીને એણે વાર્તા કહી. પછી એ છોકરીને માટે જ લખી નાંખી.

૧૮૮૫: આજ પણ અનેક વિદ્યાર્થીઓના દફ્તરને શોભાવતાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બે પુસ્તકો : 'ટ્રેઝર આઇલેન્ડ' અને 'કિંગ સોલોમન્સ માઇન્સ': બીજું રાઇડર હેગાર્ડનું લખેલું. લેખક હોડ વદ્યા હતા. કોઇએ મેણું મારેલું કે: 'ટ્રેઝર આઇલેન્ડ' કરતાં સારું તું લખી રહ્યો લખી!' એના જવાબમાં એ લખાયું.

૧૮૮૯: 'થ્રી મેન ઇન એ બોટ'નો સિતારો: ૧૯૦૨માં 'ધી ફોર ફેધર્સ': ૧૯૦૪માં 'ગાર્ડન ઑફ અલ્લાહ': એની તો એક વર્ષ સુધી મહિને મહિને આવૃત્તિ નીકળી.

અજાયબ ન થશો—પહેલા જ નવ માસમાં દોઢ લાખ નકલો ઊપડી: 'ધી રોઝરી'ની ૧૯૦૯માં. તે પછી મહાયુદ્ધ આવ્યું. યુદ્ધની ગરમી ચડાવનાર 'ધ ફર્સ્ટ હન્ડ્રેડ થાઉઝન્ડ'ની છોળો ઊડી. યુદ્ધ વિરમ્યે વૂડહાઉસે પ્રજાને ફરી એકવાર હસાવી: એનું 'પિકેડિલી જિમ' અઢી લાખ ઘરોમાં હાસ્ય વેરવા પહોંચી ગયું.

૧૯૨૧ થી ૧૯૨૪ની વંટોળ–ખપત આ ચોપડીને ભાગ્યે ગઈ: 'ઈફ વિન્ટર કમ્ઝ': 'ધ ગ્રીન હેટ': 'ધ કૉન્સ્ટન્ટ નીમ્ફ' વગેરે.

૧૯૨૯માં એક જુવાન જર્મને યુદ્ધલીલાનું હૂબહૂ નિર્દય હલમલાવનારું પુસ્તક આપ્યું: 'ઑલ કવાયેટ ઑન ધી વેસ્ટર્ન ફ્રંટ'. પહેલા જ વર્ષમાં એની વીસ લાખ પ્રતો ઊપડી. ત્રણ લાખ તો એકલા બ્રિટનમાં.

ગુજરાતનાં લોકપ્રિય પુસ્તકોની ગત પચાસ વર્ષોની આવી કોઈ તારીજ કાઢી શકાય તો કેમ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૫. સાહિત્યકારોનો યાત્રાસંઘ

એક સાહિત્ય-સાપ્તાહિકના નવસો ને નવાણું અંકો પૂરા થયા. હજારમા અંકના પ્રકાશનની ઊજવણી લેખે તેણે સાઠ જેટલા સાહિત્યકારોનો યાત્રાસંઘ કાઢ્યો. આ યાત્રાસંઘે ફ્રાંસ દેશનું તીર્થાટન કર્યું. આ સાપ્તાહિક ઇંગ્લંડનું 'જહોન ઓ' લંડન વીકલી.'

ફ્રાંસમાં આ સાહિત્ય-સંઘ જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં તેમનું જાહેર સન્માન થયું. મ્યુનિસિપાલિટીઓ જેવી નગર-સંસ્થાઓએ તેમનાં સ્વાગત કર્યાં. સંગ્રહસ્થાન જેવાં સ્થાનોમાં તેમને માહિતી પૂરી પાડનારાં સાધનો હાજર કરવામાં આવ્યાં.

એલેકઝાંડર ડ્યુમાએ જ્યાં 'મોન્ટી ક્રીસ્ટો' લખ્યું તે પ્રશાંત પ્રકૃતિ-ખોળે ઊભેલી ગ્રામ-કુટિર : પ્રાચીન કવિ પીઅરે કોરનેલી જ્યાં જન્મ્યો ને સાઠ વર્ષ જીવ્યો તે પુરાતન મકાનઃ એ મકાનમાં સચવાયેલી કવિની ઉત્તમ કૃતિઓની અપ્રાપ્ય પ્રથમાવૃત્તિઓ: પારિસની ભરવસ્તી વચ્ચે ઊભેલું વિકટર હ્યુગોનું ઘરઃ આ બધાં તેમનાં યાત્રાધામો બન્યાં.

હ્યુગોના ઘરના ખંડો કે જેમણે જ્યોર્જ સેન્ડ, ડ્યુમા અને લા માર્ટીન વગેરે મશહૂર શાયરોને પિછાન્યા તેમાં સંઘે પરિભ્રમણ કર્યું. ત્યાં સચવાયેલા સંગ્રહસ્થાને હ્યુગોના બુલંદ સર્જકત્વની પ્રતીતિ પૂરી પાડી: હ્યુગો ચિત્રકાર હતો, કારીગર હતો ને લેખક હતો. ફુરસદની વેળામાં હ્યુગો લાકડાનું કોતરકામ કરતો. એ બધી કૃતિઓ ત્યાં મોજૂદ છે.

બાલ્ઝાકે જ્યાં પોતાના સર્જક-જીવનનાં છેલ્લાં આઠ ઉત્તમ વર્ષો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગુજારેલાં તે મકાનની સંધે મુલાકાત લીધી. પોતાના લેણદારોનું કરજ ભરપાઈ કરવા સારુ થઇને જ્યાં બાલ્ઝાકને રોજિંદા અઢાર અઢાર કલાક કલમ ચલાવીને ફક્ત વચ્ચે વચ્ચે કૉફીના ઘૂંટડા લેતે લેતે લેખનકાર્ય કરવું પડેલું એ લેખન-ખંડ તેમણે જોયો.

એ ખુરશી ને એ ટેબલ બાલ્ઝાક જે સ્થિતિમાં છોડી ગયો તે જ સ્થિતિમાં મોજૂદ છે. હજુ યે ટેબલ પર અઢારમી સદીની 'એન્સાઇકલોપીડિક ડિક્શનરી'ના ચાર ગ્રંથો પડેલા છે. પોતે જેને માટે ભારી મગરૂબ હતો તે પોતાના જમણા હાથનું કાંસાનું બાવલું (કાસ્ટિંગ) પણ હજુ ટેબલ પર પડ્યું છે.

એ મકાનને બે બારણાં છે. એક આગલું ને એક પાછલું: લેણદારોની ઉઘરાણીમાંથી છટકી જવા માટેની એ સગવડ હતી! કેમકે બેઉ બારણાં અલગ અલગ ગલીઓમાં પડતાં. એક ત્રીજુ ગુપ્ત બારણું ભોંયમાં છે; લેણિયાતો જ્યારે પેલાં બન્ને બારણાં ઠોકતા હોય ત્યારે ભંડકમાં ઊતરી જવાનું!

દીવાલો પર હજુ ય બાલ્ઝાકની વિલક્ષણ પ્રેમ-ઘટનાના અવશેષો છે; લાગટ સત્તર વર્ષ સુધી પોતે એક પોલેન્ડવાસી ઉમરાવજાદી સાથે નર્યા પત્રવ્યવહારથી જ આત્મિક પ્યાર 'પ્લેટોનિક લવ' કર્યા કરેલો ને મૃત્યુ પૂર્વે છ જ મહિના પર એ પ્રેમલગ્નની સિદ્ધિ પામ્યો હતો.

બાલ્ઝાકનાં બીજાં ય કેટલાંક પરાક્રમો ત્યાં સાંભળવા મળ્યાં: મહાન મુગલ શહેનશાહની કહેવાતી એક મુદ્રિકાનો પત્તો મેળવવા પાછળ એ ખુવાર થયેલો—ને મુદ્રિકા જ્યારે જડી ત્યારે માલમ પડ્યું કે તેની કિંમત છ દોઢિયાંથી વધુ નહોતી. ભાઈશ્રીએ ખનિજોની મોટી ખાણો ખોદવાની યોજનાઓ બનાવી હતી. ફ્રેંચ બજારભાવને તોડી નાખવા બાપડાએ એક લાખ પાઇનેપલનાં ફળઝાડનું વાવેતર કર્યું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતું; અને પોતાનું મકાન ચણાવતાં ભાઈસાહેબ દાદરની જ ગણતરી ચૂકી ગયેલા એટલે પછી સીડી દીવાલની બહાર મૂકવી પડેલી.

'વાઘ' ઉપનામથી મશહૂર બનેલા રાજપુરુષ ક્લેમેન્સોનું નિવાસ-ગૃહ નીરખ્યું. એ પણ એના મરણ વખતે જેવી હતી તેવી જ સ્થિતિમાં રાખવામાં આવેલ છે: પ્રધાનોની યાદગાર બેઠકો જ્યાં મળતી તે મેજ ઉપર પડેલું તારીખિયું આજે પણ ક્લેમેન્સોની મૃત્યુ-તારીખ ધારણ કરી રહેલ છે. ઘડિયાળના કાંટા પણ અત્યારે રાતના પોણા બે બજ્યાના લીટા પર થંભેલા છે.

અવસાનની રાત્રીએ પોતે લખી રહ્યો હતો તે પુસ્તકનું છેલ્લું અધૂરું પાનું પણ અનામત ઉઘાડું છે. એ પુસ્તકનું નામ રાખેલું 'ધી ગ્રેન્ડર ઍન્ડ મિઝરી ઑફ વિક્ટરી'. પોતે જ કાપી આણેલાં શાહુડીનાં પીછાંળિયાંની એ કલમ વાપરતો અને બ્લૉટિંગ પેપરને બદલે એ પોતાના જ વતન વાન્ડીની રેતી વાપરતો. એનાં ચશ્માં પણ એણે છેલ્લી વાર ઉતારીને 'હિસ્ટરી ઑફ ધી પોપ્સ' નામના પુસ્તકનાં પાનાં પર મૂક્યાં હતાં ત્યાં ને ત્યાં પડેલાં છે. એ મહા-પુરુષની કૃતિઓનું, વપરાશની વસ્તુઓનું વગેરેનું જે સંગ્રહાલય પણ ત્યાં રાખેલું છે તેની આ સંઘે મુલાકાત લીધી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૬. સુરુચિનું ધોરણ ઊંચું રાખનાર

વર્તમાનપત્રોનાં પાનાંને સાહિત્યરંગી રાખનાર લેખકોની પરંપરા સાચવીને અંગ્રેજી પત્રકારત્વ ઊજળું રહ્યું છે. રોજિંદા બનાવોની સનસનાટીમાંથી મોકળા રહેતા એવા લેખકોએ અખબારો પાસેથી પોતાનું એકેક જ પાનું મેળવી લીધું હોય છે.

એ પાનાંમાં લેખકો ચાલુ પ્રજા–જીવનની મર્માળી સમીક્ષા કર્યા કરે છે, ઘટનાઓનાં મંથનોમાંથી નવનીત વલોવે છે: સંસારના પ્રકટ-અપ્રકટ પ્રવાહોમાંથી ડહાપણનાં મોતી વીણે છે.

એની પાસે વાદ એક જ હોય છે: સુરુચિવાદ. એને પ્રિયમાં પ્રિય એક તત્ત્વ હોય છે; પ્રજાસમસ્તને શોભવતો આત્મસંસ્કાર. શત્રુ એને કોઈ નથી હોતો, છતાં તે સહુ કોઈ વાદ અને વ્યક્તિની કડક ખબર લે છે. એ ખબર લેવાની શૈલી સ્નિગ્ધ છતાં સાફ, માર્મિક છતાં દંશમુક્ત અને મક્કમ છતાં રમતિયાળ હોય છે.

આવા અકેક પાનાનું એકધારું લેખન—વર્ષોનાં વર્ષો સુધી અણચૂક ચાલ્યું આવતું લેખન, વાચકદુનિયાને મન એક જીવતી વ્યક્તિ જેવું બની રહે છે, સદાના વફાદાર સાથી તરીકે સ્થાન પામે છે, પ્રજાજીવનના પ્રવાહો પર ધારી અસર છાપનાર બને છે.

એવા એક શૈલીસ્વામી વિચારક લેખકની અંગ્રેજી આલમને ખોટ પડી છે. 'નેશ' અને 'ઇલસ્ટ્રેટેડ લંડન ન્યૂઝ'ના અક્કેક પાના પર જી. કે. ચેસ્ટરટનને હવે વાચકો વ્યર્થ શોધશે. તેમને પોતાને ત્રીશ વર્ષનો મર્મજ્ઞ સ્વજન ખોવાએલો લાગશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'જી. કે. સી.' એનું ટૂંકું નામ હતું. પોતાના વતન ઈંગ્લાંડને, ઠાવકા મધ્યવર્ગી ઈંગ્લાંડને એ ચાહતો. પ્રજાના ખાનદાન સંસ્કારનો એ દાનો પ્રેમી હતો. દંભને એ ધિક્કારતો. વ્યક્તિવાદનો એ પક્ષપાતી હતો, એની કલમમાં પ્રસાદ હતો ને એની બુદ્ધિપ્રતિભા સર્વગ્રાહી હતી.

ચાલુ પ્રજાજીવન વિષે, રાજકારણ, વ્યાપાર, કલા, સાહિત્ય કેળવણી અને ઋતુપરિવર્તનો વિષે પણ એણે અવિરત ધારે કલમ ચલાવ્યા જ કરી. પણ કટુતા કે અંગત રાગદ્વેષ એની કલમમાંથી કદાપિ નથી ડોકાયાં. વિચારોને એણે સુરુચિના જ પોશાક સજાવ્યા છે.

એક વાર એણે લખ્યું કે, ડિકન્સના 'પિકવિક પેપર્સ' નામના પુસ્તકે એટલું કલ્યાણ કર્યું છે, જેટલું પવિત્ર બાઇબલે પણ નથી કર્યું. આ એક જ વાકય 'જી. કે. સી.' ના સમસ્ત સાહિત્ય-વલણની આરસીરૂપ છે.

એવાં મનુષ્યો સમસ્ત પ્રજાની વિચારશક્તિના સાર રૂપ બની રહે છે. લોકોની તુલનાવૃત્તિ સદા જાગતી રાખનાર આવી મોકળી છતાં ઠરેલી કલમો આપણા સાહિત્યપ્રદેશમાં પણ નીકળે એ જરૂરનું છે. કોઇ પણ અમુક વાદની કે છાપાના પક્ષની ધરેડમાં ન ઊતરી જતી આવી કલમો જ પ્રજાને વધુ લાભ કરે છે.

પોતાના વિચારવાહન માટે શૈલી શોધતા હરકોઇ લેખકે 'જી. કે. સી.'નું વાંચન સેવવા જેવું છે. 'મિસ્ટર બ્રાઉન' નામના એના પુસ્તકમાં સંસારને હળવો અને મર્મભીનો કરનાર એક પાદરીના પાત્રમાં તમે 'જી. કે. સી.'ને પોતાને જ મૂર્તિમાન બનેલો જોશો. અને માનવપ્રેમથી રસેલી, કટ્ટર આઘાતો કરનારી તે છતાં એક પણ અંગત દંશથી મુક્ત, પરિણામે એક પણ દુશ્મન ન મૂકી જનાર એ લેખિની તમને જીવનમાં નવો માર્ગ આપશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૭. પત્રકારની કબર ઉપર—

'ઘણી સહેલાઈથી એ પૈસાદાર બની શક્યો હોતઃ પોતાના અખબારનું ધોરણ જરીક નીચું ઉતારે એટલી જ વાર હતી. પરંતુ એ લાલચની સામે થવા જેટલીય જરૂર એને નહોતી પડી; કેમકે ધક્કો મારીને કાઢવો પડે તેટલો એની નજીક જ એ કમાવાનો વિચાર નહિ આવેલો ને! સળગતી પ્રામાણિકતાને સેવનારો એ માનવ હતો એટલું કહેવું બસ નથી. એનામાં તો ધુંજજતની વીરતા હતી.'

જેઓની મૃત્યુ–ખાંભી ઉપર બેધડક આટલી પંક્તિઓ લખી શકીએ, તેવા પુરુષો આજની અખબારી દુનિયામાં ક્યાં છે? કેટલાક છે? થઈ ગયા છે કોઈ?

એવો એક પુરુષ અત્યારે માન્ચેસ્ટર નગરના કબ્રસ્તાનમાં સૂતો છે. એનું નામ શ્રીમાન સી. પી. સ્કૉટ. ૧૯૩૨ના બેસતા વર્ષને દિવસે ૮૫ વર્ષની ઉમ્મરે એણે શ્વાસ છોડયા. બે મહાન યુગોનાં મસ્તકો પર અકેકો પગ મૂકીને જીવેલા એ પત્રકારની જીવનકથાનાં, શબ્દેશબ્દ જોખી જોખી લખેલાં ૩૬૫ પાનાં એ યુગ-પુરુષની જીવનકથાને પૂરો ન્યાય નથી આપી શક્યાં.

દાબી દાબીને એની કથા–સામગ્રી ઠાંસવમાં આવી છે, છતાં લખવા જેવું એટલું બધું રહી ગયું છે કે એક શબ્દના પણ દુર્વ્યય વગર એ જીવનકથાનાં પાનાં બેવડી સંખ્યાને અડકી શકયાં હોત.

'માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન' એટલે બ્રિટનનો લોકમત ઘડનારું એક મહાબલ. શત્રુઓ પણ એના શબ્દને જૂઠો ન કહી શકે. એનું પત્રકારિત્વ એટલે સુવર્ણ–તુલા. છાપાં ચલાવવામાં અતિશયોક્તિના રંગ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પુરાવા જ રહ્યા, એ ઉકતિને 'માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન' જૂઠી પાડે છે. અને 'માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન' એટલે તો સી. પી. સ્કૉટની જબાન. સાઠ વર્ષો સુધી એને સીંચી સીંચી સ્કૉટે એનો કાળજીભર્યો ઉછેર કર્યો.

પચીસ વર્ષની ઉંમરે સ્કૉટ આ પત્રને તંત્રીપદે બેઠો. પહેલા દોઢ દાયકા સુધી એણે ધીર વિવેકબુદ્ધિથી પોતાના ઘડતર કર્યું. સાથીઓની પસંદગી કરવામાં એણે વિરલ શાણપણ દાખવ્યું. બધા પ્રથમ કક્ષાના જ તેજલ તારાઓ જોઈએ એવો આગ્રહ એણે ન રાખ્યો. સહુ કોઈની વિચારપદ્ધતિ કે કાર્યરીતિ પોતાના સ્વભાવ-ચોગઠામાં બંધ બેસે એવી એની જીદ નહોતી.

આને પરિણામે જ સ્કૉટની કારકિર્દીમાં આર્નોલ્ડ, મોન્ટેગુ, અને હૉબહાઉસથી લઈ બીજા કૈંક સહતંત્રીઓ, ખાસ પત્રલેખકો, પરદેશના પત્રલેખકો, કલા અને રમતોના વિવેચકો, નિષ્ણાતો વગેરેનું એવું તો એકલોહિયું જૂથ જમા થયું કે જે જૂથે અનેક સંગીત-પ્રેમીઓને, ખેલાડીઓને તેમજ ક્રિકેટરોને 'માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન'નું પાકું વ્યસન લગાડયું.

ચાલીસ વર્ષની વય લગી તો સ્કૉટની બહુ કંઈ પિછાન પણ નહોતી. અખબાર પણ પ્રાંતિક મહત્તાથી પર જઈ શકયું નહોતું. ઉદાર વિચારોની હિમાયત કરનારું ગણાતું, પણ એ ઉદારમતવાદની પછવાડે આગ્રહની ગરમી હતી તેનો પરિચય તો મોડો મોડો પડ્યો. બ્રિટનના વડા પ્રધાન ગ્લેડસ્ટને આયર્લૅન્ડને સાંસ્થાનિક સ્વરાજ આપ-વાનો ઝંડો ઉપાડયો ત્યારે ભલભલાં ઉદારમતવાદી છાપાં વિરોધી છાવણીમાં જઈ ભરાયાં. ઝંડાને ઝાલીને મોખરે આવી ઊભાં સી. પી. સ્કૉટ અને એનું મુખપાત્ર. તે દિવસથી 'ગાર્ડિયન'ની વીરત્વભરી માનવતા ઝલકી.

એ માનવતાનો ઝલકાટ દિનપ્રતિદિન ઉજ્જવલ થતો ગયો. મહાયુદ્ધમાં એ માનવતાની કસોટી થઇ. ફરજિયાત લશ્કરભરતીના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિરોધી સ્કૉટે દેશના દુશ્મન ગણાવા જેટલી હદે પણ પોતાનો અવાજ જારી રાખ્યો. છતાં એણે પોતાના મતાગ્રહની અંદર વિષ-બિંદુઓ ન ભેળવ્યાં. યુદ્ધના કાળમાં આખી પ્રજાને ધૈર્ય દેતો, સંગ્રામના સંજોગો સમજાવતો, સ્વસ્થતા બોધતો એ ઊભો હતો.

લશ્કરી કડકાઇથી કામ લેતો છતાં એ કડકાઈને પોતાની શોભારૂપ ન સમજતો, શબ્દ કરતાં સૂચન વડે જ શાસન કરતો: સ્ટાફ પ્રત્યે સભ્ય તેમજ ભદ્ર, અને સ્વતંત્ર વિચારણાને, ટીકાને, વિરોધને વધાવતો: ચર્ચા માટે હંમેશાં તૈયાર: પોતાના સાથીઓના ઢચુપચુ નિર્ણયોને નાપસંદ કરનાર: જેવો પોતે આગ્રહી તેવો જ સામાના આગ્રહીપણાનો પ્રશંસક.

ફલાણા ભાઈ તો નબળા છે: પોતે એક વાત કરે છે, ને પછી આપણો વિરોધ ભાળીને આપણે કહીએ તેમાં જ 'હા જી હા' પૂરે છે: આ હતો સ્કૉટનો કટ્ટર અણગમો. કારણ?

કટ્ટર નિર્ણયબુદ્ધિ: એ હતી એના જીવનની ગુરુચાવી, અને વિજયનું મર્મબિંદુ. વિચાર કરીને એકવાર લીધેલા નિર્ણયમાંથી ડગલું પણ ન ચાતરવું, ન બીવું, વિરોધનો સામનો કરવા તત્પર રહેવું: મિત્રોની કે પ્રજાની ચાહે તેટલી મોટી ખફગી વહોરવાને ભોગે પણ નિર્ણયને વળગી રહેવું: એ હતો સ્કૉટનો જીવનમંત્ર. ૮૩ વર્ષની વયે એણે તંત્રીપદની રાશ હેઠી મૂકી ત્યાં સુધી એનું મસ્તક અડગ રહ્યું. He never looked back—પાછું વાળીને એણે કદી જોયું નહોતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પંદર ગુજરાતી નવલિકાસંગ્રહો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પેટા–ક્રમ

૧ : સ્વપ્નલોકનાં છાયાતેજ આલેખતાં ચિત્રો
૨ : મૃદુ કાતિલ વ્યંગના વાણાતાણા
૩ : નવીનતા—વસ્તુની નહિ, નિરૂપણની
૪ : ભાવના અને વાસ્તવની કમાન
૫ : સસ્તી સાહિત્ય-વાટિકા
૬ : જળ અને ઝાંઝવાં : બન્ને
૭ : એને સબૂરી ફળી છે
૮ : કલમમાંથી ઊભરાતાં ચિત્રો
૯ : નવલિકાનો સાચો નિરૂપણ-પ્રદેશ
૧૦ : કઠણ કોચલામાં મીઠાં મીજ
૧૧ : માનવતાનાં ઊંડાં પડોની ઉકેલાત
૧૨ : ફરીફરીને જોવા જેવી દુનિયા
૧૩ : કૂંપળોમાં છુપાયેલાં—
૧૪ : જીવનનાં જૂજવાં આંતરબળો
૧૫ : સર્વનું પ્રેમજળાશય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧. સ્વપ્નલોકનાં છાયાતેજ આલેખતાં ચિત્રો

કિશોર વયનાં સચોટ સ્મરણોમાંનું એક છે, અંગ્રેજી બીજા કે ત્રીજા ધોરણમાં શિખવાયેલી ગુજરાતી વાચનમાળાની ચોપડીનો એક પાઠઃ પેરિસના ત્રણ છોકરાઃ જેમણે એક નિરાધાર ડોસાને મદદ મેળવી આપવા માર્ગ પર ગાયનો ગાયેલાં. એનું દશ્ય એક કસ્બાની સોશિયલ ગેધરિંગમાં રચીને ભજવેલું ય ખરું. આજે ત્રીસેક વર્ષે એ પાઠનો પત્તો મળ્યોઃ બ. ક. ઠાકોરના 'દર્શનિયું' માંથી.

દશ નવલિકા (!)નું ઝૂમખું આ 'દર્શનિયું'. ૧૯૨૪ માં પહેલકી વાર પ્રસિદ્ધ થયેલું, મને તો ૧૯૪૦ ની બીજી આવૃત્તિરૂપે જ પહેલવહેલું જોવા જડયું.

'દર્શનિયું' શબ્દ પણ સૌ પહેલી વાર પિછાન્યોઃ એ તો બાળકને કાંડે પહેરાવાતો પારાનો બેરખો. એવો સુંદર શબ્દ અહીં નવલિકા નામના સર્જનસ્વરૂપના રૂપક લેખે યોજાયો છે. પણ આ દસે લખાણો નવલિકારૂપી નથી. એ નિહાળ્યા પછી સુંદર નામનું અહીં ઔચિત્ય એક જ લાગ્યું કે આ લખાણોમાં બાલ અને કિશોર હૃદયોની કેટલીક સ્વપ્નસૃષ્ટિ રજૂ થઇ છે.

'એક પલાંઠીએ ધ્યાનની એક પ્રવૃત્તિમાં જોઇ લેવાય તે નવલિકાઃ એક જ છાપ મારે તે નવલિકા.' કર્તાના પોતાના જ આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કથનની કસોટીએ ચડાવતાં આમાં નવલિકા કેટલી ? 'મુકુલ' અને 'કાગભૂત'. પણ ૧૯૩૫ વાળી 'એકતાન' તો નહિ જ. બાકીની નવના સર્જનકાળ પછી તો ગુજરાતે નવલિકાનું અંગ એટલી સરસ રીતે ખેડયું છે કે આ નવલોને કેવળ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ નિહાળવી રહે. 'યુદ્ધકાળનો તરસ્યો લોહીધર્મ' ઉત્કૃષ્ટ નવલિકા, પણ પારકું ધન છે એ તો.

'માતા અને બાળક' એટલે એ બે સ્વજનો વચ્ચેનો ટૂંકો રહસ્યદર્શી વાર્તાલાપ—એ પણ અંગ્રેજી પરથીઃ 'ગુલદાવરીનું ફૂંડું' એ પણ બાળકને બોધક બનનાર પ્રસંગ, અંગ્રેજી પરથીઃ 'પેરિસના ત્રણ છોકરા' એ કિશોરને પરમાર્થ પ્રબોધનાર પ્રસંગ, અંગ્રેજી પરથીઃ 'ધરતીનો છેડો ને ઘરનો નેડો' અંગ્રેજી પરથીઃ 'ઉ–વોલ્ડોનો સ્મારક-સ્તંભ' અંગ્રેજીનો તરજુમોઃ 'યુદ્ધકાળનો લોહીતરસ્યો ધર્મ' અંગ્રેજી પરથીઃ એમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છેલ્લીઃ વાર્તાવિધાનની અને ભાષાંતરની, બેઉ દૃષ્ટિએ સર્વશ્રેષ્ઠ. એમ થઇ જાય કે ભાષાંતરની આવી સુંદર અદા થતી જવાબદારી હજી આપણામાંના ઘણા થોડાએ જાણી છે.

અનુવાદો અને તરજુમાઓમાં પણ કર્તાની કાળજીભરી, ચીવટભરી, સઘન ગદ્ય–બાનીનાં દર્શન થાય છે. એ સઘનતા એક સદ્‌ગુણરૂપે પહેલેથી છેલ્લે સુધી છાઇ રહે છે. ઉત્તેજના કે ઉતાવળ વિનાની આ બાનીમાં ગંભીરતા અને ગૌરવ, કલકલ કે ખળખળ નિનાદે નહિ પણ ઘેરા નદ–પ્રવાહના ઘૂંટાયેલા રવે રસળતાં રહે છે. ને એની સપાટી પર સ્વપ્નલોક છવાઇ રહ્યો છે.

માસ્તરે વગરવાંકે મારી કાઢી મૂકેલા અને પિતાએ પણ વગર-તપાસે હડધૂત કરેલા માતૃહીન બાળ મુકુલની આંતરવ્યથા પર સ્વપ્નલોક ઝલમલ કરે છે. 'દેવી અને યોગીરાજ'માં પણ સ્વપ્ન : 'કાગભૂત'માં પણ મૂર્છાના પડદા હેઠળ સ્વપ્ન : 'એકતાન'માં પણ શૈશવની સ્મૃતિઓ લહેરાવતાં રમતસપનાં ને સપનાંરમતોઃ લગભગ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રત્યેક લખાણની સૃષ્ટિ સ્વપ્ન અને જાગ્રતિ વચ્ચે કાગાનીંદરે લહેરાય છે. જીવનના આ પાર અને પર પાર વચ્ચે સ્વપ્નસેતૂ બંધાયો છે. એની પર પ્રત્યેક મુખ્ય પાત્ર આવજા કરે છે. નિગૂઢતા ટપકી રહે છે. ચિત્રો અંતઃસ્તલના રંગો દાખવે છે.

કલ્પના અગોચર લોકના ભણકારા લઈ આવે છે. જીવનની રહસ્યભરી વાતો કહેતાં આ માનસપટનાં બારીક આલેખનો છે. ટૂંકી વાર્તાના વ્યાખ્યા–ચોગઠામાં બેસે, ન બેસે, છતાં એ જીવન–મૃત્યુની સીમાદોરી પર રમતાં ચિત્રો છે.

ભાષાની મૂંઝવણ એક તો કર્તાની પોતાની જોડણીની, બીજી તળપદા પ્રયોગોની, ને ત્રીજી અશુદ્ધિ–દોષોની. ને ઠાકોર–બાનીનું ખડબચડાપણું તો અહીંય થોડો પસીનો ઉતારી લેશે. પણ ફિકર નહિ, એમનાં પદ્યબંધોમાં ને વિવેચનલેખોમાં છે તેટલું પ્રમાણ એ ખડબચડાપણાનું આમાં નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. મૃદુ કાતિલ વ્યંગના વાણાતાણા

મનોવિજ્ઞાનને નાની વાર્તાઓમાં જોર દઇ રમતું કરનાર શ્રી. રા. વિ. પાઠક છે. કોઈ ખાસ વર્ગના કે સિદ્ધાંતના હિમાયતી બન્યા વગર શ્રી. પાઠક આપણા મધ્યમ વર્ગમાંથી તેમજ નીચલા થરોમાંથી હરકોઈ એકાદ જીવનનો માર્મિક કિસ્સો ઊભો કરે છે, ને સંપૂર્ણ ઠાવકાઈથી, મૃદુ કાતિલ વ્યંગના વાણાતાણા પાડતા પાડતા એક કથનકાર કથતા હોય તેવી સરળ ઘરગથ્થુ શૈલીમાં વાર્તાઓ લખે છે.

મોમાં જેમ વધુ પલળે તેમ વધુ સ્વાદ આપતી અમુક ખાદ્ય વસ્તુઓ જેવી એમની વાર્તાઓ આપણી પાસે કેટલુંક ધૈર્ય માગી લ્યે છે. તેનો પ્રત્યેક ખૂણો ક્રમે ક્રમે પ્રદીપ્ત બને છે. ને છેવટે તો એ આખી જ ઘટના-માળને અજવાળી દેનારો રસપ્રદીપ આપણા મનમાં જ ધીરેથી ચેતાઇ જાય છે.

નવલિકા-લેખનના શોખીનોએ શ્રી. પાઠકની વાર્તાઓનું ઘડતર વિચારવા જેવું છે.

એમની 'દ્વિરેફની વાતો'નો પ્રથમ ખંડ સારો લોકાદર પામ્યો હતો; બીજા ભાગની રાહ લાંબા સમયથી જોવાતી હતી. પ્રથમ કોટિની કૃતિઓ ગુજરાતમાં ઝડપથી નીપજતી નથી. શ્રી. પાઠક જાતે પણ ઘણા 'ફાસ્ટીડિયસ'—ચીકણા ને ચાગલા લેખક છે. ઝંઝાવાત એની પ્રકૃતિમાં કલમમાં નથી. અતિ બારીક નિરીક્ષણ અને તે પછી પાછું આવેગ વિનાનું ધીમું ઘડતર એમની લેખનકલાની શોભામાં તેમજ મર્યાદામાં પરિણમે છે. પોતે કેટલું લોકોપકારક કથાસાહિત્ય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લખી શકે છે એ વાતનું ભાન કદાચિત જ્યારે એમને આવશે, ત્યારે પોતાની આજની મંદ ગતિને એ પોતાના સંબંધમાં અક્ષમ્ય ગણશે.

દસ નવી કથાઓ એ રજૂ કરે છે. 'હૃદયપલટો' અને 'બે મુલાકાતો'ની ભૂમિકા એમણે બારડોલીના તેમજ તે પછીના દેશવ્યાપી સત્યાગ્રહમાંથી ઉઠાવી છે: 'છેલ્લો દાંડક્ય ભોજ'માં અત્યારના 'સંતતી નિયમન'ના વિચારપ્રચાર ઉપર વિવેચન કરવાનું પ્રયોજન છે: 'દેવી કે રાક્ષસી' અને 'સુરદાસ' જાતીય ઈર્ષ્યાનો વિષય છેડે છે: 'કુલાંગાર' ગામડાંની ભ્રષ્ટમાનસ જ્ઞાતિ–સંસ્થાઓનું કટાક્ષભર્યું શબ્દચિત્ર છે: અને 'મેહફિલે ફેસાને ગુયાન'ના મથાળા હેઠળ મુકાએલી ત્રણ કથાઓમાં પણ મુખ્યત્વે તો મૈત્રીસંબંધની અંદર ઊઠતી નૈતિક અથડામણોનું પૃથક્કરણ છે.

મહેસૂલ–સત્યાગ્રહમાં જપ્ત થએલી જમીન ખરીદનાર એક ખ્રિસ્તી ગૃહસ્થની સ્ત્રીને પ્રસવમાં આડું આવેલ છે. એ જ જમીન હારી બેઠેલો સત્યાગ્રહી ઘાંચી અબ્દુલ, માનવધર્મને ખાતર બહિષ્કારનો ભંગ કરી, આંખે પાટા બાંધી બાઇનું આડું ભાંગે છે. જમીનદાર પતિપત્ની પસ્તાવો કરીને ગામમાં 'અબ્દુલ પ્રસૂતિગૃહ' સ્થાપે છે.

અનિયંત્રિત વિષયસુખને ખાતર પત્નીઓ પર ચિરવંધ્યત્વના તેમજ મુદતબંધી સંતતી નિયમનના પ્રયોગો કરતો કરતો રાજા દાંડક્ય ભોજ આખરે કેવળ નયનપાતથી જ ચાહે તે સ્ત્રી જોડે વિષયસુખ ભોગવી લેવાની ઔષધસિદ્ધિ સાધે છે. એવા એક નયનપાતનો ભોગ બનેલી એની ભીલ પ્રજાની એક કન્યા દાંડક્યનો તેમજ તેના રાજ્યનો નાશ કરાવી મૂકે છે.

પત્નીનો પતિ પ્રત્યેનો બેહદ પ્રેમ ઇર્ષાથી સળગી ઊઠીને એને સગે જ હાથે પોતાના પ્રાણ લેવરાવે છે, કેમકે સ્ત્રી અને પુરુષની પરસ્પર પ્રીતિ મૂળે તો હિંસક છે, ખાઈ જનારી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માએ કેવળ પ્રેમની જબરદસ્તીથી વળગાડેલી ગામઠી સ્ત્રીને પુત્ર જ્યારે જેલ–મુલાકાતની અંદર સત્યાગ્રહ–યુદ્ધમાં મશહૂર બનેલી 'ઝંડાવાળી દીવાળી' તરીકે જાણે છે, ત્યારે એનો અણગમો ફાટફાટ સ્નેહોર્મિના સ્વરૂપમાં પલટી જાય છે.

દેવમંદિરોનાં હાટડાં માંડીને બેઠેલો જ્ઞાતિ–સમાજ અંત્યજોની માનતાનાં નાળિયેરો પણ છોડતો નથી: એ જ માનતા કરનારાં અત્યંજ બાળકોને કરાની વૃષ્ટિમાંથી ઓથ આપવા મંદિરમાં તેડી લાવનાર એક શિક્ષિત જ્ઞાતિયુવકનો બહિષ્કાર કરે છે.

આ તો વાર્તાનાં કલેવરો છે. પણ હાડપિંજર ઉપરથી રૂધિરમાંસે-ભર્યા જીવતા દેહની કલ્પના વેગળી છે. આ વાર્તાઓમાં શ્રી. પાઠક સમતોલ દ્રષ્ટિથી ને પૃથક્કરણની રીતિથી જીવતા જીવનના વાણાતાણા વણે છે.

ધર્મશાળાથી લઇ પોળો, ઘરો, ને પ્રાસાદો સુધી ઠાવકી નજર કરતી એની દ્રષ્ટિ અમુક માનસિક પ્રશ્નોને પકડે છે, અને પછી સ્થાનિક વાતાવરણને આબાદ રાખીને એ સમસ્યાઓની દિલસોજ છણાવટ કરે છે.

શ્રી. પાઠકની વાર્તાઓ કેવળ પ્રયોજનલક્ષી ય નથી, તેમ કેવળ રસ-લક્ષી યે નથી. પ્રયોજન એના વિચારોમાં ઘૂમતું હોય છે; ને મૂળ વસ્તુ એના લાગણીપ્રદેશમાં કેવળ એની માનવતાને ખાતર ઝડપાયા પછી જ શ્રી. પાઠક એની અંદર પોતાના પ્રયોજનનો ગર્ભ મૂકે છે. સમતુલા, સમભાવ, વૃત્તિની છેક પાછળ જઇને માનસપ્રદેશને સ્પર્શ કરવાની એમની બુદ્ધિ, અને માનવપ્રકૃતિનાં વિઘાતક પ્રેરકબલોને બહાર લાવવાની ઉદાર માનવતા શ્રી પાઠકની કથાઓના રસને ચિરંજીવી તેમજ ગંભીર બનાવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩. નવીનતા—વસ્તુની નહિ, નિરૂપણની

'કલાક અરધા કલાકની એક જ બેઠકે વાચકના ચિત્તને અધીન બનાવી તેનામાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનો રસાનુભવ રેડી દેવો, તેનામાં અંતઃક્ષોભ મચાવવો, ને તેને ઉચ્ચતર મનોદશામાં સંક્રાન્ત કરવો' : ટૂંકી નવલિકાનો એ જો, શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટના વિધાન મુજબ કલાધર્મ હોય તો, તેની કસોટીએ ચડાવતાં શ્રી રમણલાલ દેસાઇના 'પંકજ' નામે નવલિકાસંગ્રહની સોળ પૈકીની એક 'ખરી મા', 'પુનર્મિલન', 'ગુન્હાની કબુલાત', 'આંસુના પાયા', 'ધનિક હૃદય', 'માનવતા', અને 'ચંદા' સારા પ્રમાણમાં ચઢી શકે છે.

સાવકી મા અને બાલક વચ્ચેની એક મર્માવસ્થા ઊભી કરીને લેખક ચિત્તને વલોવે છે. લજાએલી પત્નીનો બીમાર પતિના જીવનમાં વર્ષો પછીનો પ્રવેશ એક મનોવિજ્ઞાનીને શોભે તેવી અદાથી લેખકે આલેખ્યો છે. મોટા શેઠીઆઓની જોડાજોડ નાના નોકરોનો કુટુંબ-વસવાટ થતાં તેમાંથી બાલકોના સહચારની દુઃખદ સમસ્યા હમેશાં ઊભી થાય છે. અને વધુ કામ ખેંચવા માટે બંગલાના બાગમાં લાવી રાખેલ નોકરનું બાલક શેઠાણીના બાલક જોડે ભળે તો શેઠાણીનું બાલક બગડી જાય ! એ મનોદશા આપણે હમેશ જોઇએ છીએ. પણ એ સામાજિક જીવનદ્રષ્ટિનો સંગ્રામ લેખકે જે દર્દભર રીતે આલેખ્યો છે તેની જ ખૂબી છે. 'આંસુના પાયા'માં પણ લોકમાનસની વાસ્તવિક વૈરવૃત્તિ મઝા પડે તેવી માર્મિકતાથી તેમજ કીનાખોરી ન લાગે તેવી તેજસ્વી લાગણીથી દોરાઈ છે.

'આપણું ખોરડું ખૂંચવી લેનાર આ શેઠની હવેલીના પાયા તું ખોદાવી નાખજે' : એ મરતા બાપના બોલને પાળી બતાવનારો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નટખટ ઠંડાગાર છતાં શુભાશયી જયરામ મિસ્ત્રી આપણને અનેક ગામોમાંથી મળી આવશે. ધનિકો તો ઘણા હોય છે, પણ ધનિક હૃદય જડવાં વીરલ છે. એવા એક વીરલ મિત્રહૃદયનું વાર્તાચિત્ર 'ધનિક હૃદય'ની વાર્તામાં વેધક છે.

'માનવતા'ની વાર્તામાં એક કવિની સાન ઠેકાણે લાવેલ છે. કવિતાસર્જન અને કીર્તિલાલસાની ધૂન—એટલે કે મહત્તાપ્રાપ્તિની કામના એક કવિને એની પત્નીના જીવતાજાગતા વ્હાલ પ્રત્યે ઉદાસીન બતાવે છે. 'ચંદા'માં એક આપઘાત કરનારી પતિપ્રેમી ગ્રામનારીના પ્રેતદેહની ઉત્કટ વાતાવરણ સર્જાવતી કથા છે.

આટલી વાર્તાઓ માનવસ્વભાવનું સાદું છતાં ખૂબીભર્યું પૃથક્કરણ કરે છે; અને કોઇ ઠેકાણે લેશ પણ ઘૃણા કે કે જુગુપ્સા જન્માવ્યા વગર સર્વ પાત્રોના સંયોજનમાંથી ચિત્તતંત્રના તાર કમ્પાવે છે. વસ્તુની કે વસ્તુગૂથણની નવીનતા ન હોવા છતાં વસ્તુદર્શન રસીલું બનાવવાની કલા અહીં વિલસી રહી છે, ને પ્રત્યેક વાર્તાની સમાપ્તિમાં મંગલ કામના ગૂંજે છે.

પાછળની વાર્તાઓમાં રસ પાતળો પડી ગયો છે. સંવાદોનાં નિરર્થક લંબાણે અને જાસુસી કથાનાં વૈચિત્ર્યો આણવાની લાલચે કેટલાંક પાનાં વિનાકારણ રોકચાં છે. 'પંકજ' નામની છેલ્લી વાર્તાનું વસ્તુ અંતઃક્ષોભની પરકાષ્ઠાએ પહોંચાડી શકાય તેવું તથાપિ કલાવિહીન બન્યું છે.

ચાક પરના પીંડાને આંગળાં અડકાડવાની સાથે જ કોઈક ને કોઈક ઘાટ ઉતારવાની શકિત કુશલ પ્રજાપતિમાં રહેલી હોય છે. લેખકનું હસ્તકૌશલ્ય જાણીતું છે. હરકોઈ પરિસ્થિતિ એમના સ્પર્શે વાર્તારૂપ પકડી રહે છે. પણ—અથવા તેથી જ—એમની સર્વ કૃતિઓ અમુક કલાભોમથી નીચેરી તો ન જ જવી જોઇએ, એવી સહુ આશા રાખે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪. ભાવના અને વાસ્તવની કમાન

'**તણખા**' ભાગ ચોથાની છેલ્લી વાર્તા પૂરી કરું છું ત્યારે આ રાણકદેવડીના રૂપની ઝાંય ઝીલીને પાંચસો વર્ષ થયાં વહી જતી ઉબેણ નદીને કિનારે સૂર્ય ઠંડાં તેજ વેરતો ચાલ્યો જાય છે.

આથમતો સૂર્ય, ટાઢો થતો તેજપૂંજ, હરિયાળા કિનારા, પત્થર વગરની પોચી, રેતાળ, પહોળા પટમાં વહેતી ભદ્ર સરિતા, જૂનો કોટ, સંધીનાં બાળધાંના ટોકરાનું ગમગીન સંગીત ઝીલતી સંધ્યા, ને શિર પરની ગાંસડીમાં હોઈ શકે તે કરતાં ઘણા વધારે જીવનપ્રશ્નોનો બોજ અંતઃકરણ પર ઉપાડીને ચાલ્યાં આવતાં સીમનાં લોક—એ વાતાવરણ ધૂમકેતુની વાર્તાઓના મર્મોને પકડવામાં બહુ મોટી મદદ આપે છે.

છેલ્લી મેં વાંચી તે વાત 'ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ'ની. નવા જમાનાનો કોલેજિયન પોલીસ અધિકારીઃ પાનાચંદ શેઠની વહુને ભગાડવાના શક માત્ર પરથી એક બ્રાહ્મણ જુવાનને ભીંસે છે. બ્રાહ્મણ પોતાનું નામ ત્રીકમને બદલે 'ત્રિવિક્રમ' બતાવે છે તે ઇન્સ્પેક્ટરથી નથી સહાતું. ત્રિવિક્રમના મોંમાં બચાવનો એક જ બોલ છે: 'હું સાચું જ કહું છું. હું બ્રાહ્મણનો દીકરો જેલમાંથી પછી જીવતો પાછો નહિ આવું.'

પણ આરોપીને ઠેકાણે લાવવાના ન જૂના ન નવા એવા ખ્યાલો વચ્ચે અટવાયેલું ઇન્સ્પેક્ટરનું જીવન એ પછી ચારેક વર્ષે હણાયેલું દેખાય છે. ત્રિવિક્રમ નિર્દોષ હતો: જેલમાં મરી ગયો. પછી ઇન્સ્પેક્ટરનો મોટો છોકરો 'રાતે સૂતો ને સવારે મરી ગયો.' બીશો નહિ—ધૂમકેતુ વહેમોને નથી રમાડતા. કામ કરવાવાળી મોંઘીએ જ છોકરાને મારી નાખ્યો. કારણ? ત્રિવિક્રમ મોંઘીનો જ છોકરો: મોંઘીએ ઉકરડે નાખી દીધેલો, પણ મોંઘીનું માતૃત્વ વેર લેવા પૂરતું જીવતું રહેલું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મુવેલા ત્રિવિક્રમની બે આંખો જેની પાછળ ને પાછળ ભમતી રહે છે તેવા નવા યુગના ઇન્સ્પેકટરને તમે ઓળખશો ? એને અવાસ્તવિક ન કહેશો.

મોંઘીના ઐતિહાસિક બાળક ત્રિવિક્રમને સર્જાવનાર ધૂમકેતુ આ વખતની વાર્તાઓમાં આ ખદખદ થતા સમાજની નીતિ–જીવનની બખોલમાં ઊતર્યા છે. 'હંડી ક્રૂરતા' કેળવનાર ચંદુલાલ શેઠનો દીકરો ચંદ્રવદન ભંગીથી પણ હલકાં 'ચામઠાં' જાતની છોકરીથી થયેલો પુત્રઃ ચામઠીને વાણિયણ બનાવીને કોઈ કાઠિયાવાડીઓ જ ચોથી વારના લગ્ન–ઉમેદવાર ચંદુલાલને વેચી ગયા હતા.

પણ ધૂમકેતુ એ ભંગીથી પણ હલકી ચામઠી છોકરીને મસ્તકે અખંડ એકનિષ્ઠાનો મુકુટ પહેરાવે છે. અને દગલાજ પિતાની તમામ ઇસ્કામતને તિલાંજલી દેતો ચામઠી–પુત્ર ચંદ્રકાન્ત 'ગમે તેવી પણ પોતાની માનો દીકરો' બનીને ચાલી નીકળે છે. માને તો ચંદુલાલે સિંદૂર પીવરાવીને રિબાવી રિબાવી મારી છે.

ચાંદીનો રોગ લઇ આવીને પત્નીનો પણ તિરસ્કાર પામેલ રામચરણઃ અને એના ખ્રિસ્તી ધર્મના વટાળ પછી, એના મોત પછી, એને તિરસ્કાર દેનારી પત્ની ભાગીરથીનું પણ એ જ રોગને માર્ગે જીવન–પ્રયાણઃ એવાં બે માવતરોની વચ્ચે ધૂમકેતુએ સરજાવેલ છે બેટો મંગળ. મંગળ બીજું કશું સમજતો નથી. એ પહાડનો બાળ પિતાની જિંદગીભર પિતાની ચાકરી કરે છે, મૃત્યુ બાદ પિતાની કબર પર ફૂલો ચડાવે છે, માને પણ એ પાપણી ગણી ત્યજતો નથી. 'કબર પરનાં ફૂલ' વાળી વાર્તામાં મંગળનું પાત્ર બનાવટી નથી. નીતિ–અનીતિની સમસ્યાઓમાં ન સમજતાં અનેક નાદાન માનવીઓ એકલા પ્રેમને જ ઓળખે છે. મંગળ પિતાને એક જ ભાવે ભજે છેઃ 'આ હજારો પગદંડીઓનો રસ્તો તમે મને બતાવ્યો છે પિતાજી ! હજારો પગદંડીઓ તમારી રાહ જોવે છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બુઢ્ઢા શ્રીમંત બાપે પોતાની પાછળ મૂકેલી જુવાન બૈરીને—પરપ્રેમી નવી માને—એના પ્રીતમ જોડે લગ્નમાં જોડી દેનાર, ધનપ્રેમી બનેવીને ધક્કો દઇ બહેનને પોતાના જીવનમાં અપનાવનાર, અને અનેક ભયંકરતાઓ નિપજાવનારી બાપીકી સમૃદ્ધિને હરરાજીમાં મૂકનાર લક્ષ્મી-પુત્ર રાજેન્દ્ર તમને જીવનમાં કદાચ ન યે જડે. છતાં તેનું અસ્તિત્વ આદર્શોના જગતને માટે અસંભવિત નથી, અશક્ય નથી, અવાસ્તવિક નથી. રાજેન્દ્રનું પાત્ર એટલે તો આપણામાંના અનેકનાં દિલોમાં રમતી, ને જરીક જ હિંમતને અભાવે ન બોલી શકતી અસામાન્ય ભાવનાનું જીવતું રૂપ.

શિરસ્તેદાર કૃપાશંકરની શિક્ષિત પત્ની લલિતા, અને પટાવાળા જોરાવરની અભણ બાયડી મઘી: બેઉ પોતાના ધણીઓને દીકરા જણી દેવા અશક્ત છે. જોરાવર નવી રૂપાળી વહુને લઇ આવે છે, એટલે મઘી પોટલું માથે મૂકી પિયર ઊપડે છે. લલિતા પૂછે છે—

'કેમ અલી ભાગી?'

'હવે હારૂં નથી લાગતું બા!'

'અરે!—તમારા વરણમાં તો બીજી પરણે ને ત્રીજી યે પરણે.'

'હા, હાચું બા! પણ મને હવે નથી ગોઠતું! જીવ મુંઝાય છે.'

'એટલે તું ઘેર જઇશ? ને ખાઇશ શું?'

'મજૂરી ક્યાં મરી ગઇ છે?'

ઘણાં વર્ષો પછી લલિતા પણ મઘીના જ પિયર—ગામમાં પોતાને મહિયર આવે છે: બેઉ મળે છે: મઘીના ખોળામાં બાળક રમે છે.

'છોકરું કોનું, મઘી?'

'મારો દીચરો છે બા! ભગવાને હામું જોયું. તે દી' ત્યાંથી નીકળી ના, તે દા'ડા ચડ્યા'તા. પણ કીધું ભગવાન હમે હાથે આપશે તો સંધુય સરખું પડશે!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તો હવે ચાલ્ય મારી ભેગી—જોરાવરને મળવા.'

'ના રે બા, ઘણું ય કે'વરાવે છે હવે તો. સાત આઠ પત્તાં એ ઘરમાં પડ્યાં. પણ હવે આ પડખે આવી ગ્યો—ને પાછું મન નો માને ત્યાં શે જાવું?'

એ આખો વાર્તાલાપ અપાર મુશ્કેલીઓ વચ્ચે પડેલી જીવનની સ્વતંત્રતાનો મોહ ઉપજાવનાર છે. પણ એકલો મોહ—શક્તિ વિનાનો મોહ—શા કામનો? ધૂમકેતુએ ભણેલી લલિતાને એ જ વખતે પામર બતાવી આપી. એને તાર મળે છે: તારો પતિ કૃપાશંકર બીજી પરણવાનો છે. કારણ? લલિતા કૃપાશંકરને છોકરીઓ આપી શકી હતી, છોકરો નહિ.

ને પછી? પછી ધૂમકેતુ કહે છે કે 'કોઇ પણ હિસાબે પોતાનું સ્થાન જાળવવા માટે એણે એક પુરુષને જન્મ આપવો જ જોઇએ—અને નહિતર એની અનેક જાતબ્હેનો પોતાના દેહ કૃપાશંકરને ચરણે ધરવા તૈયાર છે: એવા દુઃખદ વિચારથી ગ્લાનિમય બનીને લલિતા પોતાનો સરસામાન બાંધવા અંદર દોડી.'

મઘી તે વખતે ઊઠી. પોતાના બાળકનો ગાલ ખેંચતી એ બોલતી ગઇ: 'મારે તો આ પડખે છે ના બા! એટલે હવે હું નહિ આવું. કે'જો તમારા પટાવાળાને બા! મારે તો આ છે નાં! મારે કાંઇ મારું પોતાપણું છોડીને હવે ભટકવાનું નો'ય. હવે અરધે અવતાર તો આવી. હોવે!'

આવી મઘીઓ અને આવી લલિતાઓ ધૂમકેતુની કલાને પોતાની સમસ્યાઓ સોંપી રહેલ છે. વાસ્તવ અને ભાવના: બન્નેના વાદ સામસામી એક કમાન વાળીને સાહિત્યની દુનિયાને શોભાવી રહેલ છે. એ કમાનને ધૂમકેતુ 'તણખા'ના ચોથા મંડળમાં જે ઘાટ આપી શકેલ છે તે અગાઉનાં ત્રણ મંડળો કરતાં વધુ શોભીતો બનેલ છે. નબળી વાર્તા તો 'શાસ્ત્રીજી' જેવી કોઇક જ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫. સસ્તી સાહિત્ય–વાટિકા

ધૂમકેતુએ 'સસ્તી સાહિત્ય–વાટિકા'નો અખતરો માંડચો છે. એમનાં મોટાં વાર્તામંડલોમાંથી વીણેલી ચાર વાર્તાઓનું ૫૮ પાનાંનું ત્રીજું જૂમખું છે 'લખમી અને બીજી વાતો.' કિંમત બે આના રાખી છે. રેલ્વેની એકાદ ટૂંકી મુસાફરીના કંટાળામાંથી પાર થવાને માટે ચાર આનાની ચહા પીનારાઓ બે આનાની આ વાર્તાઓ ધૂમકેતુની છે તે જાણે તો લેવા લલચાય. ધૂમકેતુની આ જહેમતમાં આજે તો કાંઇ હજારો વાચકો સહકાર નથી કરતા, પણ એકાદ હજાર એને મળી રહે છે એની પ્રતીતિ આ ત્રીજી વારનો પ્રયોગ છે.

આ પ્રયોગમાં બીજા લેખકો પ્રકાશકો કેમ નથી ઊતરતા? કારણો સ્પષ્ટ છે. એકીસાથે માલદાર કમિશન કમાવાની ગણતરીબાજી આજે પુસ્તક–બજારોને રોકી બેઠી છે. 'સસ્તી માળાઓના' કેટલાક પ્રયોગો થઇ થઇને ફોક ગયા, કેમકે તેમનું સસ્તાપણું ક્રમે ક્રમે નિર્માલ્ય વાચન–સામગ્રીને ધકેલવાનો ઢોંગ માત્ર બન્યું.

આજે દળદાર પુસ્તકો અને મોટી કિંમત, એ બે વાતોની લત ગ્રાહકોને લગાડી છે તે પણ આપણે, અને ગ્રાહકોને રસકડાં જેવી નાની ચોપડીઓનો નાદ પણ આપણે જ લગાડી શકીએ. વાચકોના આવા રસ–પલટાને માટે એકીસામટા સંયુક્ત આક્રમણની જરૂર છે. લેખકો અને પ્રકાશકો, ઉભયનો એ સામુદાયિક પ્રશ્ન છે. એ પ્રશ્ન નહિ ઉપાડીએ તો વાચકોની દુનિયા નાનકડા વર્તૂલ પૂરતી જ રહેશે; ને એક હજાર સ્થિતિસંપન્નો સિવાયનાં હજારો કાં માગીભીખીને જ વાંચી લેશે, અથવા સારી કૃતિઓથી બેનસીબ રહેશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૬. જળ અને ઝાંઝવાં : બન્ને

ટૂંકી વાર્તાઓના સંગ્રહ 'ઝાંઝવાંનાં જળ'ના નાના નિવેદનમાં લેખક એકરાર કરે છે કે: 'ટૂંકી વાર્તાઓ બહુ વાંચી નથી. તેમ એની કલાનો કશો અભ્યાસ નથી. પરંતુ જીવતા જીવનમાં જે જોયું છે તે વાર્તાની ઢબે મૂકી દીધું છે....ધ્યેયલક્ષી દ્રષ્ટિએ જ વસ્તુની પસંદગી થઈ છે.'

આ ખુલાસામાં એવો ધ્વનિ રહેલો છે કે જાણે કલાને અને ધ્યેયલક્ષીપણાને બાપેમાર્યાં વેર ન હોય! આવાં વલણો કેટલાક લેખકો, જે પોતે જ પાછા કલાવિધાયકો બની શકે તેવી નૈસર્ગિક અથવા પ્રાપ્ત કરેલી શક્તિ ધરાવતા હોય છે, તેઓનામાં જ આજે ઘર કરી બેઠાં છે. આમાં કલાની તેમજ ધ્યેયલક્ષીપણાની, બેઉની અવહેલના થાય છે. કલા પોતે જ ધ્યેયનો સચોટ લક્ષ્યવેધ કરનારી સિદ્ધિ છે, એ વાત ભૂલી જવાય છે.

કલા આ લેખકની કલમમાં છે. આ વાર્તાઓ—એમાં ટૂચકાઓ, પ્રસંગચિત્રો વગેરેનું સંમિશ્રણ છે—તે એની પ્રતીતિ આપે છે. વસ્તુતઃ તમે જ્યારે જીવનમાં જે જોયું છે તે વાર્તાની ઢબે મૂક્યું છે એવો એકરાર કરો છો ત્યારે જ તમે કલાનો સ્વીકાર તો કરી જ બેઠા છો। તો પછી કલા પ્રત્યે સૂગ શા માટે?

પહેલી વાર્તા પ્રહલાદ ને ચંદ્રા નામનાં નવપરિણિત દંપતીની લ્યો. બન્નેમાં પરણ્યા તે વખતે જે થનગનાટ અને મસ્તી હતાં તેનો એક જ વર્ષ પછી અભાવ લાગતાં પુરુષનું હૃદય અસંતુષ્ટ બને છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ને ભટકે છે ય ખરું. આલેખન કલાત્મક છે, પણ છેવટે કલા નથી. પુરુષ પોતાની પત્નીની જ નવયૌવનમસ્ત બહેન પર ઢળવા જાય છે. નવયૌવના એને ટકોર કરે છે. ને પછી પુરુષની એ ભોંઠામણભરી વિકલતાને ટાણે જ પુરુષ પોતાની પત્નીના શબ્દો સાંભળે છે: "એમને ક્યાંથી ખબર હોય કે જીવનભર રસની મસ્તી ન રહી શકે? પ્રેમનો ઘુઘવાટ તો અલ્પકાળ ટકે, શાંત સરોવરની ગંભીરતા જીવનભર રહે."

આટલાં થોડાં વાક્યો બોલાતાંની વાર જ પુરુષ ઠેકાણે આવી જાય, એમ જીવનમાં બને છે કદી? નહિ. માટે જ અહીં લેખકે નવલિકાની જ કલાનું નહિ, જીવનની કલાનું ઓછું દર્શન કર્યું દેખાય છે.

પતિ અથવા પત્ની ઉપર કડપ રાખવાની વડીલોની શિખામણ થકી ઝેર બનેલા પતિ-પત્નીના સંસારનું કલાત્મક ચિત્ર 'હસમુખે શું કરવું' એમાં દોર્યું છે. પણ સ્ત્રીની અસાધ્ય અવળચંડાઈમાંથી છૂટવાના એકમાત્ર માર્ગ તરીકે પતિ ફરી પરણવાનો નિશ્ચય કરે છે એમાં કલા નથી, બેશક જીવનનું વાસ્તવ છે; પણ એ વાસ્તવ કલાત્મક નથી, એમાં ધ્યેયલક્ષીપણું નથી, પ્રશ્નનો નિકાલ નથી. ત્યારે એ શું છે? ટૂંકી વાર્તા તો એ નથી જ. એમાં રહસ્યની છણાવટ નથી.

'હું જીવતી છું' એમ જાહેર કરનાર યુવતી માબાપની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એક જુવાનીઆ જોડે ગંભીર ભૂલ કરી બેઠી. માબાપે પોતાની આબરૂ રક્ષવા ખાતર એનો ગર્ભપાત કરાવી, એને દૂર સ્થળે લઈ જઈ કોઈ બીજા અડબૂત જોડે પરણાવી, એ મરી ગઈ છે એવું જગતને જાહેર કર્યું છે. લખાવટ આખી પોતાના પ્રવાહમાં વાચકને ધસડી જાય તેવી ચોટદાર છે; પણ વાર્તાનું જીવન-રહસ્ય કયું? યુવક પ્રફુલ્લ હીચકારો નીવડે છે. માતપિતા આબરૂના ખપ્પરમાં જીવતી પુત્રીને હોમી મૃત્યુ અને અપાર વેદના ભળાવે છે. ઠીક છે. પણ ઘટનાના પરિપાકમાંથી કોઈ ચોક્કસ ધ્યેયનું ચિરગુંજન જડતું નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'સુમિત્રાનું દર્દ' સાચું છે. અહીં લેખકે થાપ નથી ખાધી. 'લગ્નમાં આર્થિક સ્વતંત્રતા' આ વાર્તાનો પ્રશ્ન છે. પતિ પત્નીના તમામ કોડ પૂરે એવો છે, છતાં સુમિત્રાની ઝંખના એક જ છે, કે હું પણ કેમ ન કમાઇ શકું? એ એક જ લાગણીએ એનું જીવન પ્રેમાળ પતિના સંસારમાં પીંજરના પંખી જેવું કરી મૂકેલ છે. ને છેવટે પતિ સાધનહીન બની માંદગીના બિછાને પટકાતાં પોતે કમાવા નીકળી શકે છે ત્યારે જ એનું જીવન સંપૂર્ણ સાર્થકતાનો પરમાનંદ પામે છે. આ પૃથક્કરણ સરસ છે, ને આ પ્રશ્ન પણ માર્મિક છે. આમાં વાસ્તવ છે, કલા છે, ઘટનાનું જોર કમતી હોવા છતાં સમસ્યા તાકાતદાર છે. પણ આવી સુંદર સમસ્યાનો વસ્તુવિકાસ તો આના કરતાં કેટલો બધો વધુ શક્ય હતો! લેખકે વાર્તાલાપ કમતી કરી વસ્તુને જ વિકસાવવું જોઇતું હતું.

'યશોદાનો સવાલ' એટલે કે સત્યાગ્રહની લડતમાં લાંબો કાળ જેલજાત્રા કરીને પાછા આવેલા પતિની બગડેલા સ્વભાવની સ્ત્રીનો સવાલ—કેવળ નિરર્થક લાંબીચોડી ચર્ચામાં ગોટવાઈને સવાલ જ માત્ર રહી ગયો છે. તનસુખનું મનોમંથન યશોદાની બગડેલી પ્રકૃતિ કરતાં જરીકે ઓછું સમસ્યાયુક્ત નથી. આખું ય અવલોકન સપાટી પર જ રહે છે.

'જીવનનું કરુણ પ્રકરણ' : સદ્ભાવ માત્રને પ્રણય સમજી બેસી ઝૂરવું, તલસવું ને છેલ્લે મરી જવું તે? નહિ, પ્રેમમાં સ્ત્રીએ વિશ્વાસ-ઘાત કરવાથી જ પુરુષ મર્યો એવું ખોટું આળ સ્ત્રીના માથા પર આવવું તે. તે વસ્તુની અહીં મીમાંસા છે. યુવાન અને યુવતી મિત્રો છે. યુવતી તો કેવળ સદ્ભાવથી વિશેષ 'ઉમળકો' અનુભવતી જ નથી. યુવાનને સ્ત્રીનો સદ્ભાવ ભારે પડી જાય છે. સ્ત્રી એને આગળ ન વધવા ચેતાવે છે ત્યારે તો યુવાન ઘણો આગળ વધી ગયો હોય છે! સ્ત્રી સદ્ભાવ હારતી જ નથી, પણ જે પોતાનામાં નથી તે 'ઉમળકો'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યુવાનના મૃત્યુ પર્યંત પણ નથી બતાવતી. આખું જ આલેખન પ્રશ્નને સુરેખ સ્પષ્ટ બનાવે છે. પરંતુ આ વાર્તાપ્રસંગ જો સાચો જ જીવનનો હોય તો સ્ત્રીનો 'સદ્ભાવ' એક ભયાનક સમસ્યા બની રહે છે. પુરુષનું સુગઠિત શરીર, તેજસ્વી બુદ્ધિ અને આનંદી સ્વભાવ આકર્ષક લાગ્યા' પછી, મહિનાઓ સુધી એને પોતાના આકર્ષણનો ભોગ બનવા દીધા પછી, એ તો નરી 'સદ્ભાવની મૈત્રી' હતી એમ કહેનાર સ્ત્રીની કોઈ બીજી ગુપ્ત બાજુ આંહીં અપ્રગટ રહી જાય છે એવું લાગ્યા કરે છે. મારા મનમાં આવી સલુકાઈભરી સ્ત્રીની ઘડચ બેસતી નથી.

'છાના પ્રવાહો' એક જાહેર સેવક, ખાદીધારી, ત્યાગી અને સંયમી, ગરીબીવ્રત ધારણ કરી બેઠેલ પુરુષના—એટલે કે એવા અનેક પુરુષોના—જીવનના સાચા આંતરપ્રવાહોનું સરસ પૃથક્કરણ છે. પત્નીને એનો કુમાર્ગ ત્યજાવવા ઉપવાસો આદરનાર એ પુરુષ પોતે જ સડેલો હોય છે, ને પોતે એનો પરિતાપ પણ પામતો હોય છે. ઉપવાસની અસર પોતાની નબળી બાજુ જાણનારાં સ્વજનો પર એ નથી પાડી શકતો. આલેખન સજીવ અને સબળ છે.

પણ મનોવિજ્ઞાનનું સૌથી વધુ સફળ આલેખન તો છેલ્લી વાર્તા 'ઝાંઝવાનાં જળ'માં જ મને જડયું છે. આ વાર્તામાં લેખક પોતાની 'હેપ્પીએસ્ટ વેઇન'માં આવી ગયા છે. એને સંપૂર્ણ ટૂંકી વાર્તા, કલા અને ધ્યેયલક્ષીપણાનો પરિપૂર્ણ મેળ સાધનારી કૃતિ કહી શકાય. એની શરૂઆતનો બોલ 'કેવો બનાવ્યો!' એક ખંજર જેવો છે—જે ખંજરે અનેક પુરુષોને હણનારી સ્ત્રી આખરે પોતાને જ હણે છે.

છાત્રાલયમાં ભણતી કિશોરી પોતાના રૂપમાં રગદોળાનાર એક પછી એક—અથવા એકસામટા તમામ યુવકોને બેવકૂફ બનાવી બનાવી પોતાની શક્તિ પર મલકાય છે. કિશોરીને પોતાની જ બની ગયેલી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માનનાર પ્રત્યેક જુવાનની વિદાય બાદ° છાત્રાલયનું બારણું વાસતાં વાસતાં જ એનો આ એક જીવનમંત્ર ગૂંજે છે: 'કેવો બનાવ્યો !' ને પછી એને પણ બનાવનાર છેલ્લે પ્રેમરાય મળે છે: જૈસેકુ તૈસા મળે છે.

પ્રેમરાયને પણ પેલા તમામ એવકૂફો માયલો એક 'બનાવવાના' જ લાગનો યુવાન માનનાર કિશોરી એક દિવસ સજા પામે છે:

કિશોરી : શું પૂછવા માગતા હતા? (જાણે હમણાં જ પ્રેમરાય એની જોડે લગ્ન માગશે !)

પ્રેમરાય : હું લગ્ન કરવાનો વિચાર કરું છું. તારી સલાહ માગું છું.

કિશોરી : હું શું સલાહ આપું?

પ્રેમરાય : પ્રેમલીલા તને કેમ લાગે છે?

કિશોરી : (ચમકીને) એ તો દલપતને ચાહે છે!

પ્રેમરાય : એવું તો હોય જ.

કિશોરી : તો તમારી સાથે શી રીતે બની શકે?

પ્રેમરાય : એ મને પણ ચાહે છે.

કિશોરી : તમે એને ચાહો છો?

પ્રેમરાય : હું તો ઘણાને ચાહું છું.

કિશોરી : એ તો ભયંકર.

પ્રેમરાય : એમાં ભયંકર કશું નથી. પ્રેમ બધા સાથે કરવો, ને લગ્ન તો જ્યાં ફાવે એવું હોય ત્યાં જ કરવું.

કિશોરી : પણ પ્રેમ ને લગ્ન જુદી વસ્તુ છે?

પ્રેમરાય : જુદી જ તો. પ્રેમ તો આપણે બન્ને પણ કરીએ છીએ. પણ તેથી કાંઇ લગ્ન થોડાં થઇ શકે?

કિશોરી : હું કરું પણ નહિ,

પ્રેમરાય : હું પણ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પછીનાં પોણાત્રણ પાનાં કાઢી નાંખી, રાતના અંધારામાં એઠેલી કિશોરીનું જ દૃશ્ય પરબારું મૂક્યું હોત તો વાર્તા પુરેપૂરી વેધક બની જાત.

'દિવાળીનો પુનર્જન્મ': એ વાર્તા પરિપૂર્ણ અને પ્રથમ કોટિની લાગે છે. એનું આલેખન ધૂમકેતુ ને ઉમાશંકરની કેટલીક સારામાં સારી વાર્તાઓનું સ્મરણ કરાવે છે. રૂપાળી, ગરવી, ભણેલી અને ગુણિયલ કન્યા મેના, મૂળ તો બ્રાહ્મણ પિતાની પુત્રી, પણ એની મા દિવાળીએ બ્રાહ્મણ, લુવાણો ને વાણીઓ એમ ત્રણ વર બદલ્યા. મેના જગતની નજરે ખાનદાન નહોતી, માટે જ જેને કોઇ કન્યા નહોતું આપતું એવા નપાવટ સ્વરૂપ સ્વભાવવાળા દૂધ વેચતા વાણીઆ નભલા વેરે પગે પડીને પરણાવવી પડી. નભલો એના રૂપનો ઈર્ષ્યાળુ બન્યો, ને નભલાનું કુટુંબ તેમજ સમાજ એવી ગુણિયલ વહુને એના ત્રણ ત્રણ બાપનું બદનામું દેતાં રહ્યાં. એનું નાક કાપવા સુધીની હદે જુલમ પહોંચ્યો. ને પછી પરાકાષ્ઠા—મેના પોતાના સસરાની હજામત કરવા આવનારા માલ વગરના હજામ જેઠાની જોડે ભાગી ગઈ. લોકોએ કહ્યું કે 'એની મા જેવું જ એનું પણ બનશે.'

ભાઇ સોપાન, આંહીં તમે શગ ચડાવી છે. પૃથક્કરણ પુરેપૂરું ને રહસ્ય બરાડા નથી પાડતું, અંદરથી ગૂંજે છે.

આમ આ વાર્તાઓમાં જળ અને ઝાંઝવાં બન્ને છે. જળ પીવા જેવું છે, ને ઝાંઝવાં પણ જોવા જેવા સુંદર, મોહક તો છે જ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭. એને સબૂરી ફળી છે

નામ બહુ જાણીતું નથી. દુર્ગેશ શુક્લની વાર્તાઓ માસિકોમાં દેખા દે છે. પણ સામયિકો ઉપરટપકે વંચાઇને કાળલુપ્ત થાય છે. સામયિકોની સમાલોચના કદી લેવાતી નથી, એની છુટીછવાઈ વાર્તાઓ દુનિયાની દૃષ્ટિને પકડતી નથી. સામયિકોનો ઉપકાર આટલો જ માત્ર કે લેખકને એ આત્મપ્રતીતિનો ને તાલીમપૂર્વકની તૈયારીનો અવકાશ આપે છે. દુર્ગેશ એવી તૈયારીનો કાળ વિતાવ્યા પછી જ સ્વોચ્ચારણનું સમગ્ર દર્શન આપવા પ્રકટ થયા છે. એટલી સબૂરી એમને ફળી છે.

કલમ બે રીતે લખે છે: એક પુસ્તકોના વાચનમાં બોળાઈને, અને બીજી જોયેલા જીવનમાં ઝબોળાઇને. અનંત વૈવિધ્યભરેલું જીવન વાર્તાની અખૂટ સામગ્રી સાદર કરતું ઊભેલ છે. પણ ટૂંકી વાર્તા એ નરી ફોટોગ્રાફી નથી. નિહાળ્યું હોય જે જે, તેનું યથાર્થ દર્શન, તેની પાછળથી પકડાતું પૃથક્કરણ, તેમાંથી નીપજતું ભાવમંથન : ત્રણે તત્ત્વોનો મેળ જે સાધે તેની જ વાર્તાઓ સાહિત્યને જમા પાસે ચડી શકે છે. દુર્ગેશની વાર્તાઓનો સંગ્રહ ' છાયા ' સાહિત્યની એ પ્રકારની કમાણી બને છે.

પહેલી બે વાર્તાઓથી ભ્રમ સેવશો નહિ. એ બેઉ નબળી છે. દુર્ગેશ કવિ નથી. આદર્શઘેલછાના વ્યોમમાં ઊડવાની પાંખો નહિ છતાં એણે 'દેવચકલી'ની રાજપુતાણીના બ્રહ્મચર્યવ્રતમાં અને એ વ્રતનું બીજ રોપનાર સાધુ દેવાનંદની વ્યવહારક્ષુદ્રતામાં પરીજગતનો વિહાર કર્યો છે. 'સજીવન ઝરણા'નું ભાવનાધુમ્મસ પણ તમને ગુંગળાવશે. એ બે વાર્તાઓને વટાવી જાઓ, એટલે નક્કર ધરતી સાંપડશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દુર્ગેશના પગ પૃથ્વીની ધૂપછાંયમાં તપતી, ઝાકળભિંજાતી, તરડાતી અને હરિયાળી માટીમાં સ્થિર પગલાં પાડે છે.

શહેરી ભણતરે વિકૃત કરી નાખેલ ગામડીઆ જુવાનને આપણે મળ્યા છીએ પાઠકના 'મુકુંદરાય'માં, ધૂમકેતુની વાર્તા 'મા'ની અંદર, બીજે ઠેકઠેકાણે. પણ ચકામાંથી ચિરંતન બની ગયેલ જે 'હૈયાસૂનો' દુર્ગેશે આપણને દીધો છે, તેણે તો હદ કરી છે, કારણ કે એ 'ચિરંતન'ની બાજુએ દુર્ગેશે ઈન્ટર ભણેલી ઇંદિરાનું સભરભર હૈયું સરજાવ્યું છે. ગામડીઆં માવતરને ' આંહીં કોઈએ ગાડીભાડું ખરચીને આવવાની જરૂર નથી ' એવું લખી નાખી પરબારા 'સાદી રીતે' (ગઝબ કટાક્ષ) શહેરમાં પરણી લેનાર ચિરંતનને ખબર નહોતી, કે 'હશે, બ્રાહ્મણની દીકરીને પરણ્યો એટલાં સદ્‌ભાગ્ય' એમ સમજી પિતા શાંત થયા, નાનાભાઈ રસિકે તો શેરીએ શેરીએ જઈ મોટાભાઇના સુધરેલા લગ્નની વાત કરી અભિમાન લીધું, ને માએ એ લગ્નદિને કંસાર રાંધી સહુને ભાવપૂર્વક જમાડયાં.

બા ભાઇને અને ભાભીને જોવા ઝંખે છે એવો કાગળ લખાય છેઃ ભણેલો વર વહુને લઈને આવવા કમને કબૂલ થાય છે. ટીલડી ગાયને, બળદને અને ખેતરનાં ઝાડપાંદ—પૃથ્વીને વધુ ઓળખનારો ખેડુ પિતા જદુરામ નહોતો પિછાની શકતો એક પુત્રને સ્ત્રીને પુત્રસન્માનનો સમારંભ કરતી જોઇ એ વારે વારે કહે છે કે ' પણ ચકાને ઇ નહિ ગમે હો ! ભાઈને આ બધું નહિ ગમે હો ', આ બધું રહેવા દે, દીકરાને ગમવાનું નથી. કાલે તમે ખેતરમાં જવું બંધ રાખજો—તો કહે છે કે, 'મને આંહીં નહિ ફાવે, ભાઈને નહિ ગમે હો'. એવા જદુરામના પાત્રાલેખનમાં ભાઈ દુર્ગેશે એક આખું પુસ્તક ભરી દીધું છે. પટેલને ઘેરથી મોટી જાજમ લેવા માટે માતા પિતાને મોકલે છે એટલે સુધીનું બારીક ચરિત્રાંકન જીવનને સહાનુભૂતિપૂર્વક નિહાળ્યા વગર નથી નીપજતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અતડો પતિ પત્ની સિવાય કોઇને ભાળતો નથી. કુટુંબ વચ્ચે બે દિવસ રોકાવાના જુલ્મ એને આખે રસ્તે સતાવે છે. નવી વહુને નિહાળવા સ્ટેશને આપોઆપ ટોળે વળેલાં લોકોને બાપે જ ભેગાં કરી પોતાને ત્રાસ આપ્યો છે એવા ખેદથી ચિરંતન ધખધખી રહ્યો. પગલે ને પગલે એની ચીડ, કંટાળો, તિરસ્કાર, આલેખવામાં લેખકે શી સ્વાભાવિક કરૂણતા પેદા કરી છે! પત્નીને 'ભાભી! ભાભી!' કરતો નાનો ભાઈ રસિક ભાઇને જંગલી લાગે છે. 'આ ત્રાસે તો હું આવતો નહોતો', એ એના વારંવારના ઉદ્દગારો છે. 'ભાઇને નથી ગમ્યું', એ આખા કુટુંબનું પલેપલનું ભોંઠામણ છે.

તિરસ્કાર અને કંટાળાની શગ તો ચડી ગઈ આ વાતથી, કે ભણેલી પત્ની કુટુંબજીવનમાં એકરસ બની ગઇ. પોતે જેને ધિક્કારતો હતો તે ગામવાડી, સાસુસસરા, દિયર, વાતાવરણ, હેતના ઊમળકા, આખી ગ્રામ્યતા, ઇંદિરાનું મન હરી બેઠી. માંડ માંડ એકાંત મેળવીને ચિરંતને ઇંદિરાને બાપના આંબાવાડીઆમાં ફરવા લીધી, તો ત્યાંય ઇંદિરાનું હૈયું ગ્રામ્યતાને અણુંઅણુંમાં ચાહવા, પીવા, તન્મય થવા લાગ્યું, અને વાડયની ઓથે છુપાઇને ઇંદિરાએ વૃદ્ધ સસરાનો જીવરામ જોડેનો વાર્તાલાપ સાંભળ્યો: 'ભાઇ કાલનો દી રોકાશે ને?' 'ઇ શી ખબર પડે? ઇનું મન ઉકેલવું અઘરું હોય. શું કરીએ? ઇને મારાથી અક્ષરે ન કહેવાય, જીવરામ! આ મારા ગોપાળ બળદને કે ટીલડી ગાયને તું કે' ઈ ઠપકો દઉં, ને ઈ બચાડાં ઊભાં ઊભાં વીલું મોં કરી ઘાસનું તરણું ય છાંડી સાંભળી રહે. અરે, મારી ધરતીને કહુંને જીવરામ, તો ધાર્યું ધાન નિપજાવે: ઇમને હું ઓળખું, ઈ ત્રણે મને ઓળખે, મારા સુખદ:ખનાં ઇ સાથી: પણ મારા દીકરાની રગ કળી શકવા હું અસમરથ......'

અને છેલ્લા બોલ—'આજ લગી તો આશા મૂકી હતી. પણ વહુનું મોં જોયું ત્યારથી પાછી આશા બંધાણી. પ્રભુ ધારશે તો મારું કથીરેય હીર બની જશે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સસરાનું અંતર વાંચી ગયેલી ઈંદિરાના હૃદયમાં ગામડીઆ કુટુંબજીવનની સ્નેહગ્રંથીઓ સુંદર બની ગઇ. રાતની જ ટ્રેનમાં પાછા જવા કુદાકુદ કરનાર પતિને એણે કહી દીધું કે 'હું નથી આવવાની.'

બીજો કોઈ લેખક આંહીથી વાર્તાને કયે માર્ગે ચડાવત, તે તો ખબર નથી. હું ફક્ત એટલું જ કહી શકું કે દુર્ગેશે જે પરાકાષ્ઠા જમાવી દીધી છે તે હું ન જમાવી શકયો હોત. એણે જીવન જોડેના કોઇ સમાધાનીના સૂર ન છોડ્યા. એણે 'ખાધું પીધું ને રાજ કીધું' ન નિપજાવ્યું. નહિ, નહિ, જીવન સમાધાનોના થીગડાંનું નથી બનેલું. એણે વાર્તાપ્રવાહની સ્વાભાવિકતાની કેડી ન ગુમાવી. બીજે દિવસે મુંબઇથી મિત્રનો કાગળ આવી પડે છેઃ મિત્ર અને મિત્ર–પત્ની એકાએક એ જ સાંજે યુરોપ જવા ઉપડનાર છે. મળવા માટે જવું જ જોઇએ.. 'હા ભાઇ, જાવ બાપા, જવું તો જોવે જ ના!' આવી નિખાલસ વાત્સલ્ય વિદાયનું આખું જ ચિત્ર કલેજાં ચીરી નાખનારું બનાવ્યું છે. પિતા જદુરામની ગ્રામ્ય મહાનુભાવતા આલેખી છે: 'મુંઝાશો નહિ ભાઇ! જોઇતું કરતું મંગાવજો. રળ્યુંખળ્યું તમારા પંડ માટે છે. અમે તો આજ છીએ ને કાલ નથી. પહોંચીને કાગળ લખજો.' પુત્રનો જવાબ—'ખેતર મૂકીને અહીં સુધી શીદ આંટો ખાધો બાપા? અમે અમારે ગયા હોત. નકામા ઉચાટ કરશો નહિ.'

એ પતિ–શબ્દો: ઈંદિરાનાં નેત્રમાં ઠપકો: હજુ પણ પતિનો કટાક્ષ પૂરો નહોતો થયોઃ 'કોઈને સ્ટેશન સુધી આંટો ખાવાની જરૂર નથી; અમે જઈશું, ભૂલાં નહિ પડીએ.'

'બા, ખોટું ન લગાડશો, હું વહેલી પાછી આવીશ'; એ ઈંદિરાનું સાસુને પગેપલણું.

અકેકે વાક્યમાં શો તીવ્ર વિરોધ સાધ્યો છે લેખકે!

સાસુએ સજળ નયને આશિષ આપી. કોઇ કુટુંબીએ ન કટાક્ષ કર્યો. મન ન બગાડ્યું. સૌએ ચિરંતનની 'મોટાઇ'નો મુંગો સ્વીકાર કરી લીધો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સેકન્ડ કલાસના ડબ્બામાં પતિનો ઠંડો કટાક્ષઃ 'કેમ બોલતી નથી ? કંઇ બહુ લાગણી થઈ આવી !' ને આખરની પરાકાષ્ટા તો આઃ 'કે આજે ઊપડવાની આ બધી કાગળ–બનાવટ તો મેં જ કરી હતી.'

ઇંદિરાની રોષ–લાલી શું હજુ ય એને ચૂપ થવા માટે પૂરતી નહોતી ? એણે ઉમેર્યું:

'આપણે આપણા ઠેકાણે સારા. આ લોકોની સાથે અઠવાડિયું જીવીએ તો જિંદગી ખતમ થઇ જાય. ન મળે બાથ–રૂમ, બે ઘડી વાત કરવાની ય આપણને નવરાશ નહિ; બા–બાપાના મોં જુઓ તો દયામણાં ને......'

આંહીં ઇંદિરાની સબૂરી ખૂટી ગઈ. એણે ડુસ્કું ખાતે ખાતે ચીસ પાડી: 'ચિરંતન ! ચિરંતન તમને તે હૃદય છે કે નહિ ?'

આંહીં વાર્તા પૂરી થાય છે. ત્રીજી વારના વાંચને પણ આ વાર્તા અસહ્ય ઝણઝણાટી પેદા કરે છે. બાકીની વાર્તાઓ માટે કલમ ચલાવવાની સબૂરી રહેતી નથી. આવતા અંકે એ હિંમત કરીશ.

× × ×

દુર્ગેશે સરજાવેલી ઘંટીઘોડા વેચનારી ગ્રામ્ય જીવલી શહેરમાં આવી છે. આશા હતી કે ગાંધીજીના સ્વદેશીવાદે રંગાઈ ગએલાં શહેરીઓ જાપાની રમકડાંને તિલાંજલી દઇને ગામડિયણ રમકડાંવાળી જીવલીના ઘંટીઘોડાથી પોતાનાં બાળકોને રિઝાવશે. બુઢ્ઢી જીવલીને શહેરમાં થયેલા અનુભવો નાના અને નજીવા છતાં કેટલાં બધા માર્મિક છે ! પોતાને ઘરડીખખને ધક્કો દઇ ઉતારી મૂકી ચશ્માવાળી ઠસ્સાદાર યુવતીને ખટારામાં જગ્યા આપનારા કંડકટરો પર અને ઊભા થઇ જગ્યા કરી દેનારા ઉતારુઓ પર કટાક્ષ ફેંકતી જીવલી, બંગલાવાસીઓનાં છોકરાંને મફત રમકડાં દઈ મોજ કરાવનાર અને છેવટે એક યુવકને ય પૂતળી આપીને 'રમજે' કહી, એની જોડીદાર યુવતી પ્રત્યેના એના વર્તાવનો વ્યંગ કરતી જીવલી, આખરે હસતાં હસતાં ભોંય પર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બેસી ગઇ, એની આંખોમાં પાણી આવ્યું; ને આંસુ લૂછતી જીવલીનો શહેર છોડતાં છોડતાં એનો એ આત્મકટાક્ષ: 'મરે રે જીવલી! તારું તે કાંઇ જીવતર છે મારી બાઇ!' પોતાની અંદર માનવતાની કથા સંઘરતું આ એક નમૂનેદાર શબ્દચિત્ર છે.

'પુનઃપ્રતિષ્ઠા'માં પાછો ભાવનાવાદનો અર્થહીન ઊભરો! છોડી દઈએ એ વાર્તાને—એ આપણા રસાસ્વાદની આડે આવે છે—અને વાંચીએ 'પ્રજ્ઞાચક્ષુ' : અને ખોવાએલી ધરતી આપણને પાછી જડે છે. એમાં ધરધરના દાંપત્યજીવનના છૂપા અસંતોષનું હળવું માર્મિક નિરીક્ષણ છે—ને લેખકના પણ જીવન-હોળાનું!

'દુનિયાદારીની વાત'માં કાઠિયાવાડી સંસાર-જીવનનું મંથનપ્રેરક બારીક સ્વભાવ-નિરીક્ષણ: બાપે ત્યજેલો જૂની સ્ત્રીનો જુવાન પુત્ર: બાપનું લાંબી બીમારી બાદનું મૃત્યુ: જુવાન નવી બાનું, એ લાંબી બીમારી દરમ્યાન જ આવેલું બાળક: ને બાળકના સાચા પિતૃત્વનો સગડ દેતું પાડોશી રામશંકરનું 'અળોળોળે હાલ્ય' કહીને હીંચકાવવું: એક સર્વાંગ સંપૂર્ણ મર્મચિત્ર!

'આથમણી કેડી'માં ભાઈ-બહેન આલેખાયાં છે. એનાથી ય ચડી જાય તેવું તો છે 'અન્નપૂર્ણા:' જૂના વિચારોનો પિતા, નવા સંસ્કારોમાં સળગી રહેલો પુત્ર: બેઉની વચ્ચે પતિપ્રેમ અને પુત્રપ્રેમના મૂંગા માર હસીને ખાતી માતા: સાચી અન્નપૂર્ણાનું સુરેખ ભાવનાલેખન. વિચારવિહોણી ગ્રામ્યતામાં જ્યારે લાગણી જ વિચારોના અર્ક રૂપે કામ કરી રહી હોય છે ત્યારે જ એવી અન્નપૂર્ણાઓનું દર્શન પમાય છે.

'પ્રલય'માં ફરી પાછાં ભાઈ-બહેન: ખોટા પ્રલયમાંથી બહેનને બચાવી લેવા માટે નાનપણમાં ઝાડ પર ચડાવીને બેઠેલો ભાઇ, જીવનના સાચા પ્રલયરૂપી કજોડા-લગ્નમાંથી બહેનને ન બચાવી શકનાર કોલેજીઅન ભાઈ તરીકે જે કલ્પાંત કરે છે તેમાં સેંકડો બહેનોના ભાઈઓનું રૂદન સંઘરાયું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કદમડીના કરમે' છેલ્લી વાર્તા છે, ને એક રીતે કહું તો એ 'છાયા'ની શગ છે. કુલો વાઘરી ને કદમડી વાઘરણ દાતણ વેચાનારાં: કુલો પોતાની વહુનાં જ દાતણને 'બાવળનાં નથી, આવળનાં સે' કહી ગ્રાહકોને દાંત કઢાવી વરવહુ વચ્ચેની જે રસિકતાનું દર્શન કરાવે છે એ જ રસિકતા છેલ્લા દૃશ્યની કરૂણતા પર પણ પથરાઈ વળે છે. ત્રણ વરસની છોકરીને પરણાવવા અધીરી થઇ રહેલ વહુના કોડ પૂરવા માટે કુલો પોતાની જોડાજોડ ખુદ વહુને પણ પોતાના શાહુકાર શેઠની ખેતર તેમજ ઘરની મજૂરીમાં ગીરો મૂકીને છોકરીના લગનના પૈસા જોગવી આવેલો છે એ વાતની ખબર છોકરીના રંગભરપૂર લગનની ફનાગીરી થયે પડે છે, ત્યારે છેલ્લી શગ ચડે છે.

દુર્ગેશની વાર્તાઓનું આવું સમગ્ર દર્શન પામ્યા પછી અંતર ભર્યુંભર્યું ભાસે છે. ત્રણ વાર્તાઓને બાદ કરતાં એ સમગ્રતાની છાપ સ્વચ્છતાપણે પડી રહે છે, કે દુર્ગેશને આપણી સન્મુખ પડેલો સંસાર સાદી ડંફાસ વગરની શૈલીમાં અવલોકવાની ફાવટ છે. સાચો ભાવનાવાદ—તમે જેનું 'આદર્શવાદ' એવું ભપકાદાર નામ આપો છો તે, આ સાચા સંસાર-દર્શનમાં પડેલો છે. જીવનનાં બળો એમાંથી જન્મ ધરવા તલસે છે. દુર્ગેશનો આ પ્રથમ સાહિત્ય-પ્રવેશ છે. નક્કર ધરતી પરની પગદંડી એ ન ચૂકે, એટલી એમને ચેતવણી છે.

૮. કલમમાંથી ઊભરાતાં ચિત્રો

દુર્ગેશ શુકલ એમની નવી અગિયાર નવલિકાઓના સંગ્રહ 'પલ્લવ'માં પોતાના આગલા સંગ્રહ 'છાયા'ની જ માનવસૃષ્ટિને વધુ નજીક જઈ ઓળખી આવ્યા છે, વધુ સ્વસ્થ બની ચિત્રોમાં ઊતારી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવ્યા છે; અને ચિત્રો જાણે કે એમની કલમમાં સમાયાં સમાતાં નથી એવી સ્વાભાવિકતાથી કાગળ ઉપર ઊતરી પડયાં છે.

એની વાર્તાકલા ભિખારીઓ સૂતા હોય ત્યાં ભમે છે, અને મોચીવાડાના દુર્ગંધ મારતા વાતાવરણમાં પણ એ અડધી રાતે આપણને લગભગ ચામડાની દુર્ગંધ આવે, તેમજ માનવતાની ખુશબો આપણા નાકે મહેક મહેક થાય એટલે સુધી પાત્રનો પરિચય કરાવે છે.

'પહેલા ભવના વેરી'ની શામળી વાઘરણમાં દુર્ગેશે દુનિયાની કોઈ સ્થિતિથી પરાજય ન કબૂલતી એક જ સ્ત્રીનું નહિ, પણ આપણે સૌ રોજેરોજ કાખમાં છોકરાં તેડીને ભીખ માગતી નિહાળીએ છીએ તે સેંકડો હજારો સ્ત્રીઓનું જીવન પરતું મમત્વ અને જીવન જીવવાની તમન્ના પ્રતીત કરાવી છે. શામળી એ દુર્ગેશનું અવિસ્મરણીય પાત્ર રહી જશે. જીવન પરની એ જ પ્રકારની કલ્યાણકારી પકડશક્તિ 'સૌ સૌનો ધરમ' વાળી વાર્તાનાં ચાર ભિખારી પાત્રોમાં દુર્ગેશે ભરી દીધી છે. અધિકતા તો એ છે કે, કયા સામાજિક અન્યાયે માનવતાની આવી અધોગતિ કરી છે તેનો શબ્દ પણ વાપર્યા વગર માનવતાની મૃદુ બાજુએ જ જાણે તાર બજાવ્યા છે. 'જૂના જોડા', 'ઓઘડદાદાનો અનુભવ', 'પુનરાગમન' વગેરે નવલિકાઓમાં એણે મનુષ્યોને પોતપોતાની જીવનનિષ્ઠ રીતે જ બોલતા અને ચાલતા કર્યાં છે. એટલે એની વાર્તાઓ વાંચતાં વાંચતાં આપણે વાંચતા નથી, પણ કાને સાંભળીએ છીએ, આંખે નિહાળીએ છીએ, પસીનો પણ સુંઘીએ છીએ, તેમજ તેમના શરીરોનો કઠણ કે કુમળો સ્પર્શ પણ પામીએ છીએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯. નવલિકાનો સાચો નિરૂપણ-પ્રદેશ

વધુ નહિ, છેલ્લાં ત્રણેક વર્ષથી માસિકોમાં 'વાસુકિ' ઉપનામથી કોઇ કોઇ વાર નાની વાર્તાઓ ડોકિયાં કરી જતી હતી તે વખતે 'વાસુકિ' શ્રી ઉમાશંકર જોષી છે તેની જાહેર જાણ નહોતી. પણ વાર્તાઓમાં અન્ય વાર્તાઓથી નોખું તરી આવતું વિશિષ્ટત્વ દેખાતું હતું. 'ઝાકળિયું', 'પગલીનો પાડનાર' અને 'હીલ્લી' એ ત્રણ વાર્તાઓ મારા મનમાં પણ રણકાર મૂકી ગઇ હતી. અને લાગ્યું હતું કે આ નાના શા ઝૂમખાની પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધિ થઈ જવાની વેળા આવી લાગી છે.

પ્રેમના પ્રદેશને ટૂંકી વાર્તાઓએ ખેડયો છે. સમાજસુધારાની ભૂમિ પણ ઉપરતળે કરી છે ટૂંકી વાર્તાઓએ. છેલ્લે છેલ્લે સામાજિક અન્યાયો અને વિષમતાઓ તો સર્વ કોઇની કલમનો વાર્તાવિષય બની રહેલ છે. ગામડાં અને ગામડીઆં, મજૂરો અને ખાણ-કારખાનાં, શ્રીમંતાઇનાં અનિષ્ઠ તત્વો અને વિદ્યાર્થી જીવનની સમસ્યાઓ પણ નવલિકાના ચીપિયામાં પકડાએલાં છે. પરંતુ તે સર્વમાં બહુ જલદીથી 'મોનોટોની' એકસૂરતા આવી ગયા પછી ગુજરાતની કેટલીક કલમોએ નવો એક પ્રદેશ પકડયો છે.

તે પ્રદેશ પ્રત્યેક વાર્તાવિષયની સપાટીથી ઘણા ઊંડાણે પડેલાં મનોવ્યાપારોનો અને મનોવૈજ્ઞાનિક પૃથક્કરણનો છે. સારું અને નરસું, શ્રીમંત અને ગરીબ, શોષક અને શોષિત, પ્રેમ અને ધિક્કાર, ન્યાય અને અન્યાય, નવું અને જૂનું: એવા માનસિક ભેદો પાડીને જ વાર્તાલેખન કરનારી મનોદશા, અમુક અધકચરા મતનું પ્રતિપાદન જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરતી મનોદશા, આપણને છીછરી માલુમ પડી છે. જે અતલ છે તેને તળીએ જવા આપણે મથીએ છીએ. વકીલાત—એક અથવા બીજા પક્ષની—આપણી ટૂંકી વાર્તાની કલાનું પૂર્ણવિરામ નથી બની શકી. હરકોઈ ઉપરદેખાતા વિષયનો સાચો નિરૂપણ-પ્રદેશ મનોભૂમિનો છે, તે આપણે નિહાળ્યું છે. તેટલા પૂરતી આપણી વાર્તાસૃષ્ટિ વિવિધતા અને વિશાલતા ધારણ કરી રહેલ છે.

એકને એક વાત કહ્યા કરવાની પુનરુક્તિની ધાસ્તી હવે રહી નથી. એક જ જાતના ઢાળમાં ઢળેલાં બીબાં જ પાડ્યા કરવાની ચિંતા હવે રહી નથી. એકનું એક પાત્ર પ્રત્યેક જૂજવા વાર્તાકારને નવનવા હોંકારા આપી શકે છે—જો ઊંડા ઊતરવાની તૈયારી–શક્તિ એનામાં હોય તો.

'શ્રાવણી મેળો'માં ભાઈ ઉમાશંકરની વાર્તાઓની લીલાભૂમિ એક અથવા બીજું માનવપાત્ર નથી, પણ એ માનવીના જીવન-સંયોગોની પાછળ કામ કરી રહેલ માનસિક વ્યાપારો છે. પાત્રો પોતે એની વાર્તાઓમાં ગૌણ બની જાય છે. વાર્તારસ એનો ભૂતલમાં વહે છે.

ભાવનાની ભભક અને ઊર્મિઓનાં સંવેદન એમાં ક્ષણિક અને ઉપરછલી તીવ્રતા પકડતાં નથી. વીજળીની ચાંપ દાબીને ઝળાંઝળાં ઓરડા કરી નાખવાની, મુગ્ધતા પમાડવાની, ઊર્મિઓનાં સંગીત રેલાવી મૂકવાની કલા આંહીં નથી. આ વાર્તાકલાની રીત તો ઝાંખી મશાલ લઈને મનોવ્યાપારની ગમતી અણગમતી કંદરાઓમાં ઊતરવાની છે. પગથિયાં નથી, સુગંધ નથી, ગુફાઓને ગોતવામાં ત્યાં શ્રમ પડે છે. એ શ્રમે લેખકની કલમ પાસેથી ધીરજ માગી લીધી છે, ને વાચક પાસેથી પણ એ કલા લેખકને પગલે પગલે એ પંથવિહીન અંતસ્તલમાં પ્રવેશવાની ધીરજ માગી લ્યે છે, કેમકે એક જ પગલું ચૂકતાં કોઈ બીજા જ ઠેકાણે પહોંચી જવાની બીક રહે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉમાશંકરની આ વિશિષ્ઠતા બતાવવા માટે મારે પસંદ કરવી હોય તો હું આ સંગ્રહમાંથી 'મારી ચંપાનો વર' નામની વાર્તાને 'શ્રાવણી મેળો' કરતાં વધુ પસંદગી આપું. ને તેમાં બતાવી શકું, કે જે એક વિધવાનો પ્રાણપ્રદેશ અજવાળવા ઉમાશંકર ઊંડા ઊતર્યા છે, તેમાં લેખકની પાછળ પાછળ પ્રવેશતાં જો આપણે એક જ પગલું ચૂકીએ, તો એ પ્રદેશની નિગૂઢતા જ માત્ર ચૂકી જઈએ એટલું જ નહિ, પણ ટૂંકી વાર્તાના એક સર્વોપરી ધ્યેયને ગુમાવી બેસીએ. એ ધ્યેય છે પાત્ર સાથે સહાનુભૂતિ સાધવાનું. એ જો ન સાધી શકીએ તો વાર્તાનું પાત્ર લક્ષ્મી કરુણ લાગવાને બદલે આપણને કલુષિત જ લાગે.

ગામડાની ભરજુવાન બ્રાહ્મણી લક્ષ્મી એકાએક વિધવા થઈ. બાળ-રંડાપાને સગવડભરી રીતે પાળી જાણનારી અનેક પાવરધી વિધવા પાડોશણોએ આવીને લક્ષ્મીને મીઠી મધ સરીખી ધીરજ આપી. ગામડાંનાં ઉજળિયાત વર્ણોને જ એક અલાયદો અને ભેદભર્યો વિધવા-સમાજ હોય છે તેની સૂચક પિછાન આપણને જાણે કે પહેલી જ વાર આંહીંથી જડે છે.

પણ લક્ષ્મીને તો પોતાના અકાળ વૈધવ્યની આ લ્હાણ લેવાનું ન ગમ્યું. એણે તો એની ધાવણી દીકરી 'મારી ચંપા'નું જ ઘોડિયું ભલું ગણ્યું. એની સર્વ ઉમેદોના ભાંગેલા પૂંજમાંથી બસ ફક્ત 'મારી ચંપાને મોટી કરી પરણાવું' એ એકમાત્ર આકાંક્ષાની મૂર્તિ ખડી થઈ ગઈ. ચંપાને ઉછેરવામાં જ એણે પોતાના રૂપનીતરતા યૌવનને કરમાવી નાખ્યું.

ચંપા જુવાન થઈ, એને માટે વર ગોતવાના વિચારો ઊઠ્યા, અને, લેખકના કહ્યા મુજબ, 'લક્ષ્મીને માટે તો આ જૂના કિલ્લા પર નવો ધસારો હતો'. ચંપાનું ચિત્તંત્ર પોતાનામાં ઉપાડી આણી ગોઠવ્યું હોય તેમ એના વર વિષે લક્ષ્મીએ અનેક ભાવ અને ઉમળકાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાગણીથી વિચારો કર્યાઃ 'બીજું તો શું, પણ મારી ચંપાનો વર આમ જરી ઠીક તો હોવો જોઈએ ને!'

કોને પસંદ કર્યો લક્ષ્મીએ?

'હું તો નાના નાના અણુઘડ જુવાનીઆઓથી ત્રાસું છું. પેલી ગૌરીનો વર હમણાં રાંડયો. એ ઠરેલ છે, આબરૂદાર છે......'

એને કોની આંખોએ પસંદ કર્યો? ચંપાની નહિ, લક્ષ્મીની આંખોએ. પરણ્યું કોણ? ચંપા? નહિ, વ્યવહારદૃષ્ટિએ ચંપા પરણી, પણ મનોરાજ્યમાં તો એ લગ્ન લક્ષ્મીનું જ બન્યું.

આ તો મેં જલદી કહી નાખ્યું. ઉમાશંકરે એવી ઉતાવળ નથી કરીઃ એની તો મશાલ છે, વીજળીની ટોર્ચ નથી. લક્ષ્મીને પણ પોતાના માનસિક સળવળાટો મોડા સમજાયા. જમાઇ પુનમલાલ સાથે એને જૂની પિછાન હતી. પુનમલાલની મૃત પત્ની ગૌરી અને લક્ષ્મી નાનપણમાં બેનપણીઓ હતી, એ વાત પણ લેખક ઝટ ઝટ નથી કહી નાખતા. નજીકને ગામડેથી રોજ જમાઇ સાસુ-ઘેરે આવે છે, અસૂરસવાર ઠેરે છે, અને ચાહે તેવી સ્ત્રીનો પણ કુંશકાના ભોગ થયા વિના જમાઇ જોડે વાતોચીતો કરવાનો હક્ક—તે હક્કની તો લક્ષ્મી દાઝ કાઢે છે. 'કોણ હતું ઘરમાં?' પૂછનારને તમામને લક્ષ્મી બેધડક જવાબ આપે છે કે, 'બીજું કોણ? મારી ચંપાનો વર!'

પુનમલાલ જોડેની પિછાનનો યૌવનપ્રસંગ લક્ષ્મી રસથી જમાઇને કહી રહી છે. અને પછી પુનમલાલનો પત્થર ગૌરીને નહિ પણ પોતાને જ વાગ્યો હતો એ પુરવાર કરી આપવા માટે લક્ષ્મી પોતાની કમખાની બાંય થોડી ઊંચી ચઢાવી કોણીથી સહેજ ઊંચે ઘા બતાવે છે, 'અને એ ઘાને લૂછવા આંગળીઓ વડે પ્રયત્ન કર્યો તે વેળા લક્ષ્મીના આખાય શરીરના અણુઅણુએ તે સાંભળ્યું': દીવા વગરની અંધારી સાંજનો એ પ્રસંગ લેખકે પૂરી સમતાથી આલેખ્યો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ પ્રસંગ પછી લક્ષ્મીના બળી ગએલા જીવનમાં છલ્લાછલપણું વર્તાવા લાગે છે. સાસુ પોતાના મનઃપ્રદેશમાં જમાઇને એટલો બધો તો પોતાનો કરી મૂકે છે, કે દીકરી ચંપાએ પણ 'લક્ષ્મી કરોડ કરોડ વરસ નરકમાં રહે' એમ મૂંગે મૂંગે શાપ આપીને નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

એ છેલ્લો પ્રસંગ પુનમલાલની માંદગીની મૃત્યુ–પથારીનો છે. એ બીમાર પથારીનો કુલ કબ્જો લક્ષ્મીએ જ લઈ લીધો છે. ચંપાને તો લક્ષ્મી પાસે પણ ઢુકવા દેતી નથી, અને પુનમલાલનું મૃત્યુ ચંપાને નહિ પણ લક્ષ્મીને જ વૈધવ્ય આપનારું નીવડે છે એવી સચોટ છાપ લેખક ઉઠાવી શકયા છે.

પોતાના 'પ્રાણને ઊભવાનો આધાર' ગુમાવી બેઠેલી લક્ષ્મી ફ્સકાઇ પડીને મરી ગઈ, ત્યારે જગત બોલ્યું કે 'બાઈ આપણા મલકમાં આવી મા પાકવી મુશ્કેલ છે.' પણ ખરી ખબર તો ચંપાને જ પડી હતી. લક્ષ્મીએ પોતાની જાતને ને પોતાનાંને દુભવીને પણ સમાજને કયાંય દુભવ્યો નહોતો એ ચંપા જોતી ને ભોળી બાની સરળ ચાલાકીથી આશ્ચર્યચકિત પણ થાતી.

પછી ચંપાને પણ દીકરી આવી, અને રંડવાળ ચંપા, બાનું વેર લેવા જાણે, બમણા વહાલથી દીકરીને ઉછેરતી રહી, એવા માર્મિક વાકયથી લેખક વાર્તાનો અંત લાવે છે.

આખી વાર્તામાં એકેય ઠેકાણે લેખકે ઊર્મિની છોળો છલાવી નથી, સામાજિક અન્યાય સામે બંડ પુકાર્યું નથી, એકેય પાત્રની વકીલાત કરી નથી, પૃથક્કરણ જ કર્યા કર્યું છે; અને તળપદા લોકજીવન પરનો કાબુ જરીકે ગુમાવ્યો નથી. પૃથક્કરણમાંથી જ જોઇતું સંવેદન આપણને જડી રહે છે.

તળપદા લોકજીવનનું આવું જ આલેખન 'છેલ્લું છાણું' અને 'પગલીનો પાડનાર' નામની બે વાર્તાઓમાં થયું છે. ભૂતકાળ સાથે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંકળાયેલા શાંતારામ ડોસાને પોતાની જોડે સારું ભવિષ્ય ગંઠાય એ જોવાની પ્રબળ વંશવૃત્તિએ સતાવી મૂક્યા હતા. એને એક પૌત્ર જોતો હતો. એ પૌત્રની દુર્લભતાએ દિનપ્રતિદિન એને કેવા દુઃખી, ચીડિયા ને શંકાશીલ બનાવી મૂકયા હતાઃ જગત આખું પોતાની ગ્લાનિથી જાણે હરખાતું હતુંઃ બીજાને જાણે પોતાની પછવાડે પોતાની પૂંજી ખાવી હતી! 'મારા કીસનને કહીશ કે તારી પછવાડે ઘરમાં તણખો મૂકતો આવજે તણખો!' એમ એ દાંત કચકચાવીને કહેતા. 'પગલીનો પડનાર'નું ગીત ગાતી છોકરી 'જોઇતી'ને એ ધોકો બતાવતા. દીકરાને બદલે દીકરીઓ જ જણ્યે જતી વહુ ઉપર એ સળગી જતા. પોતે માંદા પડે ભુવા-જતીઓને બોલાવી કહેતાઃ 'મને તો શું થયું છે! એની વહુનું કાંઇ કરો વહુનું—'

અને પછી મૃત્યુકાળે એની ચાલી ગએલી નાડીએ પણ કીસનની વહુને દીકરો આવ્યાનું સાંભળતાં વેંત ક્ષણવાર પાછા ઠેકાણે આવી એના મોંમાંથી બોલાવ્યું હતું કે, 'મારી, મરતી વખતે દુખિયારાની, શીદને મશ્કરી કરો છો!'

એ શબ્દોથી લેખક આપણને એક વિરલ પાત્રાલેખનવાળી નવલિકા આપે છે. ને પોતે અળગા રહી પોતાને જ જે ખરેખર કહેવું છે તે લોકો પાસે કહેવરાવે છેઃ 'ડોસાએ ખોળિયું બદલ્યું મારા ભાઇ! આગલા ખંડમાંથી અંદરના ખંડમાં ગયા એટલું!'

વંશરક્ષાની વૃત્તિમાં જે પુરાતન પ્રાબલ્ય પડ્યું છે તેના પ્રત્યે હસતો જમાનો વંશરક્ષાની વૃત્તિને ભજતો થાય એવા નાચીઝ ઉદ્દેશથી કાંઇ થોડી આ વાર્તા લખાઇ છે! અમુક મનોભાવને ઉતારી પાડવા માટે કે છાપરે ચડાવવા માટે, અમુક કોઇ સીધા પ્રતિપાદન કે હિમાયત માટે લખાતી વાર્તાઓ કલાદ્રષ્ટિએ કનિષ્ઠ છે. જ્યારે આ વાર્તામાં ઊંચી કલા છે, કેમકે એમાં માનવસમાજના મનોનુભવોના સાંકડા સીમાડા વિસ્તાર પામે છે. અને સત્ય એ જ જો સાચું પ્રચાર-તત્ત્વ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોય, તો વાસ્તવની નિગૂઢતાઓનું શોધન સાચા જીવન-સત્યનો નિર્ણય લેવા માટે પરમ આવશ્યક વાત હોઈ 'પગલીનો પાડનાર' વાર્તા સત્યના પ્રચારને જબ્બર બળ આપે છે. જૂના શાંતારામ પણ આપણી સહાનુભૂતિના અધિકારી બની રહે છે.

'નાના ગામડાના એક આંગણામાં સૂર્યાસ્ત: ઘરની ઓશરી પર બેઠેલા બે જુવાનો; પડખે થઈને એક બાઈ ઉતાવળી સોડીયું વાળીને હાથમાં એક છાણું લઈ ઘરમાં જાય છે.'

એટલું વાંચો ત્યાં તમારું કુતૂહલ જાગી ઊઠે છે. તમારા મનને વાતાવરણ ઘેરી વળે છે. તમે સમજી નહિ જ શકો કે હવે પછી શું થવાનું છે! 'છેલ્લું છાણું' નામની વાર્તાનો એ પ્રારંભ.

પાડોશણ જીવી દેવતા લેવા આવી હતી. જુવાન જીવી અને વૃદ્ધ સાસુ, બેઉ વિધવાઓ: નિર્ધન અને નિર્વંશ. એ પર ત્રીજું કોઈ ન મળે. દેવતા લેવા આવી તે ઘર કુટુંબીનું. એ ઘરમાં આવવાનાં પ્રયોજનો જીવીને બે જ છે: એક ચૂલો પેટાવાને માટે ઢેખાળો દેવતાની જરૂર (દીવાસળીનો અભાવ ગરીબી દેખાડે છે), ને બીજું એ ઘરના નાના બાળક મંગુને જોવાની મીઠી લાગણી.

બળીઝળી ગએલી જીવી રૂપાળી હશે, કજીઆળી હતી, કાળમુખી પણ હોવી જ જોઈએ ને! છાણા પર દેવતાનો ઢેખાળો ચડાવીને નીકળે છે. પેલા જુવાનોની પાસે પડેલી ગેડીમાં પગ અટવાતાં ઊછળી પડે છે, દેવતા વેરાય છે. અને પછી કલહના અગ્નિ-અંગારા પણ ત્યાં વેરાય છે.

કલહનું વાતાવરણ ઘૃણાજનક છે? ના, કરૂણાપ્રેરક છે. કલહના વાતાવરણની પરાકાષ્ઠા એક જ વાકયમાં આવે છે; પેલા જુવાન વેણીઆની મા બોલે છે:

'તમે સાસુ-વહુ આખી જિંદગી અમને શરાપ દેશો તોય મારા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છોકરાને છાણું દોર્યા વિના છૂટકો છે ? એના હાથે જ અગ્નિસંસ્કાર પામીને તો તારે સરગે જવાનું છે. '

એ પિત્રાઇના છોકરાને હાથે પોતાનાં શબનું 'છેલ્લું છાણું' દોરાય, તે કરતાં બીજું કયું દુઃખ વધુ મોટું ? અગ્નિ વગરની સૂસવતી કૂંડીમાં, દીવા વગરના ઘરની અંદર, બારણાં ભીડીને, પિત્રાઇનો છોકરો ક્યાંય ગળાટૂંપો દઇ જાય એ બીકે બીજા પાડોશીને ત્યાં પણ અગ્નિ લેવા ગયા વગર, સાસુ અને વહુએ એકમેકનાં મોઢાં જોયા વગર, બે ભૂતની પેઠે વાતો કરી. એકબીજાનાં વચનો લીધાં:

સાસુઃ—હું મરી જાઉં એટલે તારે પોતે થઇને છાણું લઇ આગળ નીકળવું. વેણીઆનો છોકરો કે કોઇ નીકળ્યું તો મારો જીવ જનમોજનમ અવગતે જશે.

જીવીઃ—ને જો હું મરી જાઉં ને તો, લાવો જો હાથ...જેટલાં ડગલાં બને તેટલું પોતે થઇને તમારે છાણું દોરવું.

પછી એ બે ઊંઘ્યાં તેની પણ ખબર પડે તેમ નથી. સવારે વેરી પિત્રાઇનો બાળક મંગુ, માબાપ ન દેખે તેમ છાનોમાનો અંદર ગયો. કાકીને ઢંઢોળી. કોઈ બોલે કે ચાલે. અંગાર ચાંપ્યો. કાકીનું રૂંવાડું ય ન ફરક્યું. છેલ્લે મંગુ આટલું જ બોલ્યો :

'કાકી, કાકી. મને ટાઢ વાય છે. તારો સાલ્લો ઓઢાડને ! એકલી ઓઢીને બેઠી છે તે ?'

એમ કહીને બાળક એની સોડમાં લપાવા ગયો ત્યારે જતી જીવી સહેજ બબડી: 'ખસ, હં.'

અહીં વાર્તા પૂરી થાય છે. એ વાર્તામાં વાતાવરણની પરાકાષ્ટા છે. બે નિર્વંશ નારીઓના શબો પર મંગુને હાજર કરીને વાર્તાકારે કહેવાનું તે બધું જ કહી નાખ્યું છે. અમંગલતાનું સૂચક 'આખું છાણું' આ વાર્તાનું નાયક છે. વાર્તાનું પહેલું અને છેલ્લું રહસ્ય એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'છાણું' છે. આખા જ વાતાવરણને, આ ગ્રામ્ય સમાજની સમસ્ત સમસ્યાને જે ઉચ્ચરણ આ 'છાણું' આપી શકે છે, તે ઉચ્ચરણ અન્ય કોઇ પણ રીતે અશક્ય બન્યું હોત.

એનો એ જ વિષય 'લોહીતરસ્યો'માં છેડાયો છે—એ છેડવાની રીત પણ વિશિષ્ઠતાથી ભરેલી છે. છતાં 'છેલ્લું છાણું'ના વાસ્તવને એ નથી સ્પર્શી શકતી. મોટા ભાઇ માધવના મરતા પુત્ર દીપુને માટે કસ્બાની ઇસ્પિતાલમાં દાક્તર 'બ્લડ ટ્રાન્સમિશન'નો એક જ ઇલાજ ઠરાવે છે. એ ખપ લાગે તેવું લોહી, માધવના નાનાભાઈ ખુશાલના એકના એક દીકરા છગનની જ નસોમાં છે. પણ બેઉ ભાઇઓની વચ્ચે સગી બહેન ચતુરે જ કાયમી વૈર વાવેલું છે. છોકરો છગન લોહી આપવા જાય છે, સૌ એને મોકલે છે, પણ તેમાં આશય દુષ્ટ છે. 'દીપુ જો એક વાર છગનલોહીઓ થઇ જાયને...' એવી ઊંડી દાઝ છે, વૈરતૃપ્તિની પ્રબળ વાંછના છે. પરિણામ એથી ઊલટું આવે છે. કોઇ અકળ કુદરત દીપુ અને છગનની વચ્ચે સ્નેહ જન્માવે છે. આંહીં સુધી તો બરાબર લાગે છે. પરાકાષ્ઠા આવી પહોંચી છે. પરંતુ વાર્તાકાર એક પગલું સીમાડા બહાર માંડે છે. દુષ્ટાશયી છોકરો છગન પોતાની વૈરમૂર્તિ ફઇને ખોળે માથું નાખીને બોલે છેઃ 'ફોઇ, ફોઇ, દીપુ મને ગળી જાય છે. મારી એક નસ નહિ, પણ મારા આખા દેહની નસોને ચૂસવા બેઠો છે. મારું હૈયું, મારું બધું જ ગળી જવા બેઠો છે, મને ઉગારી લો કોઈ!'

આ મનોદશા—આગલી વાર્તાના મંગુની ને આ વાર્તાના છગનની: તે બેઉની વચ્ચેનો ભેદ માનસશાસ્ત્રને મંજૂર છે? મને શંકા રહી જાય છે.

તે સિવાય તો વાતાવરણની જમાવટે આ વાર્તામાં પણ પોતાનું ઊંચામાં ઊંચું શિખર સિદ્ધ કર્યું છે.

એટલી સમસ્યાઓ નીચલી કક્ષાના મધ્યમ વર્ગની અંદરો-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અંદરની છે. તે નીચલા મધ્ય વર્ગ અને તળીઆના 'શુદ્ર' નામે ઓળખાતા શ્રમજીવી ખેડુવર્ગ વચ્ચેનાં ઘર્ષણોની સમસ્યાઓને વાર્તાકાર પોતાની વિશિષ્ઠ અને અનનુકરણીય કલાથી 'ઝાકળિયું'માં, 'મારું હતું ને મેં લીધું'માં તેમજ છેલ્લી વાર્તા 'શ્રાવણી મેળો'માં છેડી રહ્યા છે. 'ઝાકળિયું' એ આલેખનની સફળતાની ટોચે જઇ અડકે છે. કરજદાર ખેડુ મકનો ખાંટ મોટાભાઇ નામે ઓળખાવેલા ઉજળિયાત વ્યાપારી ખેતીદારને ઘેરે હોંશે હોંશે કરી અને મકાઇની સોગાદ દેવા જાય છે, પણ કરજ પેટે પંદર વર્ષના દીકરા ગોવાને, મોટાભાઇનો વર્ષે વીશ રૂપિયાનો પગારદાર ગુલામ બનવા, મૂકીને પાછો વળે છે. ગોવો 'મોટાભાઇ'નાં ખેતર પકાવી છલોછલ પાક ઉતારે છે, અને 'મોટાભાઇ'ના નાનાભાઈ શામળને બહારગામ ભણતો હોય ત્યાંથી રજામાં તેડવા તેમજ રજા પૂરી થયે મૂકવા માટે, ભાઈના ઘોડાની સાથે દોડતો દોડતો જાય છે. ભાઇ ભણીને મોટા માલદાર થવાના છે એવી વાતો સાંભળી સાંભળી ગોવો પણ એના નાનાભાઈ હાથીઆને ગામની શાળામાં ભણવા મોકલે છે. પણ એ જ નિશાળમાં મોટાભાઇનો દીકરો પણ ભણે છે. મોટાભાઇનાં વહુને આ ઠાકરડાનો છોકરો પોતાના છોકરા જોડે ભણે—ને વળી ઊંચો નંબર રાખે—એ પોસાય કેમ? રજામાં ઘેર આવતો શામળ એ ઠાકરડાના છોકરા હાથીઆને ભણાવવામાં રસ લ્યે એ અત્યાચાર પણ ભાભીથી સહ્યો શે જાય? એમાં પણ પહેલે નંબરે આવનાર હાથીડો, પોતાના માસ્તરની આજ્ઞાથી, આંકમાં નાપાસ થનાર દુરગાને (ભાભીના લાડકાને) તમાચા લગાવે એ વાતે તો અવધિ કરી નાંખી. દુરગાએ તમાચાનું વેર વાળ્યું—હાથીડાએ ને ગોવાએ 'મોટાભાઇ'ના ખેતરમાં બનાવેલું રૂડું ઝાકળિયું (ઝૂંપડું) સળગાવ્યું: ને હાથીડાએ એના બદલા તરીકે 'મોટાભાઇ'ના પાકનું ખળું બાળ્યું. અને ગોવાએ કરેલી તમામ કલ્પનાઓ—એની નોકરીનો પગાર, ચારપાંચ વરસની કમાણીના પાંચ વીસો રૂપિયા, રૂપાળી કન્યા, ઘરખોરડાં—એ બધું ધઉંના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખળામાં ભડભડ બળતું હતું. કોઈ પણ ભોગે હાથીડાનું ભણતર, ભવિષ્યની 'બાલેસ્ટણ'ની પદવી, મામલતદારી, એ બધી સ્વપ્નપરંપરા ઝાકળિયાની ઝાળોની પડખે ચડીને ઊડી રહી હતી. સામાજિક અન્યાય અને અસમાનતાની ઝાળો વાંચકના હૈયામાં પણ વણબોલી સળગી ઊઠે છે.

'શ્રાવણી મેળો' તો એક સળંગ આખું પ્રેમ–કાવ્ય છે જાણે. 'વરસોવરસ ડુંગરનાં દુઝયાં સાવઝચાખ્યાં પાણી પીનારા નવસ્રોહીઆ નવનવા વનકિશોરો એકલા મેળે આવતા ને બેકલા પાછા જતા' એવું એ ગામડીઆં યુવાન–યુવતીઓનું બેકલા બનવું કેટલું નૈસર્ગિક, નિર્મલ, ભાવભરપૂર—અને કોઈ કોઇ કિસ્સામાં કરૂણાન્ત હતું તેનું વાર્તાકારે આપેલું ચિત્ર આખું 'લિરિકલ'—ઊર્મિરંગ બન્યું છે. ઉંચા નીચા ફંગોળાતા ચકડોળ ફાળકા એ સંવનનનાં સ્થાનો હતાં. એવા એક ચકડોળમાં પાવા બજાવતો દેવો અને 'કશે દિલ ગોઠતું નથી' એવી પ્રણય–આકૂલતા અનુભવતી અંમી, બન્નેનું જુગલ રચાય છે. પણ જીવન–ચગડોળના ઊંચા ગએલા ઊર્મિ–ફાળકા પરથી દેવો ધરતી પર પટકાય છે. એને પટકનાર એના ગામનો વેપારી ટટ્ટુ પર ચડી નીકળે છે. દેવાના દેવાદાર બેઠુ બાપ કાના તરારના લોહીનો તરસ્યો એ વ્યાપારી દેવાને ધરતી પર પટકનારો બને છે. બાપને માથે કરજ છે, ને દીકરો મેળે વીવા કરવા હાલ્યો છે, એવી માર્મિક વાણી દેવાના પ્રેમ–જીવનના ભુક્કા બોલાવે છે. દેવો અંમીને છેતરીને ગામને માર્ગે વળે છે. ને પછી દેવાને રાજની તુરંગમાં, બળદને ઠેકાણે માણસોમાં જોતરાઇને ગોળ ગોળ ફરતો, રેંટની ગતિ તરફ જોતો જોતો પોરના મેળાની યાદ તાજી કરતો કલ્પીએ એમ વાર્તાકાર સૂચવે છે. પરંતુ એ અંજામ આવવાનાં કારણોની સ્પષ્ટતા વગર પૂરી થતી વાર્તા વાંચકોને મૂંઝવશે. દેવાએ એ વાણીઆને રસ્તામાં જ લૂંટયો છે—અને કદાચ મારી નાખ્યો છે, એ કડી વાર્તાકારે મૂકી નથી. વાચકની કલ્પનાશક્તિ પર આંહીં બેહદ બોજ મૂકવામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવ્યો છે. વાર્તાની એ નબળી કડી બીજી આવૃત્તિ વેળા વિચારી કાઢવા જેવી છે.

'હીલ્લી'માં એક બાવાના વાત્સલ્યછાંયે ઊછરતી, રોજ મોટર આવતાં માની વાટ જોતી, અને કોણ જાણે—એક બાવોજી જ જાણતા હશે!—કોઈ આબરૂદાર વિધવા કે કુમારિકા માતાએ ત્યજેલી છોકરી હીલ્લીનું ચિત્ર, ને બાવાનું પાત્રાલેખન પાવનકારી બન્યું છે. 'વાયોલા'-માં એક દેશી દર્દી અને ગૌરાંગના નર્સ વચ્ચેનો થોડા દિવસ ચમકી ગયેલો સ્નેહ અપાર માનવતાથી ભરપૂર બન્યો છે. તે સિવાયની વાર્તાઓમાં પણ નરી માનવતા છે. ચગદાતી માનવતા વિધવિધ રૂપે પ્રકટ થાય છે.

વાર્તાઓનું મોટામાં મોટું લક્ષણ એનું કટુતારહિત અને તેથી જ પુરેપૂરું વ્યથાજનક વાસ્તવદર્શન છે. તળપદા લોક-જીવનના મર્મો પકડીને તળપદી માર્મિક શૈલીએ મૂકવાની ચીવટ આ વાર્તાઓ પાસેથી આપણને શીખવા મળે છે.

૧૦. કઠણ કોચલામાં મીઠાં મીંજ

'**શ્રાવણી** મેળો' પછી ટૂંકા જ ગાળામાં પ્રકટ થતો શ્રી. ઉમાશંકરનો આ નવલિકાસંગ્રહ ('ત્રણ અરધું બે') ટૂંકી વાર્તાના કલાવિધાનીઓની તુલામાં કડકાઇથી તોળાઇ રહ્યો છે, તેમજ વિવાદાસ્પદ પણ બન્યો છે. ટૂંકી વાર્તાના શાસ્ત્રીય નિયમો કે ધોરણોની ચોકસ આંકણી આપણી પાસે નથી. આપણે કોઇ નવલિકા-લેખકની પરીક્ષા લેવા બેઠા નથી. આપણો પરમ અધિકાર વાંચકો તરીકેનો છે. આ વાર્તાઓનું (અથવા એ જે હો તેનું) વાંચન આપણામાં રસો-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દ્દીપન કરે છે કે નહિ, તે પ્રશ્ન આપણે આપણી રસવૃત્તિને પૂછી જોવાનો છે. એ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરો જુદા જુદા, 'શ્રાવણી મેળો' કરતાં તો છેક જ જુદા જુદા, જડશે. મોટો વાંચકવર્ગ કદાચ એક જ સરખો ઉત્તર આપશે: 'કાંઇ મઝા નથી આવતી યાર!'

કોઇના મકાનમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ ત્યારે એની અંદર ગયા પછી જે મઝા પડવાની છે તેનો ઘણોખરો આધાર પ્રવેશદ્વારે મળેલા સત્કાર–અસત્કાર ઉપર જ રહે છે. આ પુસ્તકનું પ્રવેશદ્વાર મૂકવામાં લેખકે થાપ ખાધી છે. પ્રવેશનો દરવાજો મોકળો અને પાધરો જોઇએ; આંહીં એ અટપટો ને વાંકઘોંકવાળો છે. પુસ્તકનું પ્રવેશદ્વાર એનું નામ છે. પુસ્તકનું ગણિતિયું નામ એ મુકાયું હશે રહસ્યની લાગણી પેદા કરવા, પણ બની ગયેલ છે લેખાં જેવું. ને વાંચકોનો મોટો વર્ગ ગણિતને તો સાવકી મા સમું ધિક્કારનાર હોય છે.

સાવકી મા યાદ આવે છે કે તુર્ત જ સુચવાઇ જાય છે કે વાર્તાનું નામ 'નંદિની અને બીજી વાતો' પાડયું હોત! નાની છોકરી નંદિનીને અપર મા હતી. એને એક પ્રેમાળ માશી મળે છે. માશી પરનો નંદિનીનો પ્રેમ અપર મા નથી સહી શકતી. નંદિની, માશીથી વિછોડી લેવાએલી નંદિની, નળની ચકલીને જ આખો દિવસ માશી માશી કરી નહાતી, ભિંજાતી, તાવમાં પડીને જે કરૂણ સંજોગોમાં મૃત્યુને શરણ થાય છે તેનું ચિત્ર, સંવેદનોની તીવ્રતાને હિસાબે તો આ પુસ્તકમાં એક જ એવું ચિત્ર છે કે જે 'શ્રાવણી મેળો'ના 'છેલ્લું છાણું', 'હીલ્લી', 'મારી ચંપાનો વર' વગેરે વાતોની જોડમાં બેસી શકે. 'ત્રણ અરધું બે'ની વાર્તામાંથી એવો કોઇ પ્રબળ ભાવ નથી નીપજતો, કે જે આખા પુસ્તકના મથાળાની રહસ્યમયતાનો બોજ ઉઠાવી શકે.

આ વાર્તાઓથી કંટાળનારા વાચકો વિવેચકો સમક્ષ મારે એક વસ્તુ નથી છુપાવવી. 'ચકીનું ભૂત', 'એક સુખી કરૂણાન્ત', 'કલ્પ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાપત્ની', 'કમુ અને કામિની' અને 'નંદિની' હું બે બે વાર વાંચી ગયો છું, ને હજુ પ્યાસ છીપતી નથી. પહેલી અસર તો ઉમાશંકરના નયનફલકમાં ઝડપાતી વસ્તુની વિધવિધતાની મારી મનોભૂમિ પર પડે છે. વસ્તુસામગ્રીને હિસાબે આ લેખક શ્રી. પાઠકના જેટલા જ સુસંપન્ન 'રિસોર્સફુલ' છે. 'ચક્કીનું ભૂત' અને 'ધૂળ-ધોયાની વહુનાં ઘરેણાં', એ બેઉ અંગ્રેજીમાં જેને Weird Stories ચળીતર કથાઓ કહે છે, તેનું પ્રબળ—અલકે થિજાવી દેનારું વાતાવરણ નિપજાવે છે. એ તો મનોવ્યાપારની અણદીઠ રહસ્ય-ભોમ પર હુહુકારભર્યા સુસવાટા જગાવનારી વાતો છે. 'છેલ્લું છાણું'ની ઘણી નજીક જઈ પહોંચનારી એ વાતો છે. એમાં સ્વાભાવિક લોકમાનસનાં વેરાન આલેખાયાં છે.

'એક સુખી કરુણાન્ત' અને 'કમુ-કામિની' બેઉ કોલેજ-જીવનની પ્રસાદીઓ ટીખળ દ્વારા, હળવા વિનોદ દ્વારા, અને પાત્રોની મશ્કરીઓ દ્વારા એક પ્રબલ તરફડાટનાં રહસ્ય-દ્વાર પર આપણને ઉતારી મૂકે છે, આસાનીથી પહોંચાડે છે. એમાંથી એકેયમાં કોલેજ-જીવનના પ્રેમની તરફેણમાં કે વિરુદ્ધ કશું પ્રતિપાદન નથી—ખરું જોતાં તો આમાંની એક પણ વાર્તામાં પ્રતિપાદનનું અળખામણું તત્ત્વ છે જ નહિ. છે કેવળ પરિસ્થિતિના વૈચિત્ર્યમાંથી જન્મ પામતી રમૂજ, કે જે રમૂજ જીવનને અતિ ભારે પડી જાય છે. છતાં એ રમૂજમાં માનવદ્વેષ નથી. પાત્રો એકબીજાને તિરસ્કારી ભક્ષી જવા કે વૈર પીવા તલપી નથી ઊઠતાં. પણ પોતે જેને અવિચળ શિલા સમજે છે તેવા કોઈ મગરના બરડા પર વિશ્વાસભેર ઊભેલા એકલ ખલાસી જેવું એ દયાજનક પાત્ર પાણીમાં ખેંચાઈ જતાં પહેલાં નક્કર નાની છીપર પર છલાંગી પડી બચે છે.

ઉમાશંકર પોતાના આ વૈચિત્ર્ય-દર્શનોને વાચા આપવામાં પુષ્કળ મહેનત અનુભવતા જણાય છે. એ વૈચિત્ર્યના ખુલ્લા ભાષા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દૃષ્ટિએ ઠીક ઠીક અંધારીઆ રહેવા પામ્યા છે. એક ઉપમાથી કે વર્ણનથી નહિ સ્ફૂટ થાય એ બીકે લેખક એનું ફરી ફરી પ્રસ્ફોટન કરવા મથે છે. એ દોષ એમની ભાષાની ખામીનો નહિ પણ એમને સૂઝી આવતાં છેક જ નૂતન માનસિક વૈચિત્ર્યોનો છે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે એ વૈચિત્ર્યનું શબ્દાલેખન કેટલું બધુ સહજ બન્યું છે તેના દાખલા લેખે 'કલ્પનાપત્ની' જોઇ લો; ને કોઈ ઠેકાણે લેખકને ખૂટી ગએલા ખાબોચિયામાં આમતેમ હાથ ડખોળતા માછીમાર જેટલી મુશ્કેલી પડી છે તેનો દાખલો 'ત્રણ અરધું બે'ની કથામાં નિહાળો.

કેટલાંક એવાં પુસ્તકો હોય છે, કે જેની વિકટ લાગતી પગ-દંડીઓ પર પણ ચડી ચડી ઊતરવા ને ઊતરી ઊતરી ચડવા દિલ થાય છે; જ્યારે બીજી કેટલીક કૃતિઓના સુંવાળા શેરાસમા કોળીઆ ગળે ઝટઝટ ઊતરી જાય તેવા હોય છતાંય ગમતા નથી. ઉમાશંકરની આ કૃતિની કેટલીએક વાર્તાઓને ફરી ફરી વાંચવાના કષ્ટનો આનંદ હું લઇ શકું તેમ છું. કઠણ કોચલાં ફોડી ફોડીને જ કેટલાંક ફળ ખાવાનું વધુ રસદાયક હોય છે. બેશક આ સંગ્રહમાં કોચલાંનું પ્રમાણ ઘણું મોટું છે, કઠિનતા પણ વધુ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૧. માનવતાનાં ઊંડાં પડોની ઉકેલાત

ગત સત્યાગ્રહ વેળાનું જેલ–જીવન સાહિત્યદષ્ટિએ ગુજરાતને પરમ ઉપકારક બની ગયું છે. કારાવાસોએ કેટલાએ રાજકેદીઓને વાંચતા કર્યા, વિચારતા કર્યા, તેમાંના ઘણાને વળી લખતા પણ કર્યાઃ ગુપ્ત પડેલી કેટલીક લેખનશક્તિઓને આત્મભાન આપ્યું. આ કારાવાસે આપણને અભ્યાસીઓ આપ્યા કે નહિ તે તો પ્રશ્ન છે, પણ પોતાની સંસાર–નિરીક્ષણની ઊર્મિઓનું લોકગમ્ય આલેખન કરનારી તો એ કારાવાસે ઠીક ઠીક કલમો આપી.

'લતા અને બીજી વાતો' નામે નવલિકાસંગ્રહના લેખક પણ કહે છે કે 'જેલમાં સૌએ લેખનનાં સાધનો માગ્યાં, ત્યારે મેં પણ કશા પ્રયોજન વિના માગી લીધાં. ને હવે તો કંઈ લખવું જોઇએ એમ લાગતાં બે વાર્તાઓ પણ લખી. જેલમાંથી બહાર આવતાં એ વાર્તાઓ ને બીજું કંઇ લખવાની વૃત્તિ વર્ષો સુધી દબાએલી જ રહી.' એ વૃત્તિને પુનઃ પ્રદીપ્ત કરનાર શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠક.

શ્રી. પાઠકના આપણે ઋણી બન્યા. એમણે એક વ્યાપારી યુવાનમાં પડેલ સાહિત્ય–ઝવેરાતની પરખ કરી ને તેને ખોદી કાઢી પાસાં પાડ્યાં. આવી ઉત્તેજનબુદ્ધિ ને પ્રોત્સાહન–કળા સાંપડ્યા વગરની ઘણી સુપ્ત શક્તિઓ મરી જતી હશે.

સાહિત્યનો કોઇ પણ પ્રકાર હજુ ગુજરાતમાં ભીડાભીડથી પીડાતો નથી. નવીન લેખકો નકલ–વૃત્તિના વાતાવરણને ભેદી સાચી શક્તિ સાથે પ્રવેશદ્વારે પધારે છે કે તત્કાળ એની સામે દરવાજા ઊઘડી જાય છે. એનું સ્થાન આગલી હરોળમાં પણ કશા અંતરાય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વગર થઇ પડે છે. સાહિત્યપ્રદેશમાં જાણીતા ન હોવું, એકાએક ઊતરી પડવું છતાં આગળ નીકળી જવાની કેડી કરી લેવી, અને ઉમેદવારીમાં સબડવાની જરૂર ન પડવી, એ ધૃષ્ટતા નથી. તાકાત જો સાચી હશે તો સન્માન ત્વરાથી પામશે.

શ્રી. બ્રોકરની આ પંદરેક વાતો છેલ્લાં બે અઢી વર્ષોનો જ કસબ છતાં સાધેલો હાથ પુરવાર કરે છે. લેખક નવીન છે, આશાસ્પદ છે, થોડો પરિશ્રમ કરશે તો ઝળકી ઊઠશે, વગેરે ઔપચારિક વાણીથી નહિ, પણ લેખકનો હાથ તૈયાર જ છે એવી નિઃસંકોચ ખાત્રીથી આદર અપાય તેવી આ વાર્તાઓ છે.

સાંસારિક છે આ વાર્તાઓનો પ્રદેશ: પણ જૂનાં બીબાંમાં ઢળાએલ આ ઢાળકીઓ નથી. સંસારને વલોવતાં બળોનું લેખકને સ્વતંત્ર નિરીક્ષણ છે. કહેવાની રીત પણ ચાલુ ચીલાથી મોકળી, પાધરી, ગડીબંધી અને નખરાં વગરની છે. આ શૈલીમાં એક એવી સ્વસ્થતા છે, કે જેના પ્રતાપે વાર્તાલેખક એમાં ઊર્મિ–પછાડાથી ને અસર પાડવાની બાહ્યલી મહેનતમાંથી બચી શકે છે.

'લતા શું બોલે', 'સુનીલા', 'જૂના સંસ્કાર', 'આગલી રાતે', 'કુસુમ કે સુલેખા', 'જીવનની મોજ', 'ઢોર જેવી', 'ગાડીમાં' એટલી વાતો સ્ત્રી–પુરુષના આધુનિક પ્રેમ અને લગ્નજીવનમાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે દેખા દઇ રહેલી કામવૃત્તિઓનું કોઇ ને કોઇ એક અંગ લઇને તેનું પૃથક્કરણશીલ વિચારવ્યથિત કરનારું ને ઘૃણા કરતાં કરૂણા સવિશેષ જન્માવનારું આલેખન આપે છે.

'જીવનની મોજ' એક સુંદર નમૂનો છે. જીવન એ કશી જ ગંભીરતા કે આદર્શપંચાત વગર માત્ર માણી લેવાની જ વસ્તુ છે, ને જીવનની વિષમતાઓ કે કરૂણતાઓ તો કેવળ હાસ્યનો જ વિષય છે, એવું સમજપૂર્વક માણનારાં કેટલાંક સુખી ને સુંદર યુવાન–

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યુવતીઓના વૃંદમાં એક શાંતા નામની મસ્ત કુમારિકાના જીવનનો કરુણ અંજામ લેખકે જે રીતે આલેખ્યો છે, તે રીતમાં જો જરાક જ ફરક પડ્યો હોત તો વાર્તા એક નિષ્ઠુર કટાક્ષ બની જાત.

અન્ય સ્ત્રીઓના આપઘાતો તરફ હસનારી, વાતવાતમાં 'મારા જેવી હોત તો' એવી બડાઈ મારનારી, 'જીવનમાં લાગણીમયતાને સ્થાન ન હોવું જોઇએ' એવા મંત્રો રટનારી એ જ શાંતા, પરણવું એને તો બેવકુફી માનનારી શાંતા, નવીન નામના એ જ જમાતના યુવકથી સગર્ભા બને છે, ફાળ ખાય છે, નવીન પાસે લગ્નની યાચના કરવા જાય છે. જવાબ જડે છે કે, "આપણે વળી કે' દહાડે લગ્નને માનતાં હતાં!" એટલું જ બસ નહોતું. બહુ કાકલુદીનો જડબાંતોડ ઉત્તર નવીન એવો આપે છે કે "એ બાળક મારું જ છે તેની શી ખાત્રી!" પછી મુંઝાએલી શાંતા પોતે જ આપઘાત કરે છે, ત્યારે નવીન જરા સ્મિત કરીને મનમાં બબડે છેઃ "કેવી લાગણીવશ બેવકૂફ!"

આ વાર્તાને એક જ વિશેષણમાં વખાણી શકાયઃ કાતિલ. રોમાનોવનું 'વિધાઉટ ચેરી-બ્લૉસમ' યાદ આવે છે. વિષયનું સામ્ય છે માટે નહિ, પણ નિરૂપણ-શૈલીનું સામ્ય છે માટે. આ નિરૂપણ-શૈલી એ લેખકના સંસાર-નિરીક્ષણની રીતિનો જ પડઘો છે. માટે જ આંહીં મોજિલી, માણ્યા જ કરવાની જીવન-ફિલસુફીનો કોઇ જવાબ અથવા તો તેનું ખંડન એ લેખકનો હેતુ નથી. પણ તેના મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રત્યાઘાતને જ આગળ ધરવાનો હેતુ છે. એમ હોઇને જ આ વાર્તા નવીન નામના જુવાન અથવા તેની જમાત તરફ ઘૃણા પેદા કરવા કરતાં વધુ પ્રબલ ને મર્મવિદારક અસર—કરૂણાની પેદા કરે છે.

ધૂમકેતુનું 'અલી ડોસો': પાઠકનું 'મુકુંદરાય': ઉમાશંકરનું 'મારી ચંપાનો વર': સુંદરમ્‌નું 'સોહાગની રાત': દુર્ગેશનું 'હૈયાસૂનો': પન્નાલાલનું 'ભાભી': સ્નેહરશ્મિની પેલી ઠાઠડીવાળી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાર્તા : એ ઉત્તમ વાર્તાઓના વૃંદમાં પોતાનું વિશિષ્ઠ સ્થાન લઇને બેસનારી આ શ્રી. બ્રોકરની કૃતિ છે.

જીવનની અંતરતમ વેદનાનું બીજું વધુ સંકુલ આલેખન ભાઇ બ્રોકરે 'માણેકલાલ' વાર્તામાં કર્યું છે. શ્રીમંત શેઠ માણેકલાલ વિધુર બને છે, છતાં ફરી પરણતા નથી. દુઃખી લોકો પર હાથ રાખનારા છે, રહેણીકરણીમાં અનાયાસે પવિત્ર છે, નબળાઇ હોય તો તે એક જ છે: એમને ફરસાણ ખાવાનો ભારી શોખ છે. એ એક જ નજીવી નબળાઇ આ વાર્તાનું સફળ સજ્જડ કેંદ્ર બને છે. માણેકલાલ પૈસો ગુમાવે છે, પણ એને કશી ચિંતા નથી. પેટના દીકરા જેમ રાખેલો ભત્રીજો અને ભત્રીજા-વહુ પોતાને પાળશે એ તો માણેકલાલની સાવ સાદી સરલ આશા છે. પણ થોડા જ વખતમાં આપણે માણેકલાલને ભત્રીજા-વહુના અણગમા કંટાળાનો ભોગ બની જતો, જુદો રહેતો, હાથે ધર વાળતો ને પાણી પણ ભરી લાવતો, છતાં કશી જ ફરિયાદ કર્યા વગર જીવન જીવતો જોઇએ છીએ. આખરે એને પરાજય આપે છે પેલી ફરસાણ ખાવાની નજીવી ટેવ. એને એક અથાણાની ચીર જોતી હતી તેય કોઇએ કાઢી ન આપી. એ એક જ વાતે માણેકલાલને પોતાની પરિપૂર્ણ નિરાધારતાનું ભાન કરાવ્યું, ને એણે આપઘાત કર્યો.

નજીવી અને ભાગ્યે જ કોઇને સૂઝી પણ શકે એવી એક વસ્તુમાં જબરું જોર મૂકીને તેને ટૂંકી વાર્તાનો સંગીન પાયો બનાવનાર આ લેખકે, મને લાગે છે કે, આપઘાતનો અંજામ મૂકીને એક સુંદર વાર્તાનું જોર જરાક તોડી નાખ્યું છે. એને બદલે માણેકલાલને વધુ ને વધુ જીવનલોભ ધારણ કરાવ્યો હોત ! જે જે શકય માર્ગે ફરસાણ મળી શકે તે માર્ગે એ મેળવવાની નબળાઇ ચાલુ જ રખાવી હોત ! તો વાર્તાનું બળ વધત કે નહિ ? આ પ્રશ્ન હું સૌ નવલિકાલેખકોની સામે સાદર કરું છું. કદી કદી જીવન પર કંટાળો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવવાનું બતાવી શકાત. ' એમ કાંઇ જીવ કાઢી આપવો રહેલ છે શેઠ !' એ પેલા ગરીબ બનેલા શ્રીમંતના ઉદ્‌ગારનું વારંવાર સ્મરણ કરાવી શકાત. છતાં પોતાનાથી મરી શકાતું જ નથી એવો ભાવ મૂકી શકાત. વસ્તુતઃ આપઘાતનો પ્રબલ આવેશ ન જ આવી શકે એવો ફરસાણ ખાવાનો જોરાવર લોભ આંહીં સામા પલ્લામાં બરાબર મૂકી શકાત.

કેટલાંક મૂગાં દુઃખ અતિ પવિત્ર છે. એના ગુણ ને દોષ, એનું વ્યાજબીપણું ને ગેરવ્યાજબીપણું, એનું ડહાપણ ને એની નાદાની કદી જ ન તોળી શકાય તેવાં છે. એવું તોલન કરવા બેસનાર વાર્તા-કાર વાર્તાના સ્વરૂપને જ ઓળખતો નથી. આ નવલિકાકાર આ જ મુદ્દા પર જીતી ગયેલ છે. વાંચો એની વાર્તા 'જૂનું ને નવું': દીકરા અને દીકરા–વહુ પાસે મુંબઇમાં રહેવા ગયેલી વૃદ્ધ ગામડિયણ માતા પૂર્ણ પ્રેમાળ અને ઉદાર હૃદયની છતાં નથી સહી શકતી એક જ વસ્તુ: દીકરાના દિલોજાન મિત્રોનું દીકરાની ગેરહાજરીમાં પણ ઘેર આવવું અને વહુની એકલીની સાથે બેસી ગપ્પાંસપ્પાં મારવાં: લાજમરજાદના એના જૂના સંસ્કાર આ નૂતન સંસ્કારને એ ગમે તેવો નિર્દોષ હોય છતાં નથી સહી શકતા.

માતાનું એ દુઃખ મૂંગુ ને ન સમજાવી શકાય તેવું મહા-દુઃખ બને છે. પુત્રની પાસે વાત મૂકી, પણ પોતાના મિત્રને નિષ્કલંક સમજનારો દીકરો નથી માનતો. ડોશી આખરે વહુ અને મિત્રો જ્યાં એકલાં બેસે ત્યાં જઇને પોતેય બેસવા લાગે છે — એમ સમજીને કે એ રીતે મુંઝાઇને દીકરાના મિત્રો આવતા બંધ થશે. એવું પરિણામ ન આવવાથી ડોશીનું દુઃખ શતગુણ વધે છે. તે પછીના ઉત્તરોત્તર મૂકેલા પ્રસંગો એ ડોશીના ધૈર્યની તાવણી એટલી આકરી કરી મૂકે છે કે વાર્તાકાર પર આફરીન થઇ જવાય છે. પણ આખરે હારી બેઠેલી ડોશી પાછી ગામડે ચાલી જાય છે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ને ત્યાં જઇ ગામલોકો પાસે વહુદીકરાનાં જે વખાણ કરે છે, તેમજ પોતાના મનનું જે છેવટનું સમાધાન કરે છે, તે વાર્તાકારના વિજયની કલગી છે. નથી આ નવલિકાકાર વકીલ બનતો, નથી પક્ષકાર બનતો, નથી નીતિબોધક બનતો, નથી 'વાદી' બનતો, એ તો બની રહે છે માનવીની માનવતાનાં અગોચર ઊંડાં પડોને જતનથી ઉકેલતો સમ-દ્રષ્ટિવાન પૃથક્કરણકાર.

એની એ જ નિરીક્ષણશક્તિ 'ભાનુ' નામની વાર્તામાં ઝળકે છે, 'બે ગુન્હા' અને 'ઢોર જેવી'માં દીપે છે.

'લતા શું બોલે' માં એક સાહિત્યરસિક યુવાનનું પોતાના પૂર્ણ વિશ્વાસુ મિત્રની પત્નીના વિષય-પ્રેમમાં ફસાવું આલેખાયું છે. આલેખન પ્રકૃતિને પૂર્ણ વફાદાર છે. અને આજ સુધી પુરુષને જ પતનમાં ઘસડી જતો બતાવવાની લગભગ રસમ જેવી થઇ પડેલી મનોદશા વચ્ચે નવી રેખા દોરાય છે. ગાંધીજીનું એવું માનવું છે કે ફસાવનાર હમેશાં પુરુષ હોય છે. સ્ત્રી જાતિનું એ સ્વભાવ-દર્શન એકપક્ષી છે. લતાનું આંહીં આલેખાયેલું પાત્ર સમાજમાં ફક્ત અપવાદ જ હોય એવું નથી લાગતું. એટલી બધી સ્વાભાવિકતા આંહીં ખીલી ઊઠી છે.

પતનને વશ થયેલા નિરંજનની છેલ્લી મનોદશાનું પૃથક્કરણ આ વાર્તાનું સુવર્ણ-શૃંગ છે. પોતાનાથી પાપ થઇ ગયું છે એવો બનાવટી પશ્ચાત્તાપ અત્યારે તો કેવળ નાટકીય બનીને ચિતરાયો જાય છે. અહીં તો પાપમાં લાગેલી મીઠાશ પર એવો કશો નીતિ-કુચડો ન ફેરવ્યા છતાંય વાર્તાકાર વિજય મેળવે છે. નિરંજનનું એ મનોમંથન આ રહ્યું: 'મિત્રને તે દગો દઈ ચૂક્યો હતો. તેની સામે જ હરહમેશ તેને દગો દેવાની તેનામાં હિંમત નહોતી; અને ત્યાં રહે તો વારંવાર તેની સામે દગો દીધા વિના પોતે રહી શકવાનો નથી તે પણ તે જાણતો જ હતો. માટે એ સદાને માટે ગામ છોડીને સાંજની જ ગાડીમાં ચાલ્યો ગયો હતો.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લગભગ બધી જ વારતાનું આ પ્રકારે સૂક્ષ્મ વિવરણ કરી શકાય તેમ છે. એ મોહ જતો કરીને એકંદર દ્રષ્ટિએ શ્રી. બ્રોકરની આ વાર્તાલેખનની સરલ કલા નવા નવલિકા–લેખકોની સામે એક વિશિષ્ટ પ્રકાર લેખે મૂકવાની લાગણી થાય છે. ઊર્મિયુક્ત શૈલી, નીતિલક્ષી શૈલી, કવિત્વમંડિત શૈલી, ભાવનાદીપક શૈલી, એવી વિધવિધ શૈલીઓ આપણા નવલિકાક્ષેત્રમાં આજે વિલસી રહી છે. એ પ્રત્યેક શૈલીને એનાં પોતપોતાનાં બળો બેશક છે. સમર્થ લેખક પોતાની પ્રકૃતિ અને પોતાના સંસ્કાર પ્રમાણે હરકોઈ શૈલીને હાથ ધરી સર્જનમાં પ્રાણ મૂકી શકે છે. નબળી કલમો એમાંની હરકોઇ શૈલીમાં ચોક્કસ હાર જ પામશે. કોઇ પણ શૈલીનું નકલી આરાધન નુકશાનકારક જ બનશે.

શ્રી. બ્રોકરે બહાર આણેલી શૈલી એની પોતાની જ નવસિદ્ધિ છે. શણગારો સજવાની કે છટા ધારણ કરવાની એને જરૂર જ નથી રહી. એ શૈલીને એના કથિતવ્યથી જુદી પાડી શકાય જ નહિ. લેખક કથવા ચાહે છે સાંગોપાંગ માનસિક વ્યાપારોને. આ મનોવ્યાપારો પર શૈલી ઢાંકણરૂપ નથી બની જતી. આજકાલ શણગારો ને છટાઓની સાધના પાછળ વેડફાતી વાર્તાશક્તિ જો મનોવ્યાપારોના અભ્યાસ પ્રતી વળે તો આપણી શક્તિઓની ઉડાઉગીરી અટકે. થોડા શ્રમે ઘણું વધુ પરિણામ નીપજે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૨. ફરીફરીને જોવા જેવી દુનિયા

જયન્તિ દલાલ કૃત ' પગદીવાની પછીતેથી 'નું નામ રળિયામણું, પણ અર્થ વગરનું. પગદીવો એટલે શું ? એની પછીત એટલે શું ?

પણ જવા દો નામને. અંદરની લેખનસામગ્રી હરકોઇ નામ નીચે પણ આકર્ષક બને તેવી છે. શહેરોની પગથી (ફૂટપાથ) પર જે એક દુનિયા વસે છે, તેનાં વાસીઓનાં શબ્દચિત્રો લેખકે પહેલા ખંડમાં આલેખ્યાં છે. ને બીજા ખંડમાં એ પગથીના જેવી જ આપણી અહીંતહીં રઝળતી નાટક કંપનીઓનાં વાસી માનવોની શબ્દ-તસ્વીરો ખેંચી છે. એઉ દુનિયાઓનું આંહીં કરાવેલું દર્શન નવીન ભલે નથી, છતાં એ આવા સ્વરૂપે કાગળ પર કદાચ પહેલી જ વાર ટપકે છે. એમાં સમગ્રતાનો, સળંગ સૂત્રપાતનો અને વિશેષે કરીને તો કલમની સહાનુભૂતિભરી આવડતનો ગુણ છે.

'ગુજરી ગએલો 'શાહુકાર' ભિખારી મહમદીઓ. ગુલાબ હીજડો, ઘરાકની સાચી પરખ કરતો પાનની હાટડીવાળો, તંબૂરાવાળો ભજનિક, ઓલીઓ, સામુદ્રિક વિદ્યાનો આચાર્ય, એનક્રોચમેન્ટ ખાતાનો શિકાર બનનાર રંગવાળો, મોચી ભગત, રેંકડીવાળા રાજુ-ફકીરાની જુગલજોડ, પારકાં માંદલાં છોકરાંને ભાડે લાવી લોકોની દયા જગાવતી ભિખારણ, અને કોકેનનો છૂપો વેપાર કરતા બાવાજી ઇત્યાદિ આ પગથીનાં પાત્રોને ટૂંકાં ટૂંકાં પણ ચોટદાર શબ્દચિત્રોમાં લેખકે આપણી નજર સામે જીવતાં કરી દીધાં છે. ને તેમને આપેલા જીવનની ' પછીતે ' થોડી થોડી વિચાર-કણિકાઓ વેરી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિચારો બધા જ કંઇ સાચા નથી. પણ તેમાં લિજ્જત આવે છે શૈલીની. શૈલીમાં જૂઠી ગરમી નથી, બખાળા નથી, બળતરા નથી, સામાજિક અન્યાય પર હાહાકાર પણ નથી. એ તો છે લગભગ ચિત્રકારની શૈલી. આ રહ્યો એક નમૂનો:—

.....સુધરાઇના દીવા હેઠળ જ પાનની દુકાન હતી અને ગુલાબ પણ ત્યાં જ ઊભી રહેતી—રહેતી કહેવું પડે છે ગુલાબના આગ્રહને લઈને, નહિતર રહેતો એમ કહેવું પડે; કારણ કે ગુલાબ હીજડો હતો.

સાંજના પાંચ–છનો શુમાર થાય એટલે પતીઆં ઓળી, ઘુઘરવાલા બાલ પર ફૂલની વેણી ચઢાવી, એની ચંપઇ ઓઢણી, ફૂલ–ગુલાબી રેશમી લાંબુ ખમીસ અને ઘેરદાર પાયજામો પહેરી ગુલાબ અચૂક અહીં પાન ખાવા આવે. પાનવાળો એની પાસેથી પાનનો કદી પણ પૈસો ન લેતો, અને ગુલાબ એનો બદલો પણ વાળી દેતો.

'અજી ખાઈએના, પાનમેં કયા હય?'

પહેલાં તો આમ જ વાતો ચાલતી. પણ અચાનક જ એક દિવસ એનો ભેદ માલુમ પડયો.

'કયોં ગુલાબ, ચલોગી આજ?' એમાંથી એક શોખીને પૂછયું.

'મંય તો મરે શર્મસે મરી જા રહી હું.' ગુલાબે એને સહજ એવા હાવભાવે કહ્યું.

'અરે, તુમે મરનેકી ફુરસદ કહાંસે મિલી? પહેલે તો હમારી જાન લે રહી હો.' બીજા શોખીન બોલ્યા.

'કહી ન આપને યહી બાત!'

'અચ્છા જાને દો યહ બાત કો. ચલોગી આજ? એક રૂપિયા.' ખીસામાંથી રૂપિયો કાઢી પહેલા શોખીને બતાવ્યો.

'એક રૂપિયા? રૂપિયાકા તો મંય પાન ખાતી હું.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તો તુમ પાનહી ખાયા કરો. છમ્મી તો આઈથી કલ અઠન્નીમેં.'

સોદો પત્યો કે નહિ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. . . . . .

ઉપરના જ જેવું બીજું એક લાક્ષણિક ચિત્ર જોઈએ:—

. . . . . .આજે વર્ષો થયાં એ એ જ ખૂણે બેસે છે. પહેલાં તો ત્યાં આગળ પીપળાનું ઝાડ હતું. પણ સડક પહોળી થઇ એટલે ઝાડ ગયું. છતાંય એ ખૂણો અનામત રહ્યો હતો, અને એની બેઠક પણ અનામત જ રહી.

આજકાલ એની સાથે એક નાનકડો છોકરો પણ બેસે છે. કુતૂહલથી એક દિવસ પૂછ્યું ત્યારે એણે જણાવ્યું કે એ એના દીકરાને શીખવતો'તો.

'તે બાપા અમે ક્યાં લખેશ્રી છઈએ તે દીકરાને નિશાળે મોકલીએ? અમારી તો આ નિશાળ. આ ધરતીને છેડે બેહે અને દેખ્યા કરે.'

'તે તમે એને શું શીખવાડો?'

'શીખવાડીએ શું? માણહને પરખતા.'

'પણ માણસને પારખો કેમ?'

'એ તો બાપા રસ્તે ચાલે અને જાત ન વરતાવા દે એવો તો કોક જ માડીજાયો નીકળે. માણહ તો એના જોડાના અવાજથી વરતાય, એની વાતથી વરતાય, એની પીધેલી બીડીથી વરતાય.'

'તે જોડા પરથી કેવી રીતે?'

'બાપા, તમે તો અમારો ધંધો શીખી જશો પછી! હયો પણ તમને કાંઈ ના પડાશે? આ ચમચમ કરતો પગ પછાડતો માણસ ચાલે એ બાપજનમારેએ એક પાઇ ન આપે. પગ દબાવતો આછા ડગ ભરતો માણસ લાંબે વખતે પીગળે, પણ પીગળે ખરો. આ બાપા, આ તે આવું બધું.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'અને પેલી બીડીની વાત ?'

'બીડીની વાત તો આવી છે: હોઠની વચ્ચોવચ્ચ બીડી ગોઠવે એ માણસ કાંક આપશે એમ આશા બંધાય. બાકી હોઠને છેવાડે ખાઈણીઆમાં સાંએલું મૂકયું હોય એમ બીડી ઠઠેરે એની આશા થોડી. અને એથીએ વધારે ધ્યાન રાખવાનું તો જે પીધેલી બીડી ફેંકી દેતા હોય એનું.'

'એ શી રીતે ?'

'બાપા, આપ આ બધું પૂછો છો તે 'હાટડી' તો નથી માંડવીને ? જુવો, છેલ્લી ફૂંક લગી બીડી પીતો હોય તે મૂઠી વાળીને ચાલનાર હોય. એ કાળે દહાડેય પાઇ ન પરખાવે. આમ અડધી પીધેલી બીડી ફેંકે એ કાંક દુલ્લા જીવનો માણસ ગણાય. એની આશા ખરી. એ અમારું ઘરાક. અને બાપા, જાવ એ પહેલાં પૈસો આપતા જજો.'

ફેંકી દીધેલી બીડીનાં ઠુંઠાથી દુનિયાની માનવતા માપતા, ઘરાકી શોધતા આ વ્યવહારીઆને આટલેથી જ પતાવીએ તો ?......

કોઇ કોઈ ચિત્ર જેમ કેવળ વણરંગ્યા વર્ણનથી જ શોભી રહ્યું છે, તેમ કોઈક ચિત્રને વિચારની પીંછી વધુ ઉપસાવે છે. દાખલા તરીકે પગથી પરની ભિખારણ:—

......ભિખારણ પાસે જ્યારે જુઓ ત્યારે એક બાળક હોય છે: માંદલું, અને ધાવણું. જરા આંખ નાખીને જોશો તો બાળક તમને એની એ જ ઉમ્મરનું જણાશે. એક પ્રખ્યાત બાળગાયક વીસ વર્ષ લગી નવ વર્ષના જ રહ્યા હતા. આ બાળક પણ સદાય ધાવણું જ રહે છે. અને જરા ધ્યાનથી, પેલા મંદિરના સ્તંભ પર નજર નાખીને ઢાળી દો છો એવી નહિ, પણ જરા અન્વેશક નજરથી જોશો તો જણાશે કે એ બાળક પણ એનું એ નથી હોતું.

વાત એમ છે કે જેમ દરજીને ગજ ને કાતર હોય છે, લુહારને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘણ અને એરણ હોય છે, મજૂરને કોદાળી, પાવડો કે ટીપણી હોય છે, એમ આ ભિખારણને બાળક અને ધાવણ છે: સંપત્તિશાસ્ત્રની ભાષામાં કહીએ તો ઉત્પાદનનાં સાધનો. ઉત્પન્ન તો, તમે જાણો છો તેમ, છે ભીખ. સાદા માનસશાસ્ત્રના નિયમને એણે કલાકારની ઢબે વર્તનમાં ઊતાર્યો છે. ભીખમાં આપવાની વૃત્તિનુ મૂળ એ વસ્તુમા રહ્યું છે: એક તો દયા—જેનું પણ મૂળ તો છે પોતાની સ્થિતિ વિષેનો અજ્ઞાત સંતોષ, અને બીજું છે અહંતા. આ બન્ને પર સીધું આક્રમણ થાય તો ભલભલાના હાથ ખીસામાં જાય અને પાઈપૈસો લઈને જ બહાર નીકળે. ત્યારે મૂળ વાત રહી માણસમાં રહેલી દયાને જાગૃત કરવાની. સ્ત્રીજાત, જુવાન, લાજશરમ ઢાંકવાનો હેતુ મારી દેતાં કપડાં અને ઉપરથી માંદલું રોતું બાળક. અને અહંતા તો એ સ્ત્રી છે એથી જ—આપોઆપ જ—સંતોષાય છે. એટલે એનું ભીખનું બજાર ગરમાગરમ ચાલે છે.

હા, બાળક એ છે કેવળ ઉત્પાદનનું સાધન—એને માટે અને એની સાચી જનેતા માટે. એની જનેતા એને આ બાઇને ભાડે આપે છે. અને આ ધાવણું બાળક પણ રોજી મેળવતું થઇ જાય છે. એક તો એની માનો એની પાછળ સમય બરબાદ નથી થતો, અને બીજું કમાઇ આવે છે.

પણ પછી વખત આવે છે જ્યારે એ બાળકની ઉત્પાદનના સાધન તરીકે કિમ્મત ઘટે છે. દયા પ્રેરવા કે અનુકંપાને ઉત્તેજિત કરવામાં એ નિષ્ફળ નીવડે છે. અને વ્યવહારૂ વહેપારી તરીકે એ બાઈ એ બાળકને બદલી બીજું, ધંધાની ખૂબીઓને સાચવી શકે એવું માદલું ધાવણું બાળક શોધી લાવે છે; અને ધીમા પણ મક્કમ પ્રયત્નોથી સ્વર્ગની પગથી પર નિશ્ચિત પ્રયાણ કરનાર ભક્તજનો, દયાપ્રેમી સજ્જનો, એના કાપડના ટુકડા પર કે સિગારેટના ડબલાના બનેલા રામપાતરમાં પૈસા ઠાલવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને આ એની એકલી જ કમાઇ નથી. કુનેહબાજ વહેપારી સહુથી પહેલાં પોતાના માલની બજારમાં શી માંગ ને આબરૂ છે એ જ જાણવાનો પ્રયત્ન કરે. આ બાઇ તો આ બહુ સારી રીતે જાણે છે. પોતાને સીધી રીતે મળેલી ભીખ ઉપરાંત બીજા ભિખારીને મળેલી ભીખમાં પણ એ ભાગ પડાવે છે. ખાવા ખાતર એને પાઇ ખરચ કરવી પડતી નથી. નાકાની હોટલમાં કામ કરનાર એક મજનુની એ લૈલી છે......

કવિતાઓ ને વાર્તાઓમાં અન્ય ઘણી કલમેથી આલેખાયેલાં છતાં આ નૂતન આલેખનમાં નવીનતા ન ગુમાવતાં ચિત્રોને છોડી 'પડદો ઊપડે છે ત્યારે' એ નાટકીઆઓના પ્રદેશમાં જઇએ છીએ ત્યારે વિષય પહેલી જ વાર શબ્દારૂઢ થતા લાગે છે. અહીં લેખકનો સ્વાનુભવ જ કલમને બોલાવે છે, તેથી તેની નવી ભાત ઊઠે છે. નાટક કંપનીના માલિક અને મેનેજરથી લઇ પાટિયું ફેરવનાર અને પરદા ખેંચનાર મજૂરની આ દુનિયાની કાળાશ પણ આકર્ષક છે. એમાં પૃથક્કરણની ફાવટ છે. આવી નિર્વ્યાજ શૈલીને લેખક હજુ પણ વધુ ખિલાવે તો વધુ કીર્તિને પ્રાપ્ત કરે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૩. કુંપળોમાં છુપાયેલાં—

[એક અવલોકન-પત્ર]

ભાઈ બકુલેશ,

સાહિત્યનાં નવીનોને, શરમાળોને, કુંપળોના હૈયામાં છુપાઈ પોતાની હસ્તીનો દાવો ય રજૂ કરતાં ડરનાર તમ જેવા લાલીભર્યા પાંદને આ પત્ર લખી રહ્યો છું.

'નિઃશ્વાસ' નામનો તમારો નવો નવલિકાસંગ્રહ મળ્યો. એક બેઠકે વાંચ્યો.

એન્ગ્લોરની સોના-ખાણોમાં નજરે નિહાળેલી મજૂર-દશામાંથી તમે આમાંની એક કથાનો અર્ક ઉતાર્યો છે, એ નહિ જાણનારાઓ વહેમાશે કે આ અનુવાદ છે. સારું થયું કે મેં તમને પૂછી લીધું.

'ધરતીના પેટાળમાં' વાર્તામાં તીમૈયા મજૂરની અને એની પૂરા દહાડા ખેંચતી મજૂરણ પત્ની ગૌરીની, ગૌરીની છેડતી કરનાર ગોરા ઊપર તીમૈયે ખંજર ચલાવ્યાની અને એના જીવન-પ્રકાશ પર દસ વર્ષની જેલના દરવાજા ભિડાયાની વળતી જ સવારે ગૌરીને દીકરો અવતર્યાની, ગૌરી દીવાની થઇ ગયાની અને પછી—

......ફરી સાંબ આવ્યો, અંધારી ધરતીના પેટાળમાં બેટરીની રોશની થઇ...માનવ-પ્રાણીઓ એ રોશનીમાં જંતુની મિસાલ અહીં-તહીં ફરી રહ્યાં હતાં, અને જમીનના ખડકને કોરી રહ્યાં હતાં !......

—એવી એની એ સંસારગતિ શરુ થયાની રજૂઆત તમે જે કલાથી કરી છે, તે કલા વિષે આટલું જ કહું, કે એ કલા તમારી પોતાની જ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'અવસાન' વાતમાં તમે ઉપલા જ પ્રકારના મજૂર–ખુન્નસનું બંગાળાની ભૂમિ પર પુનરુચ્ચારણ કર્યું છે. છતાં તેનું નિરુપણ કંટાળો કેમ નથી આપતું? તમારી સીધી, ઝડપી, શર–પાત સમી શૈલીને કારણે.

'ભૂખ'ની કથામાં તમે 'મુંબઈ નગરીના એક, ભૂલા પડી ગયેલા બાળક જેવા, અંધારા ખૂણા'ને બોલતો કર્યો છે. તાજા તળાયેલા ઘેવરની દુકાન સામે દશેરાને દહાડે પોતાના બેકાર બાપ જોડે ઊભેલો ભૂખ્યો બાળક એક બાજુ—

'ઘેવર!...તાજા ઘીના ઘેવર! તૈયાર છે! ઘે...વ...ર...!'

એવો કંદોઇનો લલકાર સાંભળે, ને બીજી બાજુ—

......'શું ચાવે છે?' મારા બાપે પૂછ્યું.

'હૅં!'

'તું દાંત શું કામ હલાવે છે? ગાંડો છે? હમણાં શું ચાવતો હતો?'

'કંઇ જ નહિ,' હું બોલ્યો. ને પછી જ મને ખબર પડી કે એ 'ઘેવર' મારા મોમાં નહોતું, પણ હોટલના કબાટમાં હતું.....

એવી ક્રૂર આત્મહાંસી અનુભવે, ત્યારે તમારી વાર્તા–કલા કોઇ અદીઠ સુવર્ણકાળ તરફ પગલાં માંડતી લાગ્યા વગર રહેતી નથી. તમે કારમી વિશમતાઓનું 'જક્ષ્ટાપોઝિશન' લાવી શકો છો.

'યંત્ર પર નહિ જતાં'ની વાતમાં તમે હડતાળની એકલી ભભક જ ન બતાવતાં હડતાળની પાછલી દુનિયામાં પડેલી કરૂણતા પણ બતાવી હોત! ચાર્લીએ 'મૉર્ડન ટાઇમ્સ'માં એ દર્દનો અરધી મિનિટની અંદર જ કેવો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો છે!

'કલાના નિઃશ્વાસ'માં તમે સિનેમાની સૃષ્ટિમાં રમાતી એક કાતિલ વિધિવક્રતા આલેખી છે. ભિખારણ ડોશીના ગાલ સુખના ગુલાબે સિંચાયા, કે તૂર્ત જ એ ફેંકાઇ ગઇ—ચિત્રપટની નવી કથામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ ડોશી ડોશી–પાત્રનો કરૂણ ચિતાર નહોતી આપી શકતી તેથી ! લોકરંજનની કલા કેટલા ભોગો માગે છે ! અનુકમ્પાનાં આંસુ પાડવાની 'મોજ' માણવા માગતી દુનિયાને માટે સંસારની કેટલીક કરૂણતાઓ શું સદાકાળ સંઘરવી રહેશે ! તમારી કથા ભારી ઉર–મંથન કરાવે છે.

પણ તમારી શ્રેષ્ઠ કલાસિદ્ધિને તો 'સુવર્ણના નિઃશ્વાસ'ની પહેલી વાર્તા હાંસલ કરે છે.

એ બે બેંગ્લોરી ગ્રામ્ય ભાઈઓની વચ્ચે સોનાના કમરબંધની સ્પર્ધા નિપજાવીને પછી એના અંતરાલમાં તમે જે નૈસર્ગિક પ્રેમદર્દ, અનુતાપ, તંગ લાગણીઓ, નિવારણની ઝંખના અને સરવાળે વિધિ-વક્રતા, 'આયરની ઓફ ફેઇટ' દોરેલ છે, તે બધું આયોજન તમારી આ વાર્તાને તો પ્રચારલક્ષિતાના ભુવન પરથી ઉઠાવી કલાના એ સૂક્ષ્મ-માં સૂક્ષ્મ પ્રદેશ પર બેસારે છે, જે પ્રદેશ કલાની તીવ્રતમ લક્ષ્ય–વેધિતાનો પ્રદેશ છે.

વાતાવરણને જીવતું બનાવવાની તમારી કરામતો હું એક એક વીણીને રજૂ કરું એવું થાય છે. પણ જગ્યા નથી.

પણ જરાક બતાવું ? ધમધોકાર કામ કરતી સોનાની ખાણઃ જબરજસ્ત અવાજે વહેતો કાવેરીનો ધોધઃ અને એના પાડોશમાં તમે કોને બેસાડેલ છે—

......દૂર દૂર બેઠેલી મદ્રાસી મજદૂર ઓરતોમાંની જેઓ પોતાના પરણેલા આશકોને મરેલા જોઇ રહી હોય, તેઓ રડવા બેસતી: 'યેન સ્વામી ! દુરૂભાગ્ય ! યેન અન્નામ્મા !'....

સસ્તાં મૃત્યુઃ ટૂંકા અને મોંઘા અનુરૂદનઃ રોટીની ફિકર વિલાપને રુંધી નાખે છેઃ આક્રંદના શબ્દો ત્યાં એના એ જ છે—ભયાનક 'મોનોટોની'!

ભાઇ બકુલેશ ! પુસ્તકારૂઢ તમારી વાર્તા–કલાને મેં પ્રથમ વાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોઈ. તમારા આપ્તબંધુ રવિશંકર મહેતા 'પિછાન'માં તમારા વાર્તા-કસબનો થોડો માર્મિક ઇતિહાસ પણ દોરે છે. તમારી 'ઇશ્કની ખુશ્બુ' નામની પાંચ–સાત વર્ષો પર મુંબઈમાં ખોજા વગેરેને ઘેલાં કરનારી વાર્તાઓની ચોપડીઓ, કહે છે કે, કોઈ ગોદામમાં રગદોળાઇ રહેલ છે. તમારો બીજો સંગ્રહ 'પરિમલ' પણ કેટલા કાળથી બાંધણીના પૈસાની રાહ જોવે છે. છો રહ્યાં !

વાતો ઇશ્કની લખો, મજૂરોની લખો, ઠીક પડે ને ખુમારી ચડે તેવી લખો. પણ લખજો એવી રીતે, કે તમારી આ શૈલી વધુ ને વધુ વેધકતા ધારણ કરે; દેખીતી ભલે કમ ધ્યેયલક્ષી ભાસે. કેમકે પ્રચારલક્ષિતાની પરાકાષ્ટા તો આખરે કલામાં જ સાધી શકાશે ને ?

બકુલેશ, દોસ્ત, 'પ્રચાર' અને 'કલા'નાં તો લગ્ન જ શોભે. કલાને પ્રચારની દાસી, બાંદી, વારાંગના બનાવ્યે શો લાભ છે ? તમારી એક-સૂરિલી વાર્તાઓને એક જ ઠેકાણે ખડકવાનું તમને કેમ ગમ્યું ? તમારું સંપૂર્ણ આત્મોચ્ચારણ રજૂ કરતી જૂજવી વાતો ચૂંટવી હતી ને !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૪. જીવનનાં જૂજવાં આંતરબળો

નવલિકાઓના સંગ્રહનું 'ચા–ઘર' એવું નામ જેટલું નવીન છે, વિચિત્ર છે, તેટલું જ પાછું અર્થવાહક છે. 'ચા–ઘર' શબ્દ બંગાળી છે. 'રેસ્ટોરાં'ના અર્થમાં એ યોજાય છે. અહીં એનો વ્યંજનાર્થ લેવાયો છે. યુરોપમાં કોઇ પણ ચા–કોફી જેવા પીણાના જાહેર સ્થળને એકાદ ખૂણે મુકરર દિને લેખકોનું મિલન થાય ને એકાદ પ્યાલા કે રકાબી પરની લહેરમાં ચાલતી ચર્ચા ને વિચારોની આપલે વડે એ હોટેલ–ખૂણો સંસ્થાનું રૂપ ધરે.

અમદાવાદના છ–સાત લેખકોએ આવો એક રેસ્ટોરાં–ખૂણો ગોત્યો છે. નિયમો અને બંધારણ વગરની એ તેમની જ્ઞાનગોષ્ઠિની મોકળી બિનડંફાસુ સંસ્થા બની છે. તેમાંથી નિષ્પન્ન થતું આ પહેલું પ્રકાશન. સાતે વાર્તાઓ જીવનનાં જૂજવાં આંતરબળોને નિષ્પન્ન કરે છે. સાતેની લખાવટ સંસ્કારશીલ અને જનભોગ્ય છે.

'મા' નામની નવલિકામાં ધૂમકેતુ વાસ્તવજીવનની કનિષ્ઠ સંકુલતાને પોતાના નિત્યના આદર્શવાદનો એક જોરદાર આંચકો લગાવી વંદનીય માનવતા સરજાવે છે. એક ગામડીઆ સ્ટેશન પર ઊતરતો 'પ્રણયશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ' એવો સુશિક્ષિત અમલદાર વિનાયક પોતાની મજૂરોને બોલાવવાની અને ટેક્સી કે ઘોડાગાડી જેવા વાહનના અભાવ પ્રત્યે ખિજાવાની રીતથી જ પોતાના સંસ્કારનો પરિચય કરાવે છે; અને પ્રથમની પત્નીને તેમજ એક બાળકને ત્યજનારા એ પ્રણયસ્વામી પાસે ગરીબડી બનીને ઊભેલી મોહિની આજે દશ વર્ષે પિયરીઆંને મળવા જતાં બાળપણના સાથી ઝાડો, સીમાડા, ગાડાવાળા, કૂવો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વગેરેને નિહાળી કરૂણ સંસ્મરણો અનુભવે છે. હોદ્દા અને શિક્ષણનો ગર્વિષ્ઠ વિનાયક બળદગાડીમાં મુસાફરી કરવાની ના પાડી પત્નીને એકલી જ કાઢે છે. મોહિની ઘેર જાય છે ત્યારે સર્વનાશ થઇ ચૂકેલ છે: બાપ ગાંડો ભમે છે, માવિહોણો નાનો ભાઇ અનાથ બન્યો છે. એની જોડેનું બહેનનું મિલન દિલને વલોવી નાખનારું છે. પછી તો મોહિનીના આત્માની અંદરથી માતૃત્વ સળવળી ઊઠે છે. નિરાધાર ભાઈની 'મા' બનીને બેસી જનારી મોહિની સ્ટેશને પોતાની વાટ જોતા વિનાયકને આખરી રામરામ કહેવરાવે છે. માનવતાનાં ખંડિયેર પર જાણે માતૃત્વની સંધ્યા પ્રકાશે છે.

એક જ વાકય જો ધૂમકેતુએ બાદ રાખ્યું હોત ને—'તમે પાછા જવાનાં હો તો મને ભાઇ કહી બોલાવો; રહેવાનાં હો તો બેટા' : સાત આઠ વર્ષના છોકરાના મોંમાં અશકય બનતું એ વાકય—તો વાર્તામાં કાકરી પણ ન રહી હોત.

એવું જ ભાવનાબળ બતાવનારી 'દુલા શેઠ' વાર્તામાં ઊગતા લેખક છતાં ભાઇ ધીરજલાલે ટૂંકી વાર્તાના કલાતત્વને કલેજે પ્રાણવંત એક ઘટના મૂકી દીધી છે. હજારો ગામડાંમાં વાંઢા ને વાંઢા ખતમ થઈ જનાર લોકોની સમસ્યાને સળગતી બતાવનાર આ વાર્તાએ એવા એક વાંઢા દુલા શેઠનું સ્વાભાવિક ભાવના-ફૂલ ખિલાવ્યું છે. દુષ્કાળમાં સાત વર્ષની વણિક-કન્યાને વેચાતી લઈ, એને સાત-આઠ વર્ષ પછી પરણવાની ગણતરી સેવતા દુલા શેઠે એને ઝીણવટથી સાચવી જોબનભરપૂર બનાવી. વ્યવહાર કે સમાજ કોઇ એની આડે નહોતું. કન્યા પણ પોતે દુલા શેઠનું સ્વાભાવિક પત્નીસ્થાન સ્વીકારી ચૂકી હતી. માત્ર, 'છોકરી પાંડે દેખાય છે તો માળો બાપ જેવો' એ વારંવાર બોલાતા લોકશબ્દોએ તેનામાં માણસાઇ જગાડી. એણે મોંઘીને દીકરી કરી બીજે વરાવી. એ આખી પરિસ્થિતિનો જે સંયમભર્યો ધીરો વિકાસ વાર્તાકારે કર્યો છે, વાતાવરણની જે કરુણ સ્વાભાવિકતા,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે દર્દભર્યું વાસ્તવ સર્જાવેલ છે, તે બધું આ વાર્તાને પહેલી પંક્તિમાં મૂકવા માટે પૂરતું છે.

અજબ જેવી વાત છે કે પહેલેથી કશી જ સમજણ ન કર્યા છતાં શ્રી. આચાર્યની 'શેર માટી' ને મેઘાણીનું 'સાંડી હું કેશવો' પણ એ જ બલિદાનની મનોભૂ પર પોતાની કથાઓ ખડી કરે છે. 'શેર માટી'નો કિસ્સો જૂનાગઢની નાગરી ન્યાતના દફ્તરે નોંધાએલ ઐતિહાસિક ઘટનાનો તાર ખેંચીને જુક્તિભર વર્ણેલ છે. બાળકના પ્રેમી નવાબ હામીદખાન, પોતાના દીવાનને બાળવિહોણો નથી જોઈ શકતા. નાગરી ન્યાતમાં એક પર બીજી સ્ત્રી કોઈ પણ સામાન્ય સ્થિતિમાં કરવાની મના છે. એવી ધર્મશાસ્ત્રના પાયા વગરની એક-પત્નીત્વની રૂઢિમાંથી નવાબ દીવાન અનંતજીને અપવાદ બનાવવા માગે છે. કાચવાતે મને નાગરી ન્યાત આ રજા આપે છે. ન્યાતના આગેવાનોનું મંથન દેખી કોઈ મહા અનર્થ થઈ રહ્યો હોવાની લાગણી અનુભવતો અનંતજી આખરે પોતાની પત્નીની મહાનુભાવતા પાસે ઓગળી પડે છે. નવી નારીનો સંકલ્પ થઇ ચુકયા પછી એ જૂની પત્ની પતિની સ્ત્રી ન રહી શકે: પતિની લગભગ મા જેવી અસ્પૃશ્યા બને. 'મને હવે તમારાથી ન સ્પર્શ થઈ શકે:' એ પત્ની-બોલે અનંતજીને જગાડયો. શેર માટીની ખોટ પૂરવા જતાં આવી પત્નીને ગુમાવવાની વાત એણે છોડી દીધી, આખી જ કથા એના પ્રત્યેક અંગોપાંગને આબાદ શિલ્પિની અદાથી ઉપસાવતી જાય છે, ને સમાપ્તિના શેષ બોલમાં પાવનકારી વાતાવરણના દીવા ચેતાવી નાખે છે.

'શાલિની'માં શ્રી મધુસુદન મોદી મનોવિજ્ઞાનની એક સમસ્યાને છેડે છે. પોતાની પુત્રી શુભાનું તમામ વ્યક્તિત્વ દબાવીને એ શાસનના સંતોષમાં જીવન ખેંચતી ચાલીશ વર્ષની આકર્ષક પ્રૌઢા શાલિની આખર જતાં પુત્રી શુભાના જ ઉમેદવાર પુરુષને ઝડપી લઈ નાસી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગઇ, ને પોતે પુત્રીને તેમજ પોતાના મનને એમ જ મનાવ્યું કે પોતે દીકરીને સ્વતંત્ર સ્ત્રી બનવા દેવાની મોકળાશ કરી આપે છે! આખી કથા એક સમસ્યાપ્રધાન નવલિકાનો સુંદર નમૂનો બની છે. આ કથાને ઉમાશંકરના 'મારી ચંપાનો વર'ની જોડાજોડ મૂકીએ તો એનો પ્રાણ પકડવાનું સુલભ બને છે.

ચા-ઘરના સભ્યો આવા સ્વયંસ્ફુરિત નવા પ્રયોગો, નિયમની બંધણીમાં આવ્યા વિના જ, ભવિષ્યમાં ચાલુ રાખે એવી આશા બંધાય છે. આવી નાની શરૂઆતમાં જ મોટા સાહસનું બીજ રહેલું છે.

૧૫. સર્વનું પ્રેમજળાશય

પ્રત્યેક કથા બદલ રૂા. દસ-દસનો પુરસ્કાર ચુકવ્યા પછી પણ, ચારસો પાનાનો સુંદર ગ્લેઝ કાગળ પણ છાપેલો વાર્તાસંગ્રહ 'પ્રેમકથાઓ' એક જ રૂપિયામાં આપી શકાય એ એક ધંધાર્થી પ્રકાશકને અભિનંદન આપવા લાયક વાત થઇ. (બેશક પ્રકાશકે આ પુસ્તકને માટે જથ્થાબંધ જાહેરખબરો મેળવી છે.)

નવલિકાના લેખકો ગુજરાતમાં સંખ્યાબંધ છે. વેચાણની સગવડ ખાતર તેમાંથી પચીસની જ વીણણી કરવી રહી. ફક્ત પ્રેમ-કથાઓના જ આવા વધુ સંગ્રહો રહી ગયેલા લેખકોની કૃતિઓમાંથી થઈ શકે.

પ્રેમકથાઓનો આ સંગ્રહમાં વિશાળ અર્થ કરવામાં આવ્યો જણાય છે. આમાં દાંપત્યની કથાઓ પણ છે. આ કેવળ પ્રણય-કથાઓ જ નથી. આમાં કેવળ યૌવનના રસબસ ઊર્મિભાવની જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નહિ, પણ વૃદ્ધ પતિપત્નીનાં મૂંગાં, અદીઠ, છતાં કલેજાંફાટ વિરહી હેતની ય કથાઓ છે. પસંદગીનો પ્રદેશ આ રીતે જેટલો વૈવિધ્ય-શોભન બન્યો છે, તેટલો જ વિશુદ્ધિકર પણ નીવડયો છે. કારણકે યૌવનના પ્રેમની સાંકડી, અતડી, રૂપકડી, સૃષ્ટિમાં જે ઘણાંય કલ્યાણ-કારી જીવનતત્ત્વો રમી નથી શકતાં તેને સર્વેને આંહીં વિશાળ આંગણું મળ્યું છે. અને પ્રેમનું સ્વરૂપ વેવલું તેમ જ ટાયલું બની જતું બચ્યું. આ કથાઓના પ્રેમજળાશયે નાનાં મોટાં સૌ કોઈ નહાઈ શકશે. પણ 'ખોલકી'ની વાર્તા તો એકેય હિસાબે (સિવાય કે પ્રેમ પરના કટાક્ષને હિસાબે) આ મંડલમાં ન બેસી શકે.

બધી જ કથાઓ તે તેના લેખકની શ્રેષ્ઠ પ્રેમકથા છે કે કેમ તે કહી શકાશે નહિ. પણ લેખકો પોતે આને પોતાની શ્રેષ્ઠ ગણતા હોવા જોઈએ. લેખકોની પોતાની આ ગણના આપણને કેટલાંક સલામત અનુમાનો દોરવાની સહાય આપે છે. કયા દ્રષ્ટિકોણથી લેખક શ્રેષ્ઠ પ્રેમને નિહાળે છે, તેમ જ કયા પ્રકારના બાહ્ય કલેવરને, શૈલીને નિરૂપણ ને વાણીને પોતાનું શ્રેષ્ઠ ગણે છે તે આંહીં જાણી શકાય છે.

આ કથાસંગ્રહમાં એક તત્વ કૌતુકકારી છે. ઘણાખરા લેખકો જુવાન છે, તેમાંના પણ કેટલાકે તો લગ્ન પૂર્વેના કાળમાં આલેખેલા આ પ્રસંગો છે. બાકીના થોડા પ્રૌઢ વયના છે, વૃદ્ધ તો એકેયે નથી. અને બધા જ લખનારા મધ્યમ વર્ગમાંથી ઊભા થયેલા છે.

આમ છતાં આમાંની કેટલી બધી કથાઓ ઊજળિયાત અથવા શિક્ષિત સમાજને છોડી ગરીબ, ગામડિયાં, શ્રમજીવી, અરે ઘરબાર વિનાનાં ભિખારીઓની નીચામાં નીચા થરોની દુનિયામાંથી ખેંચવામાં આવી છે! 'શ્રાવણી મેળો', 'શેત્રુંજીને કાંઠે', 'લખમી', 'સૌ સૌના ધરમ', 'સુખદુઃખનાં સાથી', 'કંકુડી ને કાનીઓ', 'ખોલકી', 'સતી કે કુલટા' વગેરે વાતો બીજી ઊજળિયાત જાતનાં પાત્રોની વાતોથી જુદી જ સૃષ્ટિ સરજાવી રહે છે, ને એ વાતોમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રેમનું સ્વરૂપ વિશેષ સ્વાભાવિક તેમજ નમણું દેખાય છે. પ્રેમનું સ્વરૂપ ત્યાં 'કોકિલા'ની પેઠે સુંદર વાર્તાલાપો કે રૂપનાં વર્ણનોની સહાય મેળવીને બંધાઇ શકતું નથી.

એ બધી વાર્તાઓમાં સૌથી વધુ લાક્ષણિક બે છે: 'સૌ સૌના ધરમ' અને 'સુખદુઃખનાં સાથી'. શહેરનાં આંધળાં ને લૂલાં તેમજ બુઢ્ઢાં ભિખારીઓની જ એ શુદ્ધ પ્રેમસૃષ્ટિ છે. હાથે ખોડંગીને જ ચાલતો કેડભાંગલો ભિખારી ચમન અને આંધળી જમની, એ બે વચ્ચેનો પ્રેમ પેદા કરવામાં, જમાવવામાં તેમજ વિચ્છેદની છેલ્લી ટોચે લઇ જવામાં શ્રી પન્નાલાલ પટેલે જે વાણી અને કલાની સાધના બતાવી છે તે એની વાર્તાને આ સંગ્રહમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થાને બેસારે છે.

નીચલા થરો સાથે સર્જનનું કામ લેવામાં લેખકો બે રીતે થાપ ખાઇ જાય છેઃ એક તો એ પાત્રોની અંદર તેઓ પોતાના મનનાં મંથનોનું આરોપણ કરી બેસે છે, ને બીજું તેઓની દ્રષ્ટિમાંથી માનવતા સરકી જઇ તેને સ્થાને સામાજિક અન્યાય સ્થાન લઇ બેસે છે. આવાં વલણો આ કથાઓમાંની પણ થોડીએકમાં પડેલાં છે. છતાં તેનું પ્રમાણ સ્વલ્પ છે. એ કથાઓ કરતાં વધુ બળવાન કથાઓ જડી રહેત. પસંદગીનું ધોરણ નીચું પડવા નહોતું દેવું.

પ્રેમકથાઓમાં જુદી જુદી માર્મિક પરિસ્થિતિઓનો ઉઠાવ શોધાવો જોઇએ. આ સંગ્રહમાં એવી 'સિચ્યુએશન' બે વાર્તાઓએ બતાવી છે: એક શ્રી જિતુભાઇની 'એક વિચિત્ર પ્રેમવાર્તા'એ, ને બીજી શ્રી. મુરલી ઠાકુરની 'એકલો'વાળી વાર્તાએ. ક્ષય રોગે પીડાતી સ્ત્રીના મૂંગા ઓરડાને જિતુભાઇએ જે વાચા આપી છે તે વેધક છે; ને જે સમશ્યા મૂકી છે તે સચોટ છે. 'એકલો'ની વાત તો સ્મશાન-માં ચિતા બળી રહી છે તે જ સમય દરમિયાન ડાઘુઓના વિનોદી વાર્તાલાપમાંથી ઊભી થાય છે.

'સાઇકોલોજિકલ' વાર્તા કહીએ તે નવલરામ ત્રિવેદીની 'મધુરી'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક જ છે. એ વિષયને જ એની નવીનતા છે. દલાલની નવી પત્ની મધુરી તેની સાથે પ્રેમની વાતો કરતી, હસતી, લાડ કરતી; પણ જ્યાં દલાલ તેના દેહને લગારે સ્પર્શ કરવા જતો ત્યાં અગ્નિથી દાઝીને માણસ દૂર નાસે તેમ તે નાસતી! આ કોયડાને મનોવિજ્ઞાનની દ્રષ્ટિથી ઊંડાણમાં તપાસી વાર્તાકારે એક પિતૃપ્રેમનું રહસ્યભર્યું તત્ત્વ ઊભું કરેલ છે. આવી વાર્તાઓ બહુ લખાતી નથી. તેનું એક કારણ તો, એ લખવી કઠિન છે તે જ હશે.

ભાષાદૃષ્ટિએ જ્યારે આ કથાઓને તપાસીએ છીએ ત્યારે આપણે જરૂર સમૃદ્ધ બનતા જઇએ છીએ તેની ખાત્રી થાય છે. જૂના વખતમાં જાદુઇ લાગેલી મુનશીની 'કોકિલા'ની બાની કરતાં તો અત્યારના જિતુભાઇઓ ને પન્નાલાલોની ભાષાસમૃદ્ધિ ક્યાંયે આગળ નીકળી ગઇ છે. વાણીની અને વક્તવ્ય-વસ્તુની મેળવણી વધુ સૌષ્ઠવ તેમજ સુપ્રમાણપણું બતાવે છે. ટૂંકી વાર્તાના પ્રદેશમાં ગુજરાતનું મુખ, લાગે છે કે, બીજા સર્વ પ્રાંતોથી વિશેષ ઉજ્જવલ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આંદોલનો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પેટા-ક્રમ

૧ : યુગને દ્વારે સાહિત્યકાર
૨ : ઊંડી ભોમનાં રસકસ
૩ : લાવો, ક્યાં છે લેખકો ?
૪ : માત્ર લલિત કળા નહિ, જીવનની કળા
૫ : પત્રકારત્વ ઉત્કૃષ્ટ કલા છે
૬ : પ્રજા વિવેચકોને માગે છે
૭ : તફડંચીનું ‘ લેબલ ’
૮ : અતલ ઊંડાણો
૯ : પાંડિત્યની કસરતશાળા
૧૦ : અર્થઘનતાનું છેતરામણું સ્વરૂપ
૧૧ : સૂરોની પાંખો કવિતાને ઊડતી કરશે
૧૨ : કવિ : કવિતા : પ્રજા
૧૩ : નવી માગણી
૧૪ : નવી દૃષ્ટિનો ધસારો
૧૫ : ખોવાએલા સંસ્કારો
૧૬ : કયા દેવની ઉપાસના ?
૧૭ : જીવનનું મહાઘાતક તત્ત્વ
૧૮ : વિકૃતિગામી લેખનકળાનાં મૂળ
૧૯ : પાંડિત્યની નવપ્રતિષ્ઠા
૨૦ : સકલ જીવનવિદ્યાઓની સંજીવની
૨૧ : સ્વધર્મોનો સમન્વય
૨૨ : સાચો વસાહતી રંગ
૨૩ : ‘ અસલ્યાત ’નો આગ્રહ
૨૪ : સાહિત્યને ઊચ્છેદતી સાંપ્રદાયિકતા
૨૫ : વાડો નહીં વાડી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧. યુગને દ્વારે સાહિત્યકાર

[૧૯૩૩ માં ‘જન્મભૂમિ’ દૈનિક શરૂ થયું તેમાં ‘કલમ અને કિતાબ’ નામે સાહિત્ય વિભાગ ચાલુ કરતો સૌથી પહેલો લેખ.]

‘**કલમ** અને કિતાબ’ એ મથાળા નીચે જન્મભૂમિમાં નિયમિત સાહિત્યની કટારો પુરાતી રહેશે.

પરંતુ તે અન્ય અખબારો કરે છે એટલા ખાતર પરંપરા-વૃત્તિથી નહિ: ‘જન્મભૂમિ’ પાસે સાહિત્યના વિષય પર ઘણું ઘણું રજૂ કરવાનું પડેલું છે તેથી, ‘જન્મભૂમિ’ સાહિત્યના બળને દરેક લખાણનું પ્રાણબલ માને છે તેથી, પ્રજાના નવતર સંસ્કરણમાં સાહિત્યના સૂરો જરૂરી છે તેથી. માટે જ અમારે મુડદાલ રવૈયા મુજબ સાહિત્યને નથી છેડવું. બે ચાર ચોપડીઓનાં આઠ દસ પાનાં ફેરવી જઈ ઉપરછલ્લાં અવલોકનો કર્યાં તોયે શું, ને ન કર્યાં તોયે શું! એમ કર્યેથી સાહિત્યની મોટી સેવા થઇ અમે નથી માનતા.

પરિષદો, સંસદો, જયંતી અને સંવત્સરીઓ, સમાજો ને સંમેલનો, એ બધાં આજકાલની સાહિત્ય-દુનિયાનાં ગણાતાં અંગોમાં પણ અમને બહુ રસ નથી. અમને લાગે છે કે ત્યાં સમુદાયના ઘોંઘાટ સિવાય બીજો નાદ બહુ અલ્પ છે. ત્યાં વ્યક્તિના સૂર સમષ્ટિના ઘોંઘાટની નીચે ચેપાઇ જાય છે; ત્યાં તો બે ચાર એવાં જ મનુષ્યો ઝળાંઝળાં થઇ રહે છે કે જેનું ગળું વધુ પહોળું હોય, જેનો અવાજ વધુ ઘોઘરો હોય, ને જેને થોડી શબ્દબાજી આવડતી હોય.

ત્યારે?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યારે અમે તો પ્રજા સમસ્તને, સાહિત્યસૃષ્ટિને પોતાની જીવન-સૃષ્ટિનું એક આંગણું સમજતી જોવા માગીએ છીએ.

એટલે ?

એટલે કે પ્રજાને ખાતર શ્વાસ લેતો ને વેદના ભોગવતો સાહિત્યકાર ક્યાં વસે છે? શું કરે છે? કેવી રીતે જીવે છે? એ પ્રશ્નોમાં પ્રજાને રસ લેતી કરવા માગીએ છીએ.

એની સામી જ બાજુ, એ પ્રત્યેક સાચા સાહિત્યકારને અમે પ્રજાના જીવન–ઊંબર સુધી જતો જોવા આતૂર છીએ: ને એ બેઉ વચ્ચેની કડી બની શકાય તો બનવા, બેઉના પ્રાણ–ધબકાર તાલ લઈ શકે એવી હમદિલી ને હમદર્દી બેઉની વચ્ચે ખડી કરવા અમારી આકાંક્ષા છે.

પ્રત્યેક સાહિત્યકાર પ્રજાસૈન્યનો સિપાહી છે. અને યુદ્ધની પરિભાષા આપણને ન ગમતી હોય તો એમ કહીએ કે પ્રત્યેક લેખક નવયુગની રચનામાં રોકાયેલો મજૂર છે. એ ખરા દિલની મજૂરી કરે: પછી ભલે એને કોતરકામ આવડતું હોય તો નકસી કરે, ને નહિ તો સાદા પત્થરો ફોડે. ચાહે એ મહાકાવ્ય રચે, કે દૈનિક છાપાની અંદર રીપોર્ટો લખે; પણ એનું નિર્મિત કાર્ય તો એ કરે જ કરે. ન કરનારને નવરચનામાં સ્થાન નહિ. એની જાદુગરી ન ચાલે. એ છેતરી કે રમાડી ન જાય. એને જૂઠી ભવ્યતાના પોષાક પ્રજા નહિ પહેરાવે.

પણ પ્રજાનું કામ કરનારને પ્રજાએ પેટ ભરી ખાવાનું આપવાનું છે. એનાં છોકરાંને પ્રજાએ ઢાંકવાનાં છે. એની પત્નીને પ્રજાએ બે મહેમાનો પ્રત્યેનો આતિથ્યધર્મ બજાવવાને સાધનો દેવાનાં છે. એ પોતે જે ઈમારત રચી રહ્યો છે તેની અંદર એને જ ઊભવાનું સ્થળ ન મળે એમ કેમ બને?

આવા પ્રાણસંબંધને જોર દેવાની અમારી ઉમેદ છે. પ્રજા જો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રોજ બકાલાની પાછળ આઠ આના ખરચે છે, તો તેને સુપથ્ય સાહિત્ય પાછળ પણ અધેલો ખરચતી જોવાના અમારા અભિલાષ છે. એ ભૂખ પ્રજામાં જાગે: પ્રજા રોજ ઊઠીને સાહિત્યકારોને પ્રશ્ન કરે કે: ક્યાં છે અમારે માટે ઇતિહાસની ચોપડી ? ક્યાં છે અમારાં છોકરાં ગાય તેવી કવિતા ? ક્યાં છે અમારા જુવાનોનો છૂપો જીવન–નાશ અટકાવનારું 'સેકસ' પરનું પ્રામાણિક પુસ્તક ? આપો અમને સમાજવાદ તેમજ સામ્યવાદનાં ભરોસાદાર વ્યવસ્થિત પુસ્તકો ! બતાવો અમને અમારા પ્રાંતનો, રાષ્ટ્રનો, પરદેશોનો સંકલિત સાચો ઇતિહાસ ! અમારા વ્યાપાર, હુન્નર, વિજ્ઞાન, રમતગમતો વગેરે પર હજુ તમે કેમ કશું સાહિત્ય નથી આપતા ? આવી માગ પ્રજાની જબાનમાંથી જાગી ઊઠે એવો પ્રયત્ન 'જન્મભૂમિ'ની કટારોમાં આદર પામશે.

પ્રજાના શરીરને ઘણા ઘણા ટુકડાઓમાં છેદી નાખ્યું, ઘણા વાડા રચાયા, ઘણાં તડો પડી ગયાં; 'સાહિત્ય' નામનું નવું તડ નથી પાડવું. સાહિત્યને નામે વીતંડા ન જોઇએ. સાહિત્ય વર્ષ દા'ડાની પ્રગટ થતી સો–પચાસ બેઢંગ ચોપડીઓમાં ન સમાઇ જાય. સાહિત્ય એટલે ફક્ત ઊર્મિગીત અને નવલિકા નહિ. સાહિત્ય એટલે મુંબઇના મહોલ્લાના કોઇ ત્રીજા માળા પર ખરે બપોરે માંડમાંડ દંદુડી પાડતા નળનું પા–અરધી ડોલ પાણી નહિ. સાહિત્યની તો સાગર–વેળ: જીવનના વિશાળ ક્ષેત્રને અણુએ અણુએ પ્લાવિત કરી મૂકે.

આવો એક નાદ પ્રજામાં જો લાગી જાય, તો જ સાહિત્યની અત્યારે બની રહેલી 'ખોડા ઢોરની ધર્મશાળા' જેવી દશાને મિટાવી શકાય, તો પ્રકાશકો અને પુસ્તક–વિક્રેતાઓનો એક ખાનદાન સંસ્કારી વર્ગ આપણે ત્યાં ઊભો થાય, તો રાફડા ઉપર ફેણ માંડીને બેઠેલ સાપ જેવાં આપણાં અનેક ભંડોળો, સભાઓ, પરિષદો વગેરેનું સંઘરાયેલું નાણું પ્રવાહી બની સાહિત્યકોનાં શોણિતવિહોણાં શરીરોમાં પુરાય, તો મુંબઇ યુનિવર્સિટી સમી જે માતબર સંસ્થાઓ પોતાના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાહિત્યકારો પ્રત્યેનો ધર્મ ચુકવવા ના પાડે છે તેને સ્થાને ખાસ હેતુપૂર્વકની સબળ સાહિત્યોદ્ધારિણી સંસ્થાઓ ઊભી કરી શકાય, તો એકાદ 'ગલીઆરા પારિતોષિક'ની કંગાલીભરી અવહેલનામાંથી ગુજરાતનો ઉગારો થાય.

એવો દિવસ આણવાના પ્રયત્નોમાં, એવી સચેતન દશા સાહિત્યની કરવામાં, ચોમેર જીવન જીવન ઊછળતું કરવામાં 'જન્મભૂમિ' બનતો સાથ આપવા માટે 'કલમ અને કિતાબ'ની કટારો વાપરશે.

૨. ઊંડી ભોમનાં રસકસ

ગુજરાતી ભાષા બોલનારાઓની એકંદર જનસંખ્યા કેટલી? 'ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર' પુસ્તક સાતમાની અંદર આપેલા આંકડા આ પ્રમાણે છે:

સ્વદેશમાં ગુજરાતી બોલનારા	૯૩,૧૩,૪૫૯
ગુજરાત બહાર હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં ગુજરાતી બોલનારા	૧૩,૩૦,૯૭૭
ભટકતી ટોળી (ગુજરાતી બોલનાર)	૧,૭૯૧
એકંદર	૧,૦૬,૪૬,૨૨૭

એક કરોડ અને સાડા છ લાખ લોકોના કંઠમાં ગુર્જરી વાણી ગૂંજે છે. આપણને એ મહાન ભાન કરાવનાર એક વિદેશી છે. ડૉ૦ ગ્રીઅરસન એના 'Linguistic Survey of Gujarat' (૧૯૩૬)માં આ ગણતરી મૂકે છે. હિંદના એક પણ પ્રદેશને એણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગુજરાતી ભાષાનાં સંતાનો વિહોણો નથી જોગો. એણે તો કાકરી અને તારીમુકી ઘીસાડી નામની બિહાર પ્રાંતની ભટકતી ટોળીઓને પણ આપણાં ભાંડુ લેખે ઓળખાવેલ છે.

સાહિત્ય લખવા બેઠેલ હરકોઈ ગુજરાતી કલમને આ એક કરોડની જીવતી જનસંખ્યાનો સતત ખ્યાલ કેટલી જોરાવર ઊર્મિ આપી શકે? નજીવા નાના બોલી–ભેદોથી ન સુગાનાર સાહિત્યસેવીની હરદમ ધૂન તો આ એક કરોડને ખૂણે ખૂણે પહોંચવાની હોવી ઘટે. ગુજરાતનાં સાહિત્ય–સંમેલનોમાં જ્યારે જ્યારે 'જય જય ગરવી ગુજરાત'નું ગાન મુખરિત બને, ત્યારે ત્યારે ગાતા અને શ્રોતાનાં ચક્ષુ સમક્ષ એક કરોડ ને સાડા છ લાખની જીવંત જનતા રમવી જોઈએ. એ ગાનનો મહારવ એક કરોડને કંઠે કંઠે કયારે ઊઠે, તેનો મનોરથ સેવનાર સાહિત્યકારો આપણે જોઈએ છે. ગુજરાતીને ગરીબડી બાપડી કહેનારા તો તેઓ જ છે, જેઓને અંતરે આ મહાન ચિત્ર વસતું નથી. નથી વસતું, કારણ કે એમની કહેવાતી શિષ્ઠતા અમદાવાદ, નડીઆદ કે મુંબઈના સીમાડામાં જ સડી રહેલ છે.

એ જ પુસ્તકમાં સ્વ૦ રમણભાઈનો લેખ 'ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ' વાંચોઃ વાંચશો એટલે 'અપભ્રષ્ટ' અને 'પ્રાકૃત' વગેરે શબ્દોની માનસિક દીવાલો આપણાં મગજમાંથી ભાંગી જશે; માત્ર મૂઠીભર માણસોનું લખેલું સાહિત્ય તે જ સાહિત્ય હોવાના સાંકડા ખ્યાલો રજા લેશે. 'ગામડી' 'ગામડી' કહીને આપણે આપણી ભાષાનો કેવડો મોટો વારસો ગુમાવ્યો છે! ગુજરાતી બોલીના ઘડતરની સૈંકડો વર્ષોની તવારીખ જેની જેની દ્રષ્ટિમાં સમાતી નથી તેને મમત્વ સાંપડે નહિ, પ્રેરણા જાગે નહિ, વ્યાપક દુનિયાના ક્ષિતિજનું દર્શન તેને લાધે નહિ. તેથી જ તો આપણે એક પ્રકારની પામરતાનો ભોગ બની બેઠા છીએ ને!

બીજી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ શ્રી. કેશવલાલ હ. ધ્રુવનું ભાષણ વાંચીએ છીએ, ત્યારે પણ તેમાંથી ગુજરાતી ભાષાના ગૌરવના પ્રબલ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધ્વનિઓ ગૂંજે છે. એ પુરુષને પણ છેક ઊંડા ભૂતકાળથી કાળભગવાનના અંતઃકરણ પર રમતી વહેતી આવતી ગુજરાતી ભાષાનું નવરૂપવંતુ ચિત્ર મુગ્ધ કરે છે. એવી મુગ્ધતા પ્રત્યેક લેખક વાંચકનું હૃદય પણ ક્યારે ઉલ્લસિત કરે? ભૂતકાળના તમામ ઘડતર–પોપડાનું દર્શન કરાવનાર અભ્યાસવૃત્તિ આપણામાં જન્મ પામે ત્યારે જ. ત્યારે જ આપણે વર્તમાનની સાંકડી ગલીઓમાં ગોથાં ખાતાં ને એકબીજાને તુચ્છકારી તુચ્છકારી સાહિત્યનો પ્રાણ ગુંગળાવતા અટકીએ. ત્યારે જ એ પ્રમુખે પ્રયોજેલું આ રૂપક આપણને પ્રેરણાજનક બને:

'સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કોઇનો બહિષ્કાર નથી, સર્વનો સહકારી ઉદ્યોગ સ્વીકાર્ય છે. સત્સંગીનું મંદિર જ્યારે બંધાય છે ત્યારે કોઇ સત્સંગી ઇંટો ઉપાડી કે તગારાં વહી શરીર વહેવરાવે છે; કોઈ સત્સંગી પત્થર ઘડે છે, વહેરે છે, કે કોરે છે; કોઇ ઇમારત આંકે છે, તો કોઇ પાયા ખોદે છે; કોઈ ચણતર ચણે છે, તો કોઇ ચિત્રકામ કરે છે... આવી સમષ્ટિશ્રેયની ભાવના આપણું સાહિત્યમંદિર બાંધવાને સરસ્વતીના સત્સંગીઓમાં ઇષ્ટ છે. કાર્યક્ષેત્ર ક્યાં નાનું છે?'

આવી ભાવનાને જાગ્રત કરનારાં વર્તમાન જીવન–બળો બેશક અનેક છે; પણ નક્કી માનીએ કે એ બધાં બળોનું ચણતર જો રેતીના પાયા પર ન કરવું હોય તો આપણે સહુએ ભૂતકાળનાં બળોને—ભાષાનો વિકાસપંથ કેટલો વ્યાપક અને સુંદર છે તે સમજણના બળને પણ—સાદ કરવો પડશે.

આજે લખાતી ભાષામાં ઘડતરની ને પકવતાની કેટલી ખામી છે! આજે લખતી કલમો વૈવિધ્યથી વંચિત છે. એક ને એક શૈલીની શબ્દ–રમત કંટાળો આપનારી નીવડી છે. ગદ્ય અને પદ્ય બેઉમાં આવી એકસુરીલાઈ પેસી ગઇ છે. પોતપોતાનું જૂજવું રૂપ સર્જાવવાની ખેવના કેટલા થોડા કરે છે! કારણ? કારણ આજ સુધીની ભાષાસમૃદ્ધિના ઘડતરની તવારીખ ઓછી તપાસાય છે. ઊંડી ભોમનાં રસ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કસ આપણી કલમોમાં ચડતાં નથી. એક જ જાતની તૈયાર શાહીની શીશીઓમાંથી ચાંપ દાબીને સૌ પોતાની ઈન્ડીપેનો ભરી રહેલ છે. લઢણ ઘૂંટણ નથી, નથી, નથી.

નાની મોટી એકંદર ત્રણસો ને તેર લેખિનીઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અક્ષરો પાડી રહેલ છે એવું તારણ 'ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર'નાં પુસ્તકોમાં થયું છે. આમાંના બધા વિદ્યમાન લાગે છે. આમાં મુસ્લિમો ને પારસીઓ છે. હજુ તો આ ટીપમાં ઘણાં નવીનો નથી બેસી શકયાં. જે બેઠાં છે તેમાંનાં કેટલાક કદાચ સાહિત્યના સર્જનનો નાદ ધરાવનારા નહિ હોય. આ બધું છતાં ગુજરાતી લેખકોની એકંદર સંખ્યા નહિ નહિ તો પાંચસોની હશે. પત્રકારત્વમાં કામ કરનારા કેટલાય સમર્થોનાં તો આમાં નામો પણ હજુ નથી.

આ તમામને એક પ્રેરણા, એક ગતિ, એક ધૂન 'જય જય ગરવી ગુજરાત'ની આપનાર એક રણજીતરામની એક હાજીમહમ્મદની જે અત્યારે ખોટ છે. પ્રત્યેકને પોતપોતાનું યોગ્ય લેખનક્ષેત્ર સુઝાડનાર એક પ્રેરક દૃષ્ટિ જો અત્યારે ગુજરાતમાં હોય તો નિરર્થક ઝઘડા ને હેતુશૂન્ય સ્પર્ધા શમી જાય. રણજીતરામ નથીઃ બેશક નાના નાના અનેક રણજીતરામો ઠેર ઠેર પોતાની આસપાસની કલમોને પ્રોત્સાહિત કરી રહેલ છે—નાના નાના હાજીમહમ્મદો પણ છે. પરંતુ એ બધા તો પ્રોત્સાહન આપનારા છે. પ્રત્યેકને એની યોગ્ય દિશા દેખાડી દઈ, એક કરતાં વધુ પ્રદેશોમાં એની શક્તિઓને સસ્તો વ્યય કરતી રોકનાર રણજીતરામ નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩. લાવો, ક્યાં છે લેખકો?

'લાવો, ક્યાં છે તમારા લેખકો!'

ઉપરાઉપરી એક પછી એક પ્રકાશનોને આગળ ધપાવી રહેલા એક વેગીલા પ્રકાશકે આવી સીધી માગણી મૂકી. એ માગણીનો જવાબ મારી પાસે તૈયાર નહોતો.

લખી શકે છે તેવા તમામ સારા લેખકોની સૃષ્ટિ પર મારી નજર ફરી વળી. કેટલાક અકેક ને બબ્બે ચોપડીઓ લખી થાકી ચૂપ બેસી ગએલા: થોડાએક અમુક પ્રકાશકો સાથે બંધાઇ ગએલા: બાકીના થોડાક અહીંતહીંથી અનુવાદો તરજુમાઓના પુંભડાં તાણી તાણી 'પુસ્તક' બનાવવાં મહેનત કરનારાઓ: બધા સામટા છતાં મૂઠીભર.

લોકો જેની લેખિનીની ફરી ફરી માગણી કરે તેવા ક્યાં? તેવાઓ વગર પુસ્તકનું બજાર જીવતું શી રીતે રહે? અત્યારે એ થોડાક બુકસેલરો–પ્રકાશકોનાં ગોદામો ને અભરાઇઓ ઠાંસોઠાંસ છે. તેમની ચિંતા અત્યારે એક છે: ચોપડીઓને ઉધઇનાં મોંમાંથી કેમ બચાવી લેવી? મૂળગાં નાણાં પણ કેમ કરી લેવાં?

જૂની ચોપડીઓને ધપાવવા માટે મહિને પખવાડિયે નવું પ્રકાશન ગ્રાહકોની પાસે ધરવું પડે. એ પ્રકાશનો પાછાં જોઈએ તો વાર્તાનાં જ! વાર્તા વગર ગ્રાહકો બીજું વાંચે છે ક્યાં? વાર્તા લખવા કાપડ મારકીટનો ગુમાસ્તો અને દરબારી ઓફિસનો કારકૂન પણ બેસી ગયો છે. એવી વાર્તાઓને પ્રકાશકો પૂઠાંના શણગાર પહેરાવી પહેરાવી રમણલાલ–મુનશીની વાર્તાઓની જોડાજોડ ઉતારે છે. પરંતુ વાચકો એક વાર અનુભવ ચાખી ચુકયા પછી આ ચોપડીઓ હાથમાં પકડતા નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ક્યાં છે નવા લેખકો ? પ્રશ્ન ઊભો છે. પ્રશ્નનો જવાબ નથી. લેખકો–સર્જકો નિસ્તેજ મોંયે ને ખાલી હાથે ખડા છે. લેખકો પોતાની કંગાલ કૃતિઓનાં અવલોકનો ન લેવાય તેની રાવ કરવામાં સમય ગુમાવે છે. અવલોકન નથી લેવાતાં એટલે પોતાની સામે કોઇ વ્યવસ્થિત કાવતરું થઇ રહ્યું હોય તેની તેઓ બૂમો પાડે છે. પોતાની કૃતિને નબળી કહેનારો અવલોનકાર કાં તો 'વાડા'નું ઢોર છે, કાં લેખકોનો તેજદ્વેષી છે, કંઈ નહિ તો તૂંડમિજાજી ને ઘાતકી છે ! આટલું બસ લેખકોનું આશ્વાસન.

તેમને નથી ભાસતો એક ફક્ત પોતાનો દોષ. તેમને પોતાની કલમ પરિપકવ થઈ ગઇ જણાય છે. તેમની ખૂબીઓ કોઇના ખ્યાલમાં વસતી નથી. આવો ખીજવાટ તેમની અભ્યાસવૃત્તિને આવરી બેસે છે. છૂપી અદાવતના અસુરો એના મગજમાં ઊભા થાય છે.

એક વિદ્યાર્થીને મેટ્રિક થતાં સાત વર્ષ લાગે છે, ગ્રેજ્યુએટ બનતાં ચારથી છ વર્ષ લાગે છે. પોતાને સારી પેઠે ખબર છે કે પોતે છેલ્લી પરીક્ષામાં પણ સારો એવો એક નિબંધ નથી લખી શક્યો. ધંધાની બીજી હરકોઇ લાઇનમાં એને ગ્રેજ્યુએટ બન્યા પછી પણ બેચાર વર્ષ ટીચાવું પડે છે. સીધી સાદી માસ્તરગીરીમાં ફાવ મેળવતાં પણ એને વર્ષો વીતે છે.

આવી કોઈ પણ પૂર્વતૈયારી લેખનના ધંધામાં થવી જોઈએ એટલી વાતને લેખનનો ઉમેદવાર માત્ર સાહિત્યક્ષેત્રમાં જ સ્વીકારવા તૈયાર નથી. પોતાની કોઈ પણ રચનાને એ પાંચ–દશ સામાન્ય વાંચકો પાસે વંચાવી અભિપ્રાય મેળવવાની રાહ જોતો નથી. એક કૃતિનું બે કે ત્રણ વાર પુનર્લેખન કરવાનું એ જરૂરી ગણતો નથી. જગતસાહિત્યના ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથોને, કે એ ગ્રંથના થોડા થોડા ખંડોને, કેવળ હથોટી બેસારવા માટે, ફક્ત 'એકસરસાઈઝ' લેખે, એ ગુજરાતીમાં ઉતારી પછી ફાડી નાખવા તૈયાર નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દાખલા જાણવામાં આવ્યા છે. પોતાનું લખેલું તદ્દન રદ્દી ને માલ વિનાનું છે, એવું એને મોંયે ચડીને કહેવામાં આવે છે છતાં એ કોઈ પણ હિસાબે એક વાર બસ પુસ્તકરૂપ ધરે એવી કંગાલ ખ્વાએશને સંતોષવા માટે એ પ્રકાશકોને વિનવે છે, ખુશામદ કરે છે, લાચારી કરે છે. ને એમ કરી એક વાર કાગળ પર બીબાં પડાવીને પછી એ પોતાને લેખકોના મંડળમાંની એક મહત્ત્વની, માન્ય થઈ ચૂકેલી વ્યક્તિ લેખે ખપાવે છે.

છાપેલી ચોપડીને એ પોતાનો પરવાનો ગણે છે. લેખક તરીકેના તમામ અધિકારોનો એ દાવો આગળ કરે છે. ગ્રંથકાર તરીકેની પોતાની ગણના ન થાય તો એ પોતાને 'પીડિત', 'શોષિત' અને ઇરાદાપૂર્વકની અવગણનાનો ભોગ બનેલો સમજે છે. આ સમજણે ઘણાનાં જીવનમાં વિષબિન્દુઓ મૂકેલ છે.

પછી એની સામે વર્ગીય અન્યાયનાં વાદ–ચોગઠાં અને સંગ્રામ–સૂત્રો તો તૈયાર જ હોય છે. મંડળો એની મોજૂદ ઊભાં છે. આ મંડળોમાં કોઈક જ એવાં છે, કે જે પોતાના સભ્યો પાસેથી ચોક્કસ મુદ્દતની સાધના માગે છે. સભ્ય બનવા માટે લવાજમ ચૂકવો એટલે પછી તમારો લેખક તરીકેનો બિલ્લો ધારણ કરી લ્યો. બંધારણ એ મંડળની મુખ્ય ચિંતા બને છે. હોદ્દેદારોની ચૂંટણી અને તકરારો એ મંડળના સભ્યોનું એક માત્ર લક્ષ્ય બને છે. ઠરાવો પરનાં ભાષણો ફેંકવાની તાકાત પરથી એના લેખકપણાનું તેજ મપાય છે.

લેખકબંધુઓ, આપણે ખોટે માર્ગે પ્રયાણ માંડયું છે. આપણી પાસે મૂડી નથી. શબ્દ તો પરમ શક્તિ છે. શક્તિને આપણે શુદ્ધ એકાગ્રતાથી ને અખૂટ તાલાવેલી સાથે ઉપાસતા નથી. આપણે 'નુગુરા' છીએ. કોઈ મુર્શદના પંજા હેઠળ આપણે તાલીમ લેતા નથી. બકાલું તોળવા બેસનાર કાછીઆને પણ પોતાની કળા પર હાથ બેસારવા માટે તાલીમ લેવી પડે છે. તાલીમનો અણગમો સેવતા આપણે છતી શક્તિએ પણ દેવાળીઆ રહીએ છીએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છાપખાનાની સસ્તી બનેલી સગવડોએ આપણને વિભ્રમમાં નાખ્યા છે. આપણને એકાદ બે પુસ્તકોને અંતે ફેંકી દેનાર વાંચકોની આલમ બેવકૂફ નથી. પક્ષપાત હોય તો કદાચ અવલોકનકારને; વાંચકો તો જ્વલંત નામોથી પણ નથી ઠગાતાં. આપણી કૃતિઓનું બોદાપણું વાચકની બુદ્ધિ બરાબર તોળી લ્યે છે.

પ્રકાશકો સામેના એકલા બળાપા અને બખાળા એ આપણને ફરેબી આત્મસંતોષ આપનારા છે. એ માર્ગે ફોગટ બળતરાનાં કોતરો છે. તાલીમનો માર્ગ આપણે જલ્દી પકડવો જોઇએ. તાલીમની કોઇક સચોટ પદ્ધતિ આપણે શોધવી રહે છે.

ચાર પાંચ લેખનપ્રેમીઓનું અક્કેક ઝૂમખું કોઇ પોતાને માન્ય હોય તેવા મુર્શદની ચોકી, દોરવણી તેમજ પ્રેરણા હેઠળ બેસી જાય, ને એની પરીક્ષામાંથી પાર થયા પછી જ, એ મંજૂરી આપે ત્યારે જ મુદ્રણાલયની પ્રસિદ્ધિનું આપણે જોખમ લઇએ, ત્યાં સુધી નહિ. આ એક ઇલાજ છે. બીજા ઇલાજો વિચાર કરીને શોધવા જોઇએ. કોઇ પણ હિસાબે આજની અરાજકતા અને અંધાધૂંધીનો સમય સમાપ્ત થવો જોઇએ.

૪. માત્ર લલિત કળા નહિ, જીવનની કળા

'Literature is not only a fine art. It is also a practical art. The best books come from men who have been preserved by the animating surges of public life from the trivial, the fastidious and the academic spirit.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપર ટાંકેલું વાક્ય અંગ્રેજી ચિંતક જ્હોન મોર્લેનું છે. મોર્લેની શતાબ્દીના ઉત્સવ પર એના એક પ્રશંસકે આ સૂત્રનું સ્મરણ કરાવ્યું છે. અંગ્રેજી પ્રજાજીવનની ઉમદામાં ઉમદા ખાસિયતોને ઘડનારાઓ પૈકીનો પહેલી હરોળનો રાજપુરુષ મોર્લે એવી માન્યતા ધરાવતો હતો, કે ઉતમોત્તમ કૃતિઓ આપણને પ્રજાજીવનનાં વાવાઝોડાંથી વેગળા ઊભેલા 'તટસ્થો' પાસેથી નહિ, પણ એ ધમસાણોની વચ્ચે ઝંપલાવનારા પુરુષોની કલમમાંથી મળેલ છે. એની સાબિતી આપણી સામે મોજૂદ પડેલાં પુસ્તકોમાં છે.

મહાન ઇતિહાસ-ગ્રંથોના લખનારા સૈનિકો, શરાફો, રાજદ્વારીઓ અર્થાત 'મેન ઑફ અફેર્સ'—વ્યવહારજીવનમાં ઘૂમતા પુરુષો હતા. નીતિશાસ્ત્રનું ઉત્તમ વાઙ્મય ઉત્પન્ન કરનારા તેઓ હતા કે જેમણે જીવનની ઉથલપાથલનો સ્વાનુભવ ચાખ્યો હતો. કારણ કે તેઓને યુગનાં આંદોલનોના જૂજવા ઝંઝાવાતોએ, સમકાલીન પ્રજાજીવનને ઉપરતળે કરી રહેલા વિચાર-તરંગોએ એકલા પાંડિત્યમાંથી, ક્ષુદ્રતાઓમાંથી, નવરા ચીકણાવેડામાંથી ઊંચે ઊચકીને સ્ફુર્તિમાન અને ગતિમાન બનાવેલ છે. મોર્લે પોતે જ આવી યુગમંથનશીલ અપ્રમાદી મનોદશાનું સંતાન બન્યો. મોર્લેની ફિલસુફીએ એકલવાસ, નિરાળાપણું—એટલે કે દગારી 'તટસ્થતા'નો ગુફાનિવાસ નહોતો ધારણ કર્યો.

'કલા ખાતર કલા' વિરુદ્ધ 'પ્રચાર ખાતર કલા' એ બે ધ્રુવછેડા પરથી એકબીજા સામે ઘૂરકતા ઉદ્દામવાદો વિશે આજે જ્યારે એક અથવા બીજા દૃષ્ટિબિંદુથી ઘણું ઘણું અર્થવિહોણું બોલાય તેમજ લખાઇ રહેલ છે, તે વખતે લૉર્ડ મોર્લેનું દૃષ્ટાંત આપણને દિશાદર્શક થઇ પડશે. સાહિત્યનું સર્જન એ પોતે પોતાના પૂરતું જ અંતિમ ધ્યેય નથી. ધ્યેય તો જીવન છે, સાધ્ય તો જીવન છે, સાહિત્ય ફક્ત સાધન છે, એ વાત ફરીફરીને કહેવાની જરૂર નથી રહી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરંતુ સાધનનું સ્વરૂપ એની શુદ્ધિ સાચવે તો જ સાધ્યને મદદગાર બને ને! અને એ સાધનની શુદ્ધિ તો સાધન વાપરનારે સચ્ચાઈપૂર્વક સમજી લેવી રહે છે ને? આપણામાંથી કેટલા થોડા એ સાધનના શુદ્ધ સ્વરૂપને સમજ્યું હોવાનો દાવો કરી શકીએ? 'મેન ઑફ એકશન' આપણામાંથી સાચેસાચ કેટલા? આપણે સેવેલા વિચારો ખાતર આકરામાં આકરી કસોટીનો સામનો કરનારા કેટલા?

ઉત્તમ સાહિત્ય કોણ સરજી શકશે? ઊંચાં ભવાં રાખીને અન્ય સૌને ડરાવનાર તુચ્છકારનાર બુદ્ધિપ્રધાન અક્કડ માણસ નહિ, પણ સદા ઉષ્ણ માનવતાથી પોતાની આસપાસનાં માનવીઓને નિહાળનાર સહૃદય માણસ; સંજોગો જે સ્વરૂપે ઊભા થતાં રહે તે સ્વરૂપે જ તેની સાથે કામ લેનારો, પોતાના યુગની જનતાના મહાધ્યેયમાં શ્રદ્ધા ધરાવનારો, સહાનુભૂતિથી ભરેલો માણસ. વિદ્યાપીઠીઆ ઘમંડનો ભોગ થઈ પડનાર માણસ આવી યુગશક્તિઓને કે યુગશક્યતાઓને નથી ઓળખી શકતો; તે જ રીતે બીજી બાજુ આગ્રહોના ઘમંડમાં તણાનારાઓય ક્ષુદ્ર સાહિત્યના સર્જનમાં ખેંચાઈ ગયા છે. આપણે ગુજરાતમાં જેમ કેટલીક જૂની પાંડિત્યદૃષ્ટિએ પ્રખર દેખાતી વ્યક્તિઓ પાસેથી નિરાશા મેળવી છે, તેમ નવી શાસ્ત્રજ્ઞતાનાં અક્કડ કપડાં પહેરનારાઓની પણ સર્જનશીલતા વહેલી વહેલી નાશ પામી છે.

યુગધર્મમાંથી ચ્યુત થનાર સાહિત્યકારનું એક ભયંકર રીતે કરૂણ દર્શન આપણે જાપાની કવિ યોન નોગુચીના કિસ્સામાં કરી ચુકયા છીએ. ગઈ કાલ સુધીનાં એનાં ગીતોમાં દ્રવેલી એ શબ્દો અને કલ્પનાઓની મૃદુતા અત્યારે નિર્દોષોનાં શોણિતે ખરડાઈ ગઈ છે. એણે માનવતા પર કરેલો અત્યાચાર એના દેશના સૈનિકોએ ચીનાઈ સ્ત્રી બાળકો પર ગુજારેલા કેર કરતાં અધિક કારમો છે. એની કલમ રાષ્ટ્રવાદના રાક્ષસની અનુચરી પૂરવાર થઈ. એને ઠપકો દેતા કાવ્યમાં શ્રી હરીન્દ્ર ચટોપાધ્યાયે અમૃતાક્ષરે લખ્યું કે—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

The day of song has passed you by,
Your colour an Imperialist red
Your poet's truth become a lie!

× × ×

You grow an enemy of men.

યોન નોગુચીના આંધળા રાષ્ટ્રવાદે એને આંધળો કરી મૂક્યો, તે જ રીતે હરકોઈ સાહિત્યકારને એનો આંધળો વાદ માનવદ્વેષી કરી મૂકતાં વાર નહિ લગાડે.

૫. પત્રકારત્વ ઉત્કૃષ્ટ કલા છે.

'છાપાનું લેખન એ ઉત્કૃષ્ટ કલાઓમાંની એક કલા છે. ચિત્રકારની પેઠે અખબારી લેખકને પણ એક કલાકારની આંતર–સ્ફુરણા હોવી જોઇએ. પોતાની કલા સાથે એને એવી તો ઊંડી લગની લાગી જવી જોઇએ કે એને એનું કામ કરવામાં જ પરમાનંદ પ્રાપ્ત થાય.'

આ વાંચીને કેટલાંય ભવાં મારી સામે પોતાના તિરસ્કારનાં તીર તાકશે. પણ આ શબ્દો તો મારા નથી. અમેરિકાની એક વિદ્યાપીઠના પત્રકારત્વ વિષયના પ્રોફેસરના એ શબ્દો છે. એની હિંમત તો હજુ આગળ વધે છે:

'એક કલાકાર જે રીતે પોતાની પેનસિલ અને પીંછી વડે સૌંદર્યનાં નવનવાં રંગ–રેખા રચવાની અવિશ્રાંત મહેનત સેવ્યે જાય છે, તે જ રીતે પત્રકારે પણ સત્ય અને સૌંદર્યના નવનવા શબ્દાકાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉડાવવા માટે પોતાની વાક્યશૈલી અને શબ્દોનું અથાક શિલ્પ કર્યે જ જવાનું હોય છે.'

પત્રકારત્વ એ સાહિત્ય નથી, કલા નથી; છે કેવળ અર્ધા જ કલાકમાં ભજીઆ ગાંઠીઆનાં પડીકા બાંધવાની પસ્તી બની જવાનું બજારુ ચિતરામણ: એવી માન્યતા સેવનારાઓને આ બધી વાત આઘાત દેશે.

બીજી બાજુ, અખબારી ધંધામાં પડેલાઓ—ચાહે ઓફિસના મેજ પર બેસી લખનારાઓ, પોલીસની અદાલતોમાંથી અહેવાલો ગોઠવનારાઓ, અને દૂર દૂરને ગામડે બેસી છૂપા કાગળો ઘસડનારાઓ, એ સર્વને પણ આ જ લેખકની નીચેની વાતથી વિસ્મય થશે—

'કે શહેરી પત્રકારત્વ અને ગ્રામ્ય પત્રકારત્વ વચ્ચે ભેદ નથી. ગામડાંમાંથી છાપાને ખબરપત્રો લખી મોકલતો અદના ખબરપત્રી અને શહેરના બનાવોને અહેવાલોના આકાર આપતો પ્રતિનિધિ, બેઉની કક્ષા ઉંચી નીચી નથી. 'વર્લ્ડ' નામના એક જગવિખ્યાત અમેરિકન અખબારનું અહેવાલલેખન કરતા અત્યારના અસાધારણ પ્રતિભાશીલ પ્રતિનિધિઓએ પણ પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆત કોઇ ગ્રામ્ય પ્રદેશના અઠવાડિક સમાચાર-પત્રના ખબરપત્રી તરીકે જ કરી હતી.'

મહાન અખબારનવેશો એ બધા કેવી રીતે બન્યા? આપણી વચ્ચે એક વહેમ ચાલે છે કે અમુક માણસોએ તો અખબારી સંસ્કાર પોતાની માતાના ઉદરમાં આળોટતાં આળોટતાં જ મેળવેલ હોય છે. કવિઓ જન્મે છે, નિપજાવી શકાતા નથી: એવા જ વહેમ જેવો આ એક વહેમ છે. પણ ચાહે તેવો પ્રબળ જન્મસંસ્કાર પણ પરબારો તંત્રીની કે પ્રતિનિધિની ખુરસી પ્રાપ્ત નથી કરી શકતો—એ તો એક લાંબી આકરી સાધનાને અંતે મળતી સિદ્ધિ બનવી ઘટે છે. ઉપલા જ લેખક ખબર આપે છે કે—

'પેલા અમેરિકન અખબારનવેશોને પોતાની અત્યારની સિદ્ધિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેળવવા માટે કમમાં કમ દસ લાખ લેખો લખવા પડ્યા હશે. ટાઇપરાઈટર પર બેસીને અખબારમાં ઊભું રહી શકે તેવું એક પણ લખાણ એકધારું ટપકાવી શકતા પહેલાં તેઓને વર્ષો લાગ્યાં હશે.

'અચ્છો ખબરપત્રી કોણ? પોતાની આસપાસના સારા યે સમૂહને પ્રત્યેક સ્ત્રીને, પુરુષને, બાળકને પણ ઓળખતો હોય તે. એ બધાં એને સમાચાર મેળવવાનાં દ્વારો. પણ એ બધાં પોતાની ઓફિસે આવી આવી સમાચારો પહોંચાડી જશે એવી આશા રાખીને સાચો ખબરપત્રી બેઠો ન રહે. એ તો ઘૂમે છે ગલીઓમાં, વ્યાપારના લત્તાઓમાં, કે લોકોને ઘેરે ઘેરે.

'સાચા ખબરપત્રીના સાથીઓ છ: એનાં નામ—શું: ક્યાં: ક્યારે કેમ: શા માટે: ને કોણ.

'આ છ શબ્દો વડે પ્રત્યેક બનાવને ચકાસી જોનાર અખબારનવેશ સાચા પત્રકારત્વનો કળાવિદ કહેવાય. શું બન્યું? ક્યાં બન્યુ? ક્યારે બન્યું? કોને? કેવી રીતે ને શા માટે બન્યું? સંપૂર્ણ સત્યને તારવી લેવા માટે આ છ પ્રશ્નો પૂરતા થઇ પડશે.'

૯. પ્રજા વિવેચકોને માગે છે

પ્રજામાં સાહિત્યનો વાંચનરસ કેટલો ઊંડો ગયો છે? કેટલો વ્યાપક બન્યો છે? કેટલો સંસ્કાર પામ્યો છે?

એનું માપ તે તે સમયમાં પ્રકટ થતા વિવેચન-લેખો ને વિવેચન-ગ્રંથો પરથી નીકળી શકે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાહિત્યની સભામાં હવે ભીડ કાં થવા લાગી? ગીતો ને નાટકો વિનાના સાહિત્ય-સમારંભો પણ કાં હવે અસ્પૃશ્ય નથી મનાતા? કવિતા વાંચનારાંઓ હવે પોતાને ન સમજાતી કવિતા પર ચોકડી મારીને ઠેકડી કરતા કાં ઊઠી નથી જતાં? પોતાને ન જડતું રહસ્ય શોધવા તેઓ કાં વિવેચકોને શોધે છે?

કારણ કે પાંડિત્ય યુગ અને સાક્ષર યુગની સાંપ્રદાયિકતા ભેદીને આજે એક નવો વર્ગ બહાર આવ્યો છે, જે વર્ગ સાહિત્ય અને જીવનનો સમન્વય કરે છે, વ્યાપક દ્રષ્ટિથી સાહિત્યના મર્મો ભણે છે, અને કલ્પના, ઊર્મિ તેમજ બુદ્ધિની ત્રેવડી રંગમિલાવટ કરી વિવેચનને રંગીલું, રસભર્યું ને ભભકદાર બનાવે છે. વાચકસમૂહની અને સર્જનની વચ્ચે તેઓ સાચા મારફતીઆ, સાચા દુભાષીઆ બની ઊભા છે.

તેઓ પોતેય સાહિત્યમાં સર્જકો છે, જીવનમાં નૂતન આંદોલનો ઝીલનારા છે, ને સમાજમાં લોકસંપર્ક રાખનારા, લોકજીવનને આંગણે આંગણે રમનારા છે. ઘમંડથી રહિત, ઊર્મિથી અંકિત ને નવજીવનની ખુમારીથી રંજિત છે તેઓ. શ્રી રમણલાલ દેસાઈ તેઓમાંના એક છે. એમની વાર્તાઓમાં એક વાર્તાકાર કેટલા છે તે પ્રશ્ન બાજુમાં રાખીએ છતાં, એ ચિંતક અને અભ્યાસી તો છે જ છે—ભલે એ ના પાડે—એમ એમની વાર્તાઓમાં વેરાએલી વિચાર-સૃષ્ટિ ભાખે છે.

છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં એમણે ઠેકઠેકાણે વાંચેલા પોતાના સાહિત્ય-વિષયક ભાષણોનો તથા કેટલાક લેખોનો વિપુલ સંગ્રહ 'જીવન અને સાહિત્ય' નામે પ્રગટ થયો છે.

'વાર્તાસાહિત્ય માગતી જનતાને આવા પ્રયત્નો બહુ ઓછા ગમે' એ તેમનો ભય સાચો છે. છતાં વિવેચન-લેખોમાં, વિચારપ્રધાન અને પૃથક્કરણશીલ લખાણોમાં જનતાને વાર્તા જેવો રસ લેતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરવાનો જે કાળ ચાલ્યો આવે છે તેના પુરોગામી લેખે તો આવા જ હળવા અને રંગભર્યા ભાવનાત્મક લેખ-સંગ્રહોનું મોટું મહત્ત્વ છે એટલું ખાત્રીથી કહી શકાય.

'પ્રકૃતિ અને માનવ-જીવન' નો પહેલો જ લેખ વાંચકને માનવ-તત્ત્વની દેખીતી અલ્પતામાં ગુહ્ય પડેલી ભવ્યતાનું કાવ્યમય ભાન કરાવે છે. તે પછી કલા અને સૌંદર્ય વિષે એમણે કરેલું પૃથક્કરણ પોતે જ રસવંતુ થયું છે. વ્યકિત અને સમષ્ટિનો મેળ દાખવતા તે પછીના વિચારોમાં ગુજરાતની અસ્મિતા ઝળકે છે. વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યનાં વલણો ઉકેલવાના પ્રયાસમાં લેખકે ચાર સાહિત્ય-યુગોને અજવાળ્યા છે. બેશક વીસ વીસ વર્ષના એક એક ગાળાને યુગ નામ ન આપીએ તો વધુ ઠીક.

પૂર્વ-પશ્ચિમના સંસ્કાર-વિનિમયની પિછાન આપનાર લેખક એ ઉભય સંસ્કારના તેજછાયાની સીમાન્ત રેખાઓ સુંદર રીતે આંકે છે. ધમંડ અને વાડાઓની, મઠો અને કુંડાળાંની અનિષ્ટ મનોદશા પર પ્રહાર કરતો 'સાહિત્ય-દોષ' નામે લેખ નિખાલસપણાથી શોભે છે.

ગુજરાતની અસ્મિતાની ભાવના સાહિત્યમાં મૂર્ત કરવાનો મનોરથ લેખકે તે પછીના લેખોમાં મૂકયો છે.

નર્મદ, કલાપી, દયારામ અને ગાંધીજીની સાહિત્યદ્રષ્ટિએ સમીક્ષા કરવામાં લેખકે ઔદાર્યથી અંકિત તુલનાદ્રષ્ટિ વાપરી છે.

માર્દવ, સંસ્કાર, અને વિશાળ વાચનના પચેલા ખોરાકમાંથી પ્રકટતું નવદ્રષ્ટિનું તંદુરસ્ત રૂધિર, એ આ લેખસંગ્રહની ફોરમો છે. ગુજરાત અને ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યે આ વાચન પ્રેમ જગાવનારું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭. તફડંચીનું 'લેબલ'

બે વાતો પર વધુ પડતો ભાર ગુજરાતી સાહિત્યની દુનિયામાં હમણાં હમણાં મુકાયો છેઃ 'અપહરણ', અને 'મૌલિકતા.' વસ્તુતઃ 'મૌલિકતા' પર મુકાએલા વધુ પડતા ભારે જ 'અપહરણ' શોધી કાઢવાની પોલીસ–વૃત્તિને સાહિત્યમાં વધુ જોર આપ્યું છે. અમુક સારી લાગતી વાર્તા અથવા કવિતામાંનો અમુક પ્રસંગ, ફકરો, અરે એકાદ નાનો ભાવ અથવા વિચાર પણ આ પગેરું કાઢનારાઓને જો કોઇક અન્ય ઠેકાણે વપરાએલા વિચારની સાથે સામ્ય ધરાવતો ભાસે કે તુર્ત 'તફડંચી–લેબલ' ચોડી દેવામાં આવે છે.

'અપહરણ' પકડવાની વૃત્તિનો આ અતિરેક આંહીં છે તેમ ઇંગ્લાંડમાં પણ છે. પરંતુ તેઓ બુદ્ધિપૂર્વક તોડ કાઢતા થયા છે, એટલે એકની એક વાતનું આંધળું ઝનૂન ઝાઝું ટકતું નથી.

દાખલા તરીકે ડિકન્સના 'પિકવિક પેપર્સ'માં આવતા એક પ્રસંગનું બોઝવેલની 'લાઇફ ઓફ ડૉ. જહૉન્સન' માંહેલા એક પ્રસંગ જોડે સામ્ય જોવામાં આવ્યું.

આપણે હોઇએ તો કહેતાં વાર ન લગાડીએ, કે ડિકન્સે પણ બચ્ચાએ ઠીક તફડંચી કરી! ત્યાંના વિવેચકોમાં કંઇક પ્રમાણબુદ્ધિ હોવી જોઇએ; ડિકન્સ સમા સર્જકને ચોરી કરવી પડી હોય તેમ એમણે ન માન્યું. છતાં બે જુદા જુદા ગ્રંથમણિઓમાં ઘટનાઓનું જે અદલ સામ્ય, તેનો પણ બૌદ્ધિક ખુલાસો તો તેમણે પણ માગ્યો. એ ખુલાસો તેમને જડયો છે. એ છે 'અનકોન્શિયસ પ્લેજિયેરિઝમ', અર્થાત 'અભાન અપહરણ'ની માન્યતા!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મતલબ કે ડિકન્સે બોઝવેલનો ગ્રંથ વાંચ્યો હશે; કેટલીએ ઘટનાઓ, વાક્યરચનાઓ, વિચારસરણીઓ એના મનોરાજ્યમાં વસી ગઈ હશે. ને પછી એના સર્જનમાં એ જ્યારે ગુંથાઈ ગઈ હશે, ત્યારે એને પોતાને પણ ભાન નહિ રહ્યું હોય કે પોતે ક્યાંકથી વાંચેલું વાપરી રહ્યો છે.

પોતે વાંચેલી ચોપડીઓમાંથી અજાણપણે પણ અમુક વસ્તુ ન ઉઠાવી લેતા હોય એવા લેખકો, પ્રતિભાશીલ સર્જકોની કોટિમાં પણ જવલ્લે જ જડવાના.

એનું કારણ તદ્દન સાદું છે: લેખકનું મન ફોટોગ્રાફીની પ્લેટ જેટલું જ ઝડપી છાયા–ઝીલણ હોય છે—અથવા તો હોવું જોઇએ. પરિણામે, પોતે જોતો હોય તે દ્રશ્યોમાંથી કે પછી પોતે વાંચતો હોય તે પુસ્તકોમાંથી વિચારો, ઘટનાઓની તસ્વીર એ ન પકડે તો જ કંઇક અજબ જેવી વાત કહેવાય. અનેક સુંદર શબ્દો, પ્રયોગો, કલ્પનાઓ, આકૃતિઓ, સંવાદ મૂકવાની નવીનતાઓ તેમજ આખાંને આખાં એનાં પાત્રો અર્ધજાગ્રત અર્ધનિદ્રિત મનઃપ્રદેશમાં ઝડપાઇ જઇને ઘર કરી રહે છે. પછી લેખકને પોતાને જ વાંચેલું વિસરાઇ એ બધાં 'ઉઠાવેલાં' પોતાનાં જ લાગે છે.

આ 'અભાન અપહરણ' તો આજે ઊલટાનું વધવાના જ સંજોગો આપણને વિંટળાઈ વળેલ છે. આજે લેખકો જીવતા જીવનમાં અથવા પોતાના મનોરાજ્યમાં ઊતરવાને બદલે એકબીજાનાં પુસ્તકોમાં જ પેસે છે. આજનો લેખક સ્વેચ્છાએ ફરજીઆત રીતે વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં ચોપડીઓ જ વાંચતો થયો છે. એટલે એનામાં અભાન અપહરણ ન છૂટકે આવ્યા જ કરવાનું. એને પરિણામે જ આજે આપણને આજનાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકોમાં એકતાનતા (મોનોટની) માલુમ પડે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૮. અતલ ઊંડાણો

કેદીના કરતાં કેદીના વોર્ડરની, શકદારના કરતાં પોલીસ અમલદારની, તેમજ પાપીના કરતાં પાપાચારો પકડવા નીકળનાર જાહેરજનની દશા વધુ દયાજનક છે. કેદી, શકદાર અને પાપાચારી તો પોતાની જાત પૂરતા જ પોતાના માનસિક રોગોને ભોગવી લ્યે છે, પોતે પોતાની ભ્રષ્ટ દશાને પિછાને છે; જ્યારે એ સર્વના ચોકીદારો પારકી બદીને પકડવાની ધૂનમાં પોતાનું જ ભાન ભૂલી જાય છે. એનું પતન છેતરામણું બને છે.

મિસ મેયોનું માનસ હિન્દની ગટરો ઊખેળવાં જતાં એની બદઓથી જ ભરાઈ ગયું. એટલી હદ સુધી એને આ ભ્રમ લાગુ પડયો કે હિન્દનું નખ્ખોદ વળી જશે એ ચિંતાથી પ્રેરાઈ એણે બ્રિટિશ પ્રજાને ચેતવણી આપી, કે હિન્દને સુધારા ન આપતા.

એવું માનવાનું કશું જ કારણ નથી કે મિસ મેયોનો આ માત્ર ઢોંગ જ હશે. એના માનસમાં હિન્દી નાલાયકી વિશે એવું ભૂત સાચે-સાચું ભરાયું હોય તો જરીકે વિસ્મય પામવા જેવું નથી.

આપણે આપણા જાતઅનુભવની જ સાક્ષી સ્વીકારીએ. પારકી બદઓ ઊખેળવાનું કામ કરનારા છાપાંવાળાઓ કે જાહેર કાર્યકર્તાઓ શરૂઆત કરે છે ધંધાની જ ગણતરીથી; પરંતે ઉઘાડા પાડવાની ફરજ પોતાની નોકરીની રૂઈએ જ એ બજાવે છે. ખાનગીમાં જઈ પૂછો તો કબૂલ કરશે કે ભાઇ, મારે ને એને અંગત કશો જ કટુભાવ નથી. પણ પછી કાળે કરીને એનું માનસ જ પોતાના ટીકાપાત્ર પક્ષ પ્રત્યે ઊંડામાં ઊંડી કાતિલ અદાવત સેવતું બની જશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગટર–મુકાદમનાં કામમાં જ એ તત્ત્વ રહેલું છે. પરની ચોકીદારી, પારકાનું છિદ્રાન્વેષણ, પરની ગટર–મુકાદમી, એને તમે પાટિયું ભલેને જાહેર સેવાનું લગાવો, એને ભાષા છોને પુણ્યપ્રકોપની પહેરાવો, એને તોળવા તમે તુલા ભલેને સુવર્ણની રાખો, એ તો જે છે તે જ રહેશે. ને સુવર્ણ–તુલામાં તો ચોખાભાર જેટલું સાંધણ પણ સાચ-જૂઠના ગોટાળા કરી નાખવા બસ થઇ રહે છે.

પારકા સડા પકડવા બેસનારાઓ જો પા ઘડી પણ આત્મ-સંશોધન કરવા થંભે તો તેમને દીવા જેવું દેખાશે કે ગટરોમાં ઊતરવાને સારુ તમારે પણ વસાવવા તો પડે છે પાકા ગટરીઆઓને જ: તમારી અને રાજસત્તાઓની પોલીસ, છુપી પોલીસ, ન્યાયરચના, કે વહીવટી-તંત્ર, બન્ને વચ્ચે એક નજીવી જ, નામની જ લીટી દોરેલી હોય છે.

સારું યે જગત તમને જ્યારે દુષણોથી ખદબદતું ભાસે ત્યારે સમજજો કે તમારે પોતાને જ રુંવે રુંવે કીડા પડ્યા છે. દુનિયાની કઇ કઇ આંખ કોણ કોણ સ્ત્રીની સામે જ મંડાઈ રહી છે તેની નોંધ રાખનારે ખુદ પોતાની જ આંખમાં વિકારનું ઝેર પેઠેલું સમજી લેવું. બીજા બધાને કલુષિત કહેવાની પાછળ મર્મ–ધ્વનિ એ રહેલો છે કે, 'હું એક જ પવિત્ર છું.'

પ્રથમ કર્તવ્યબુદ્ધિ, પછી ધંધો, તે પછી આત્મભ્રમણા, અને છેલ્લે પગથિયે કિન્નાખોરી: એ છે પરની ચોકીદારીના અધોગતિ-પગલાં. 'તીર્થક્ષેત્રે કૃતં પાપં, વજ્રલેપો ભવિષ્યતિ' એ સૂત્ર સાંપ્રત-કાળમાં પત્રકારોને તથા જાહેરજનોને લાગુ પડે છે કારણ કે એ તો એક વિષબીજમાંથી ઊગેલું પ્રચંડ વિષવૃક્ષ બને છે. ને એના બીજ સહસ્રોને હિસાબે સમાજમાં પ્રસરે છે.

વિચારને વિચાર તરીકે, અથવા અભિપ્રાયને આપણા અવલો-કનના અર્ક તરીકે રજૂ કરીએ, ત્યારે એ વિપથગામી હોય તો પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બહુ નુકસાનકારક નથી, કેમકે લોકો એની છણાવટ કરશે, એની આંકણી મૂકશે, એનો તોલ કરશે. પણ વિચારની પછવાડે જ્યારે એ એક જ સત્ય હોવાનો આગ્રહ મૂકવામાં આવે, એ વિચાર ઉપર સમાજનીતિના નખ્ખોદની સંભાવના આરોપવામાં આવે, પ્રલયસૂચક ભાષાના વિદ્યુત આંચકા લગાવવામાં આવે, ત્યારે પ્રજા ઉપર મેલી નજરબંદી પરિણમે છે.

આવી મેલી નજરબંદીએ આજના પ્રજાજીવન ઉપર પોતાના ઓળા પાથરી દીધા છે. પ્રજાની સારાસાર વિવેકબુદ્ધિને અપીલ નહિ પણ વશીકરણની મૂઠ જ નાંખવામાં આવે છે.

ગામડાંમાં કહેવત ચાલે છે: મૂઠ નાખનારો જો મૂઠ વાળી ન જાણે તો એ બીજાને મારે છે, ને પોતે ય મરે છે. પરસ્પર સંશયના, એકબીજાની આબરૂ પાડવાના, ઠેર ઠેર છિદ્રો જ જોવાના, માનવ-જાતમાં નરી દૈત્યવૃત્તિ જ પડી છે તેવું માની બેસવાના અફીણ-કટોરા પાનારાઓએ પ્રજાને મૂર્છિત જ બનેલી જોવી રહેશે.

ને પાનાર પોતે? એનો તો પત્તો જ નહિ લાગે એટલો અતલ છે એની અધોગતિનો કૂવો.

૯. પાંડિત્યની કસરતશાળા

દુર્બોધ શૈલીમાં લખનારા ગુજરાતી કવિતાકારો પોતાની દુર્બોધતાને માટે અર્થઘનતાનો દાવો આગળ કરે છે. એવો જ દાવો અંગ્રેજી સાહિત્યમાં કોલરિજે, એમર્સને અને મેરીડીથ વગેરેએ કર્યો છે. એ દાવાની ખબર રોબર્ટ લીન્ડે એક લેખમાં લીધી છે. કોલરિજ કહેતો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કે, અમારા જેવાની કવિતામાં રહેલાં ઊંડાણોને સામાન્યો સમજી શકે એવી ખોળાધરી અમે આપવા તૈયાર નથી. અમારાં અર્થ–ઊંડાણોનો તાગ લેવા માટે તમારે આટલી દુર્બોધતા તો વેઠવી જ રહેશે. ગુજરાતી કવિઓ પણ એમ જ કહે છે.

કોલરિજ, એમર્સન અને મેરીડીથના ચેલકાઓ પોતાના ગુરુ-ઓના આ દાવામાં પાછો પોતાનો દાવો ઊમેરતાં ફરે છે. સરલતા તો તેમને મન ક્ષુદ્રતા છે. જટિલતાના ઉપાસક હોવું એને તેઓ વિશિષ્ટતા ગણાવે છે.

દુર્બોધતાને લીન્ડ બે પ્રકારની ગણાવે છે: એક દુર્બોધતા તો શબ્દોનાં ઝાડીઝાંખરાંની જ બનેલી છે, સરલતા નિપજાવી નથી શકાતી તેથી જ કરીને નીપજતો એ ગોટાળો છે. ને બીજી દુર્બોધતા સાચા કવિતાકારોનું બંધન છે, શકચ હોય તેટલી બધી સરલતા માટે મથામણ કર્યા પછી ન છૂટકે રહી જતી એ મર્યાદા છે.

લીન્ડ કહે છે: ડોળાં એટલાં બધાં જ પાણી ઊંડાં નથી હોતાં. ખાબોચિયાં પણ ડોળાં હોય છે. ગુજરાતી કવિતામાં ઊંડા ધૂના કરતાં ખાબોચિયાંનું ડોળાણ વિશેષ પ્રમાણમાં છે.

એની એક કસોટી તો સાવ સરલ છે. જે જે કવિતાકારો પોતાની દુર્બોધતા માટે અર્થનાં ઊંડાણનો દાવો કરે છે, તે તે કવિ-ઓની કવિતાને ગદ્યમાં મૂકો, ને પછી જુઓ કે તેમાં અર્થની અભિનવતા, કલ્પનાની ચમત્કૃતિ કે વિચારની મૌલિકતા કેટલી છે. પૂછી જુઓ એ કવિતાને કે એણે નવું ને સ્વતંત્ર કેટલુંક નિપજાવ્યું છે. ઘણુંખરું એની એ જ વિચારસામગ્રી ને કલ્પના–દારિદ્ર ફળાઇ આવશે. આવી કવિતા મગજની રગોને તેમજ લમણાંનાં સ્નાયુઓને વ્યાયામ કરવા બેશક કામ લાગશે. પણ કવિતાનું કામ કસરત કરાવવાનું નથી.

જૂના વખતના લોકો કહેતા : અરે ભાઇ! શું એનું ભાષણ!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગઝબનો ભાષણકાર! જેવાતેવાની તો ચાંચ જ ન ખૂડે: ઓહો, શી ફૂલાણુની લખાવટ! ભલભલા પણ એનો અર્થ ન કરી શકે. ઇંગ્લાંડની પણ એક ડોશી એક દેવળમાં નવા પાદરીનું પ્રવચન સાંભળીને આવ્યા પછી અફસોસ કરતી હતી કે, 'અરે બાપ! આ પાદરીના બોલવામાં તો કાંઈ શકરવાર ન મળે. આ તો બધું જ ચોખ્ખું ને ચટ સમજાતું હતું. કયાં આગલા પાદરીની પંડિતાઇ! ભલભલા સમજી શકતા નો'તા!'

આપણી કવિતાની આજની દુર્બોધતા આ કક્ષાએ પહોંચી છે. પાંડિત્યની આ કસરતશાળાએ આજની ફેશન બનીને થોડીવણી કવિતાપ્રેમી પ્રજાને પણ ઊંધે માર્ગે દોરવી છે. અથવા કદાચ એ બીક ખોટી છે; પ્રજા એ કવિતાથી દૂર જ ઊભી છે. થોડાક માણસો જેમ પોતાના ઘરમાં સુધરેલા ગણાવા માટે ખુરશી, ટેબલ અને સોફાનો સેટ વસાવે છે તેમ કબાટમાં થોડાં કાવ્ય-પુસ્તકો ગોઠવે છે. (બેશક કાચનાં બારણાંવાળા કબાટોમાં.)

૧૦. અર્થઘનતાનું છેતરામણું સ્વરૂપ

કવિતા પ્રત્યે જનસમૂહ બેદરકાર હોવાનું ને કાવ્યનાં પુસ્તકો ન વંચાતાં હોવાનું કલ્પાંત વિદેશોમાં પણ ચાલે છે. ધર્મનાં અને કવિતાનાં ગહન રહસ્યો સદા ગહન જ રહેવાનાં છે, ને સામાન્યજનો તેની ખેવના નથી કરી શકવાનાં એવું કહીને એક આધુનિક અંગ્રેજ કવિએ પોતાના પ્રજાસમૂહની કલ્પનાશીલ લખાણો પ્રત્યેની નફરત વર્ણવી હતી. પણ તેનો જવાબ 'જહોન ઓ' લંડન્સ વીકલી'માં એક વાચકે વાળ્યો છેઃ એ લખે છે કે :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'વાચક જનતાના એક નમ્ર સભ્ય તરીકે હું જણાવું છું કે અમારો અણગમો એકંદર કલ્પનાવંત લખાણો પ્રત્યે નહિ, પણ આજે જે બધું 'કલ્પનાવંત લખાણો' લેખે ચાલી રહેલું છે તેના પ્રત્યે છે. ગદ્ય અને પદ્યના મહાન સ્વામીઓની કૃતિઓ તો અમે વાંચીએ છીએ તેની સાબિતી તે ગ્રંથોની નવી નવી નીકળી રહેલી આવૃત્તિઓ છે. આધુનિક કવિતા અમે નથી વાંચતા કેમ કે તેમાં અમારી ચાંચ બૂડતી નથી. કોઇ સારા સામયિકમાં પણ કવિતા જોઉં છું કે તુર્ત મારો દેહ સંકોડીને હું વિચારું છું કે, મને આમાં કાંઇ સમજ પડવાની નથી, માટે બહેતર છે કે એને છોડી જ દઉં! આથી મને જે ગેરલાભ થાય છે તેની સામે સાંત્વન મને આ મળી રહે છે કે જૂની કવિતા સમજાય તેવી તો છે! પોતાના વાચકો કયું વાચન માગે છે તેટલું તો સમજવાની સામયિકોના સંપાદકો પાસેથી આશા રાખી શકાય. પણ તેઓ સમજે છે ખરા? તેઓ દુર્બોધ કવિતાઓ પ્રકટ કરે છે, ને પછી કવિઓ રોદણાં રડે છે કે એમની કવિતા વંચાતી નથી. મને તો સંશય છે કે આપણા કવિઓ પોતાના કસબના પ્રારંભિક નિયમોનો અભ્યાસ પણ કરવાની તકલીફ લેતા નથી.'

જો આપણી આજકાલની 'અર્થઘન' કહેવાતી કવિતાનો સાદો અર્થ કરીને તપાસવામાં આવશે તો ઘણીખરી સાવ સાદા અર્થવાળી, બીજી કેટલીક અર્થઘનતાને બદલે શબ્દઘનતા બતાવનારી ને થોડીએક બેશક ચિંતનનાં ઊંડાણે લઇ જનારી માલુમ પડશે. અર્થની ઘનતા વગરની હોવા છતાંય કેટલીય કવિતાઓ પૂરી કાવ્યમય રસોત્પાદક ને ચમત્કૃતિભરી પણ લાગશે; પછી એ વૃત્તબંધ હો, ઢાળબંધ હો, ગેય હો, કે અગેય હો. એટલે કાવ્યોના સારા નમૂના તારવવાથી નક્કી થઈ શકે તેમ છે, કે અર્થઘનતા એ કવિતાની ઉચ્ચ કક્ષા પામવા માટે અનિવાર્ય ગુણ પણ નથી. એના કરતાં વધુ મહત્ત્વના ગુણો તો બીજા કેટલાએક છે. કહેવાતી અર્થઘનતા મોટે ભાગે છેતરામણી હોય છે.

કવિતાની ચોપડીઓની ખપત ઓછી છે, એ ફરિયાદ તો જેટલી ઉગ્ર ગુજરાતી પ્રજા સામે છે, તેટલી જ ઉગ્ર અંગ્રેજ પ્રજા સામે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ છે. ને એવી જ ફરિયાદ ઘણું કરીને એકેએક દેશને વિષે હશે. પણ હીરા અને સોનાના સોદાગરો પણ શું આવી એકદરીનો ઠપકો પોતાના દેશની પ્રજાને આપતા હોય છે? ના. કારણ કે હીરા, સોનું, ને કવિતા, એ વસ્તુ જ વિરલ ગણાય છે. દરેક માણસે દરેક વસ્તુના ગ્રાહક બનવા જેટલી આર્થિક કે સાંસ્કારિક યોગ્યતા ધરાવવી જ જોઇએ એમ કહેવું એ ક્યાંનો ન્યાય?

એટલે કવિઓએ એમાંથી એક વાત નક્કી કરી લેવી જોઇએ: કાં તો એમ માનો કે કવિતા એ એક એવું સુક્ષ્મ અને માર્મિક સર્જન છે કે જેના ભોક્તા હમેશાં અને વિશ્વભરમાં થોડા જ રહેવાના. માટે આપણે એ થોડા સમુદાયનો જ સંતોષ વાંચ્છવો; બાકી તો આપણે પોતે જ એ સર્જનની નિગૂઢતામાં મસ્ત રહી નિજાનંદ માણવો: અથવા તો તેમણે એમ નક્કી કરવું કે કવિતા એ સમસ્ત લોકપ્રાણને ડોલાવી શકે તેવો સર્જનપ્રકાર છે. પણ આપણે એનું વધુમાં વધુ લોકસમૂહને ગમ્ય તેમ જ ભોગ્ય બની રહે એવું સ્વરૂપ આપવું જોઈએ. એવું સ્વરૂપ આપી શકાય છે, પણ તે ઉદ્યમ અને સબૂરી માગી લે છે, લોકપ્રાણની ને લોકચિત્તની બારીક ઊંડી સમજ માગી લે છે.

આ બેમાંથી એક માર્ગ નક્કી ન કરી શકે તેવા કવિતાકારોની ફરજ પ્રજાને પ્રકટપણે કાવ્યમય ગાળો દેવાની કે પ્રજા પર મનમાં મનમાં રીસે બળવાની નહિ, પણ બીજો કાંઇક ધંધો કરવાની—બાંધ-કામોના કોન્ટ્રાકટર અથવા પોલીસખાતાના ફોજદાર બનવાની લાગવગ લગાડવાની—છે. કેમ કે ધંધાની હમેશાં સારી કદર થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૧. સૂરોની પાંખો કવિતાને ઊડતી કરશે

૭૦ જેટલી ' કુમાર 'માં, ૪૦૦ જેટલી ' પ્રસ્થાન 'માં, ૧૩૫ ' કૌમુદી 'માં, ૫૦ ' નવચેતન 'માં, ૮૦ ' સાહિત્ય 'માં, ૧૦૦ ઉપરાંતની ' ઊર્મિ 'માં, ને એ જ મિસાલે બીજાં અત્યારે ટેબલ પર હાજર નથી એવાં માસિકોમાં પણ ઘણી ઘણી—

પણ શું !

કવિતાની પંક્તિઓ : અકેક માસે દર માસિકમાં સરેરાશ પોણોસો લીટીઓની નવી કવિતા ઊતરે છે. માસિકોની સંખ્યા જો દસની ગણીએ, તો પણ દર મહિને ગુજરાત ૭૦૦–૮૦૦ પંક્તિઓનું કાવ્ય–સાહિત્ય પામતું હશે.

જનતાને કવિતાની ઓળખ કે પારખ નથી એમ કહેવું કવિતા–લેખકો માટે સહજ છે. એટલી જ સહેલાઇથી લોકો પણ સંભળાવી દે છે, કે તમારી કવિતામાં અમને કશું હાથ લાગતું નથીઃ કછોટો ભીડીને વાટકામાં પડીએ તો ય દાણો હાથ ન લાગે એવી નાગરી ન્યાતની તુરદાળની મિસાલે !

હવે આમાં લોકો સાચા છે કે કવિઓ ? વાંક કોનો છે એ તકરાર બિનજરૂરી છે. ગુજરાતીઓ કવિતાનો ઉપયોગ ન કરતા હોય તો તેઓને છૂપી રીતે ગાળો છો દઈએ, પણ કંઇ તેઓને ડાંગ મારીને કવિતા–રસ પાવા થોડું બેસાશે ? સ્વરાજ મળે ત્યારે કાયદો થોડો થઈ શકવાનો છે કે દ્રુતવિલમ્બિત અથવા પૃથ્વી છંદનું ફલાણા ફલાણા કવિએ રચેલું કાવ્ય ન મોઢે કરનારને પાંચ ફટકાની સઝા !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લોકો તો વેપાર કરતાં કરતાં, ટાફેટા કે મરચું વેચતાં વેચતાં, ઇન્જેકશનો દેતાં દેતાં, કોર્ટોમાં મુકદ્દમો લડતાં લડતાં, સાંજે ઘેર આવીને નેપકિન વડે શરીર પરથી પરસેવો લૂછતાં લૂછતાં, અથવા ખુરશી પર ઝોકાં ખાતાં ખાતાં વળી કોઇ ગીત કાને પડી જાય તો માણી લે છે; અથવા તો પછી કોઇ વિશ્વવિખ્યાત કવિ રવિન્દ્રનાથ જેવાનું નાટક ભજવાય ત્યારે રૂ. ૧૦ ની ખુરશી રોકીને માથું ડોલાવે છે. બાકી કવિતાની ચોપડી જો એને કોઇ કવિ ભેટ તરીકે મોકલાવે તો સ્વીકારવામાં એને વાંધો નથી.

મશ્કરીની વાત નથી. ગુજરાતીઓને કવિતાનો પ્રેમ વધ્યો હોય એવી કોઇ નિશાની છે? કોલેજોમાં ભણેલાઓ પણ સ્વીનબર્ગને તેમજ બ્રાઉનિંગને કૉલેજના બારણામાં જ ખંખેરી નાખી દુનિયામાં પેસી જાય છે, ત્યાં ગુજરાતના કવિઓની તો તેઓને ગણતી જ શી? ઉમાશંકર અને સુન્દરમ, બેટાઈ અને શ્રીધરાણી, એ બધા તો ગુજરાતીઓને મનથી કોઈ 'હીકાશી', 'ચીચાંકાઇ,' 'કુબ્લાખાન,' અથવા 'શેમાં લોવરે' જેવાં અકલિત વિશેષ નામો છે.

વાત એમ છે કે કવિતાનો સંસ્કાર બે રસ્તે રોપાય છે. એક તો લોકોની નસમાં જે અસલી ગ્રામ્ય કવિતા પેઢી દર પેઢી સિંચાતી આવી છે, તેના ઝરણ દ્વારા જો કોઇ કવિ નવો કાવ્યરસ લાવી રેડી શકે તો તે રીતે, ને બીજું ગાન દ્વારા, સંગીત દ્વારા. બંગાલ મહારાષ્ટ્રને જો તમે વધુ કાવ્યપ્રેમી માનતા હો, તો આ બે તત્ત્વો એના મૂળમાં રહેલાં છે. યુરોપી લોકોનો કાવ્યરસ પણ જૂના તેમ જ નવા સંગીત દ્વારા જ સજીવન રહ્યો છે.

કવિતાને ગાન વાટે લાવોઃ વાજિંત્રના તાર પર પગલાં ભરતી તેડી લાવોઃ સૂરોની પાંખો વડે ઊડતી કરીને અહીં ઉતારોઃ ભજન રૂપે અંધના એકતારા પર, રસગીત રૂપે રંગભૂમિનાં પાત્રને મોંએ, ગંભીર કોઈ રાગિણીમાં ઉતારીને મહેફિલમાં ગાતા ગવૈયાના મધુકંઠમાં, ને કન્યાઓના રાસગરબામાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વર્ષો પૂર્વે બંગાળી રંગભૂમિ પર 'મિસરકુમારી'નું નાટક જોયું હતું. એમાં નાઈલ નદીનું દ્રશ્ય આવે છે. રંગો અને જલ-પ્રવાહ તો હિકમત કરીને બતાવે છે. પણ નાઇલનું સુજલ સુફલ શીતલ સ્વરૂપ તો પનિહારીઓના ગીતમાં જ બંધાય છે:

'નીલા! નીલા! નીલા!' એવો ધીર શીતલ એ ગીતનો ટેકો હતો. આજ પણ એ ગૂંજે છે.

૧૨. કવિ : કવિતા : પ્રજા

સાહિત્યના સર્વ પ્રકારો પૈકી કવિતાનો પ્રકાર આજે વાચકોની ઉપેક્ષાનો ભોગ થઇ પડેલ છે એવી ફરિયાદ માત્ર આંહીં જ છે એમ નથી. એ જ રોદણાં પશ્ચિમમાં પણ છે. 'કવિતામાં લોકો કેમ રસ નથી લેતા?' એ પ્રશ્નનો વિચાર કરવા પણ ત્યાં લોકો તૈયાર નથી. એવો પ્રશ્ન પૂછનારને ટૂંકો ને ટચ જવાબ જડે છે કે, 'અમારે બીજી ઘણીય બાબતો રસ લેવા જેવી છે.'

વીસમી સદીની બાજી પચીશી મહાન કાવ્ય-સર્જનને હિસાબે તો ત્યાં પણ વાંઝણી પુરવાર થઇ છે. ૧૯૧૨ સુધીમાં કવિતાની પુનઃ જાગૃતિનો યુગ પણ ખતમ થઈ ગયો છે. અત્યારે ત્યાં કેટલાક ચુનંદા કવિઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે એ વાતની ના પાડી ન શકાય, તેમ છતાં સમજદાર લોકો ઊંડેરી આંખે નિહાળીને કહે છે કે આ ચુનંદા કવિઓ જે કવિતા રચે છે તેમાં તેમનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ ઉચ્ચરણ પામતું નથી; તેમાં તેમના જીવનનો તેમજ જગતનો માત્ર એક જ નાનો પ્રદેશ વ્યક્ત થાય છે. અને પછી તેમના કાવ્યના વિષયનો રસપ્રદેશ પણ એટલો સંકુચિત અને વિશિષ્ટ હોય છે કે થોડાંક મંડળો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

—ગ્રૂપ—સિવાય તેનો કોઇ ભાવ પૂછતું નથી. આ થોડાંક 'ગ્રૂપ'ને એક અંગ્રેજ સમીક્ષક આ રીતે વર્ણવે છે: 'A few highly refined groups, super critical in their attitude, with jaded literary palates waiting to be stimulated by verbal novelties.'

શાબ્દિક નવીનતાના, ને રચનાઓની નવી નવી ચાલાકીઓના આ શોખીનો પણ નવી કવિતાને માણતા તો નથી જ. તેઓ પણ ફક્ત ચર્ચે છે. ને ચર્ચા ફક્ત તેમનાં ઉચ્ચ જ્ઞાનની, તેમના પાંડિત્યની સાબિતી આપે તે પૂરતી જ તેમનાં જીવનમાં સ્થાન પામતી હોય છે.

આ મુદ્દા પર આવતાં તો પછી આપણે આપણા પૂર્વગ્રહોથી દોરવાઈ જઈ કાં જાહેર પ્રજાનો, ને કાં એ કવિઓનો વાંક કાઢવા લાગીએ છીએ એમ એ સમીક્ષક કહે છે. એક પક્ષ એમ કહેશે કે લોકો અશિક્ષિત છે, અજ્ઞાન છે, છીછરા ને ઉપરછલા છે, સનસનાટીના શોખીનો છે, અત્યારની સડેલી આર્થિક અવસ્થાના કારણે બગડેલા છે, અને સિનેમા, રેડીઓ, પુસ્તકકારે પ્રગટ થતા કેફી પત્રકારત્વ વગેરે નિષ્ક્રિયાત્મક મોજનાં સાધનો વડે માનસિક ભ્રષ્ટતાને પામેલા છે.

આવું કથન મોટે ભાગે સાચું હોવાનું સ્વીકારી લઇએ, તો તે પછી પણ આપણે સ્વીકાર કરવો પડશે કે એ જ જાહેર પ્રજામાંથી ઊંચા ગદ્યસાહિત્યને અપનાવનારો ઘણો મોટો સમૂહ છે. દાખલા તરીકે ત્યાં ઇંગ્લાંડમાં જેમ હક્સલી, રસેલ, એડિંગ્ટન વગરેનાં ગંભીર વાર્તા–પુસ્તકોનાં પુષ્કળ પ્રેમીઓ છે તેમ આંહીં પણ શરદબાબુ, ટાગોર, કાલેલકર, ગાંધીજી વગેરેનાં લખાણોનો ઉપાડ કરનારા સારી સંખ્યામાં છે. તો પછી એમ કેમ બને છે કે આ વાચકો કવિતાની ચોપડી પ્રત્યે આકર્ષાતા નથી? કવિતાનાં પુસ્તકો ખપાવવાનું એક માત્ર શરણું અત્યારે મુંબઇ યુનિવર્સિટી, કર્વે વિદ્યાપીઠ વગેરે સંસ્થાઓનાં પાઠ્યપુસ્તકો નક્કી કરનાર સમિતિઓ જ છે એ તો જાણો છો ને?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજો હુમલો કવિઓ પર થાય છે. તેમને પાંડિત્યના પુજારીઓ, વેદીઆ, ચેપળા, ઇરાદાપૂર્વકના દુર્બોધ, માનવતાના વિશાળ પ્રદેશોથી વેગળા ભાગનારાઓ, અને નાનકડાં અંધારાં ખાબોચિયાંમાં ભરાઈ બેસીને નિરૂદ્દેશ ડ્રાંઉ ડ્રાંઉ અવાજો કરનારાં દેડકાં કહી પતાવવામાં આવે છે.

આવા આક્ષેપમાં પણ કેટલુંક સત્ય હશે. સાથોસાથ હયાત કાવઓની અંદર કેટલાએક તો સાચુકલા, ક્રાંતિલક્ષી અને જનતાના ઉપાસક કવિઓ પણ કયાં નથી? છતાં જેમનો પક્ષ લઈ આ કવિઓ ગાય છે તે જનસમૂહ પણ તેમની કવિતાનું વાચન કરે છે ખરો? ના, સંભવિત નથી. તેમની કવિતા વાંચનારાં પણ નાનાં નાનાં મંડળો જ હોય છે. આ નાનકડા સમૂહો પણ કહેવાતી ક્રાંતિકારી કવિતાનું વાચન એક બૌદ્ધિક 'ફેશન' લેખે જ કરે છે.

હકીકતની વાત છે, કે જેમને આપણે 'લોકો' કહીએ છીએ તેઓ તો આ બેમાંથી એકેય કવિતા–પ્રકારને હાથ અડકાડતા નથી. લોકભોગ્ય અને વિદ્વદ્ભોગ્યઃ એ તો સામસામા પક્ષોએ આપેલાં વિશેષણો છે. બેઉ પક્ષોના પંડિતો જ આ કવિતાઓ વાંચે છે—તે પણ હૃદયથી નહિ, મગજથી.

પણ કવિતા પ્રત્યેના આ અનાદર માટે કવિઓ કે લોકો બેમાંથી એકેયને દોષ દેવાને બદલે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તપાસવાનું આ અંગ્રેજ વિવેચક મુનાસિબ ગણે છે. ઇતિહાસદૃષ્ટિએ કવિતા ઘણી પુરાતન—ગણિત અને વિજ્ઞાનથી યે વધુ પુરાતન—છે. પણ પ્રાચીનોની ય ફરિયાદ તો આ જ હતી કે કવિતાની કદર થતી નથી. પ્રાચીનોમાં કવિતા ખ્યાતિ અપાવતી ખરી, દ્રવ્ય તો નહોતી જ અપાવતી. આજે તો બેઉ વસ્તુઓના વાખા છે.

પ્રાચીનોમાં કવિ એ ફક્ત કવિ હોવા ઉપરાંત બીજી પણ કેટલીક સામાજિક સેવાઓ ઉઠાવતો. સમાજના ઉત્ક્રાંતિક્રમમાં આગળ વધવા સાથે કવિના આ અન્ય કાર્યપ્રદેશો નિષ્ણાતોના હાથમાં સોંપાતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગયા, અથવા તો લુપ્ત થઇ ગયા. પરિણામે કવિ ફક્ત કવિતાને ખાતર જ કવિ બની રહ્યો. એ સ્થિતિમાં એ રાજદરબારોનો આશ્રય મેળવીને અથવા વિદ્વાનોનાં મંડળોને વળગીને જીવ્યો; લોકો પ્રત્યે તે ઉપેક્ષાત્મક ગર્વભાવે જ જોતો થયો. એનો અર્થ જ એ કે કવિતા મૂઠીભર વિદ્વાનોના જ વિનોદની વસ્તુ બની. જનતાને, જનસમૂહને પોતાની કવિતાનો વિષય બનાવવાથી એ થોડાક લોકોના વિનોદનું પાત્ર બની રહેવાની સ્થિતિ ન ટળી શકી.

એટલે કવિતા પ્રત્યેની ઉપેક્ષા, એ તો આજના આપણા યુગની, ઉત્ક્રાંતિક્રમમાં જે અવસ્થા છે તેનું જ સીધું પરિણામ છે. આપણા જમાનાનાં ઉત્કૃષ્ટ માનવીઓ અત્યારે કલા સિવાયની ઇતર બાબતોમાં મશગૂલ થયાં છે. અને પ્રજાસમૂહો પોતાને માથે વિજ્ઞાને જે પહાડ પહાડ જેટલા બોજા હડસેલ્યા છે તેને ઉઠાવવા મથી રહેલ છે. કવિતા પૃથક્કરણલક્ષી નથી. એ તો વ્યક્તિના કે સમૂહના સંયોગીકરણની કોઈ તીવ્ર પળને વ્યકત કરનાર વસ્તુ છે. એટલે આજની માનવજાતિ વિજ્ઞાનની અપરંપાર વિગતો જાણવા ને જીતવાના તોરથી થાકી લોથ થઇ, આજથી થોડા દાયકા પછી જ્યારે જીવનને માણવાની સ્થિતિમાં મુકાશે, ત્યારે જ જીવનરસના ઉપભોગના સાધન રૂપ સર્વ કલાઓનું અને એ માનસિક રસાસ્વાદના ઉત્તમ અંગ રૂપ મહાન કવિતાને પ્રજા માણવા બેસશે.

૧૩. નવી માગણી

આમપ્રજાનું સાહિત્ય: શ્રમજીવી જનતાનું સાહિત્યમાં આલેખન: કરોડોના મનોભાવોમાંથી આઘાતો ઝીલતી વાર્તાઓ ને કવિતાઓ: એની અત્યારે જુસ્સાભેર માગણી થાય છે. વિલાયતના 'લંડન મરક્યુરી'-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માં એ અવાજ ઊઠ્યો છે. એના જવાબો અપાયા છે. એના પર તંત્રીલેખ લખાય છે. એની છણાવટ ‘ વસંત ’ ત્રૈમાસિકમાં શ્રી. આનંદશંકરભાઈએ પણ કરી છે.

આનંદશંકરભાઈના મતે પણ મંજૂર કર્યું છે કે દરેક પ્રાચીન વાર્તાકાર ને નાટકકાર પોતાના સમયના વિચારોની નવીનતાનું પ્રતિબિમ્બ ઝીલતો જ આવેલ છે. પણ એમનું કહેવું એમ છે કે નીચલી કક્ષાનાં પાત્રોને નાટક કે નવલકથામાં મુખ્ય સ્થાન ક્યારે આપી શકાય ? જનસમાજનું વાતાવરણ તદ્દન જુદું જ બને ત્યારે.

આનંદશંકરભાઇ કહે છે કે એવા વાતાવરણના પ્રેમીઓ ઘણીવાર રસનાં સનાતન સત્યોને ગૌણ કરી નાખે છે, બલ્કે અવગણે છે. અને આપણા હાલના ગુજરાતી સાહિત્ય માટે પણ આ મોટો ભય છે કે સનાતન ગુણવાળા સાહિત્યને રચવું મૂકી આપણા લેખકો વર્તમાન લોકરૂચિને સંતોષવાના મોહમાં લાગી જાય છે.

અમારો પણ આજ સુધીનો દ્રષ્ટિકોણ આ હતો. પણ અમારી દ્રષ્ટિનો ભેદ આટલો છે: અત્યારનો સમાજ જેવો હોય તેવો જ સાહિત્યમાં ઊતરે તો તેથી જ કંઇ સનાતનતા હણાઇ જવાની ધાસ્તી નથી રાખવાની. ડર ક્યાં રહ્યો છે તેનો નિર્દેશ ‘લંડન મરક્યુરી’માં એક લેસ્લી હાલ્વર્ડ નામના મજૂર લેખકે કરેલ છે. એ દાખલા ટાંકીને બતાવે છે કે મહાન ગણાતા લેખકોએ પણ શ્રમજીવી સમાજનાં જે પાત્રોને ઊભાં કર્યાં છે, તે કેટલાં જૂઠાં, બનાવટી અને પોકળ છે ! એ પાત્રોમાં જીવનનું તથ્ય નથી હોતું. એ તો હોય છે કેવળ લખનારના પોતાના જ પોચા કંગાલ આવેશોથી મઢેલાં પૂતળાં !

આમ થવાનું કારણ બેશક શ્રી. આનંદશંકરભાઇ બતાવે છે તે છે. લોકરૂચિને ચાલતે ગાડે ચડી જવાના લોભમાં ને લોભમાં લેખક પીડિતોનાં આંસુડાંનો ખોબો ભરવા બેસી જાય છે.

હવે આનંદશંકરભાઇ જેને ભાવોની સનાતનતા કહે છે તે કંઇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આધુનિક સમાજના નીચલા થરોમાં ખદબદતી પાત્રસૃષ્ટિને વિશે શક્ય નથી એવું નથી. પુરેપુરું શક્ય છે. ભવ્ય અને ઉદાત્ત પાત્રોના ઉઠાવ એ સૃષ્ટિમાંથી આજની દશામાં પણ શક્ય છે. પણ તે શક્યતાનો આધાર કોના પર છે? લેખકની તૈયારી ઉપર. 'લંડન મરક્યુરી'ના તંત્રી એ વધુ સચોટ રીતે મૂકે છે :

'સ્પષ્ટ સમજજો કે, આમજનતાના આલેખકે પોતાના તે તરફના દિલસોજ વલણો સેવવા ઉપરાંત જ્ઞાન અને શિક્ષણ પણ મેળવવાં રહે છે. સાહિત્યના જે સુંદર નમુનાઓ મોજૂદ છે, તેના સતત પરિશીલનમાં મનને એણે પલોટવું રહે છે—જો એને મહાન ભૂમિકા પર આમસાહિત્ય સર્જાવવું હોય તો.

'પોતાને આમજનતાનો લેખક કહાવ્યા માત્રથી જ મહાન સાહિત્ય, મહાન કલા, કે મહાન તત્ત્વજ્ઞાન નહિ નિપજાવી શકાય. જનતાનો સમૂહ જ્યારે પોતાની આત્મસ્ફુરિત વૃત્તિઓને બૌદ્ધિક સિદ્ધિઓથી સમૃદ્ધ કરશે ત્યારે જ એમાંથી ગણના યોગ્ય આમસાહિત્ય ઊભું થશે.

'માટે વિવેચકની તો એ જોવાની ફરજ રહેશે કે સાધના તેમજ શિસ્તપાલન વગરના કોઇ પણ સર્જનને માથે મુગટ ન પહેરાવી દેવાય. શ્રમજીવી જનતાની ઝુમ્બેશ સાહિત્યની ઉત્કૃષ્ટતાને ભોગે નહિ, પણ સાહિત્યની સમૃદ્ધિમાં ઊમેરો કરાવતી આગળ ધપે. એ ઝુમ્બેશ સાહિત્યનાં મોજૂદ ધોરણોને ઉથલાવી ન પાડે, પણ પોતાનાં સર્જનોને પણ એટલાં જ કડક ધોરણની કસોટી પર ચડાવવા આપે, એ વાતની આજના વિવેચકે સતત સાવધાની રાખવી રહેશે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૪. નવી દૃષ્ટિનો ઘસારો

વૃષ્ટિ આવી, અકાલે આવી. છતાં તેણે દિશાએ દિશાએ રંગોનાં તોરણો અને ચંદરવા ટાંગી દીધા. એણે પોતાની શોભામાં કોઈ જાતની કૃપણતા ન રહેવા દીધી.

નિસર્ગનું એ ઐશ્વર્ય નિષ્પાપ હતું. છતાં પ્રેક્ષક શા માટે એક જ પલકના અહોભાવને અંતે વિષાદની લાગણીમાં સરી પડયો ? એટલા માટે કે નિરપેક્ષ સૌંદર્યદર્શનની અભિરુચિ આજે રજા લઇ ગઇ છે. સાહિત્યે તેને સીમાડા બહાર કરી છે.

સાહિત્યે પ્રેક્ષકને કહ્યુંઃ આ સૌંદર્ય-લીલા છે, પણ તે માનવીની વૈરી છે. આ તો એક માવઠું છે, મૂર્ખ ! આ રમ્યતા ખેડૂત-જગત પર એક અવહેલનાના હાસ્ય જેવી છે. આજે ખેતરોમાં ઘાસ-ચારા પલળતાં હશે. અમુક પાક બગડતો હશે, તો અમુકને લાભ થતો હશે. દોડાદોડ કરતો ખેડુ એ ઓચિંતા હુમલાને પહોંચશે નહિ. એના ઘરમાં માણસો કયાં છે પૂરાં ? કોણ ખેડે ? કોણ ધઉં વાળે ? કોણ નીરણ ઢાંકે ?

પ્રેક્ષક વિમાસણમાં પડે છેઃ કે એમાં પ્રકૃતિનો શો અપરાધ ? માવઠાનું થવું કોના કાબુની વાત છે ? વાદળીઓના રંગો આભને ચંદરવા બાંધે તે પણ કોના હાથની વાત છે ? એ રંગોમાં ને એ રમણીયતામાં પાપ કયાંથી પેસી ગયું ? તમે એને ચંદરવા કહેવાને બદલે પીડિતોનાં લાલ લાલ લોહીના હોજ કાં કહો ?

પ્રેક્ષક મનમાં ને મનમાં આ દલીલો કરે છે. પોતે કયો અપરાધ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કર્યો છે તેની સમજ એને પડતી નથી. પોતાના જીવન-સંગ્રામમાં એ ઓછો ઊતરતો નથી. બીજાને ભોગે પોતે ટેકરી પર ઊભો નથી. બીજા કોઇનાં શોણિતોથી ભર્યા દિશા-કુંડોને એ નિહાળતો નથી. તે છતાં શા માટે આ અપરાધ-બોજ ?

અપરાધ જાણે કે બનાવટી રીતે ઊભો કરવામાં આવેલો છે. પ્રકૃતિના સૌંદર્યના ઉપભોગને અફીણનો કેફ ગણાવનારાઓએ એક કૃત્રિમ અને અવાસ્તવિક મનોદશા જન્માવી છે. એ મનોદશાની ધાક બેસી ગઈ છે. સાહિત્યમાં પુષ્પોને, આકાશી રંગોને, કે ખેતરની ભતવારણને સુંદર કહેવી, અરે એનો સુંદર તરીકે વિચાર કરવો, તે પણ એક પ્રકારનો અધર્મ લેખાવા લાગ્યો છે.

પ્રેક્ષકને કંઈક કહેવાનું છે. ધારો કે આવતી કાલે અથવા કોઇક કાલે, આ ખેડૂતોના ખેતરોમાં ઘાસચારાનાં છાપરાં બંધાશે. એના ભર્યા કોઠારો હશે. એને સુખ ને સંપત્તિ હશે. પછી પણ માવઠાં તો આવશે ને જશે. પછી પણ માવઠાં તો ખેતરોને બગાડયા કરશે. પછી પણ માવઠાની મેઘ-ધારાઓ તો દિગ્ગજોને દેહે રંગોનાં ચિત્રામણ કર્યા વિના રહેવાની છે કંઇ ?

પછી તે વખતે પ્રકૃતિ પાપિણી મટીને પુણ્યશાળી બની જવાની છે ? પછી મને એનું સૌંદર્ય-પાન કરતો તમે અટકાવશો ? પછી શું એ મારો અપરાધ નહિ મનાય ?

મને ભય લાગે છે કે હા, પછી પણ તમારા મનમાં નવી ધૂનો આવીને ખડી થઇ ગઈ હશે. પછી પણ તમે કહેશો કે, દિશાઓના રંગોને ન પ્રશંસો. લોકોને ખોટી ટેવ પડશે. લોકોની દૃષ્ટિ ક્રાંતિ પરથી ખસી જશે. લોકોનું લડાયક માનસ આળસી જઈને સૌંદર્યની માંદલી ભકિત એનો કબ્જો લઈ બેસશે.

નવી દૃષ્ટિના ધસારા ! તેં અમને ચોર કાં બનાવ્યા ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૫. ખોવાએલા સંસ્કારો

હરકોઈ દેશની તવારીખ ઉકેલો. એકની એક વાર્તા વંચાશેઃ કે કલા એક સમયે સારીયે પ્રજામાં વ્યાપક, સજીવ અને જીવન-પોષક હતીઃ તે કાલાન્તરે જીવનમાંથી નીકળી ગઈ. પ્રજાના સંસ્કાર-સિંહાસન પરથી એ પદભ્રષ્ટ બની. એટલે જ એણે શરણું લીધું ધંધાથીંઓનું.

પછી જ્યારે પ્રજા જાગી ઊઠે છે, જીવનની શુન્યતા એની નજરે પડે છે, કોણ કોણ શા શા કારણે જીવનમાંથી આસન ખાલી કરીને ચાલ્યું ગયું તેની તલાશ કરે છે, ને ખોવાયેલા જીવન-તત્ત્વની એને ભાળ મળે છે, ત્યારે એને પાછું જીવનમાં આણવા મથન કરે છે.

હિન્દ, કોરીઆ, અને એના જેવી અન્ય અનેક પ્રજાઓ, કે જેની જુગાન્તર જૂની સંસ્કૃતિઓના પ્રવાહો વારંવાર છેદાયા, જેને પરશાસનના વિકારો નડ્યા, તે બધી પ્રજાઓ અત્યારે ઉપર કહી તેવી અવસ્થા ભોગવી રહેલ છેઃ ખોવાએલા સંસ્કારોને પાછા બોલાવવાની અવસ્થા.

એ અવસ્થા કેટલીય ભ્રમણાઓને જન્મ દેનારી છે. કેટલાય પ્રશ્નો એ અવસ્થામાં ઉદ્ભવે છે—

આપણે ગરીબ છીએ—આપણે વળી નૃત્યોને શું કરવાં છે?

આ સંગીત, આ જલસા, આ સમારંભો, એ આપણને ન શોભે કેમકે આપણે કાને દલિતો પીડિતોની ચીસો ઊઠી રહી છે.

આ નાટકો, તમાશાઓ, ભપકાઓ, આપણા જુવાનવર્ગને કુપંથે દોરે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કલાને નામે આપણી સ્ત્રીઓનો થતો દુરૂપયોગ જાતીય વિકૃતિના ખાડામાં આપણને પટકનારો છે.

વગેરે વગેરે વગેરે......

ખોવાએલાં જીવનતત્ત્વોને પાછાં જીવનમાં વસાવવાં એસનાં બહુ બહુ અંદેશાઓ, કંઇક વિચારગોથાં, અનેક તર્કોવિતર્કોની અટવીમાંથી ચાલવું પડે છે.

ડગલે ને પગલે સમસ્યા ઊભી થાય છે: પહેલી સ્વાધીનતા અને તે પછી જીવનનાં બીજાં તત્ત્વોની વાત: કે પહેલી આ જીવનતત્ત્વોની શોધ તેમજ પિછાન, ને તે પછીજ સ્વાધીનતા માટે ખરી તમન્ના જાગશે: કે સ્વાધીનતાની લડતનાં અંગભૂતો તરીકેજ આ બધાં જીવનતત્ત્વો શોધાઇ રહ્યાં છે: આ ત્રણ વાતોમાંથી કઇ સાચી ?

જવાબો જુદા જુદા જડશે.

સાદામાં સાદો પણ સૌથી સજ્જડ અવાજ આ છે: પહેલું રોટલાનું તો કરો ! પછી કરજો કલાસંગીતનું ને સાહિત્યનું.

એક પક્ષ કહેશે: આ પીડિત મજૂરો ખેડૂતોનું તો કંઇક થવા દો ભાઇ !

બીજો પક્ષ કહેશે: અમારાં આઠ કરોડની ઝાલર ન બજાવતી હોય તેવી કોઈ પણ કવિતા અમારે નથી ખપતી. જહન્નમમાં જાવ તમારાં કવિતા–સાહિત્ય !

ત્રીજો કહેશે: પ્રભુ નામના વહેમને પોષનાર ધર્મ, પૂર્વજન્મ વગેરેની જૂનવાણી માન્યતા પૈકીની એકને પણ સીધું આડકતરું જોર દેનાર, રાજાશાહીને પરોક્ષ રીતે પણ યારી આપનાર કોઇ કલા–સાહિત્યનું નામ કૃપા કરીને ન લેતા.

ચોથો પક્ષ ટુંકામાંજ સમજાવે છે: ભૂતકાળને રજેરજ ભૂંસી નાખીએ, નવા જ અનુભવાક્ષરોને કોરી પાટી પર લખીએ. ભૂતકાળનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સારામાં સારું તત્ત્વ પણ માણસના મનને સ્થિતિચુસ્ત બનાવનારું છે. સોનાનો હોય તો પણ અતીત તો ન જ ખપે.

આમ આજે તો આ બધી વાણીઓની અથડામણમાંથી એક જબ્બર ગોટાળો નીપજેલો છે. કોઇ કોઇને સમજતું નથી. 'વાદે વાદે જાયતે તત્ત્વબોધઃ'નું સૂત્ર જૂઠું પડ્યું છે. સાચું થયું છે અંગ્રેજી કથનઃ Confusion worse confounded: ગોટાળો, વધુ ને વધુ ગોટાળો !

કલા અને સાહિત્યની ચર્ચામાં એક વાત ભારી રમૂજ કરાવનારી છેઃ અને તે 'પીડિતો અને ગરીબો'નો હવાલો આપવાની વાત. અમુક સમારંભ અનર્થકારી હતો, કેમકે એમાં ગરીબોને સ્થાન નહોતુંઃ અમુક જલસામાં તો સુખી લોકોને પોતાની સુંદર વસ્ત્રસજાવટનાં પ્રદર્શનો કરવાનું જ દૃશ્ય હતું, એમાં ગરીબ વર્ગને માટે કલા નહોતીઃ અમુક વાર્તામાં તો ગર્ભશ્રીમંતોનાં જ પાત્રો આલેખાયાં છે, એમાં ગરીબોનો ચિતાર ક્યાં ?

વગેરે વગેરે વગેરે.

સૌથી પહેલું તો આ ગરીબોનાં નામોનું થઈ રહેલું 'એક્સ્પ્લોઇટેશન' ચુપ બનવું ઘટે છે. ખુદ એ લખનારાઓ જ ગરીબોને પોસાતા ભાવે છાપાં અથવા ચોપડીઓ વેચતા નથીઃ તેઓ ગરીબોના જેવું જીવન જીવતા નથીઃ તેઓ ગરીબોની પુત્રીઓને પરણતા નથી, કે નથી પોતાની પુત્રીઓને ગરીબો વેરે પરણાવતાઃ તેઓનાં જીવનનો ભાગ્યે જ કોઇ અંશ ગરીબોની દુનિયા જોડે સંબંધ ધરાવતો હોય છે. 'ગૌરક્ષા'ને નામે પેટીઓ ફેરવનારા એજન્ટોથી ગરીબોને નામે લખનારા બોલનારા ઘણાખરા જરીકે જુદા નથી.

એટલે એક વાત તો સ્વીકારવી જ પડશે કે સહુ બોલનારા લખનારા, ઘણે ભાગે પોતપોતાના સામાજિક વર્ગના વર્તુલમાં ઊભીને જ લખે-બોલે [illegible] પોતાને [illegible] '[illegible]' તરીકે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઓળખાવનાર ગાંધીજી સુદ્ધાં ખાનપાન અને રહેણીકરણીની બાબતમાં પોતાનો ઉપલો મધ્યમ વર્ગ 'અપર મિડલ કલાસ' છોડી શક્યા નથી.

ઉપલી વાતનો સ્વીકાર કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. મધ્યમ વર્ગનો માનવી એકંદરે પોતાના વર્ગની જ મનોદશાને તેમજ અવસ્થાને આધીન છે. પૂર્વે વર્ગો વર્ગો વચ્ચેની દીવાલો આટલી બધી કડક નહોતી ત્યારની વાત જુદી હતી. વર્ગો હતા, છતાં પરસ્પરનાં પાણી એક બીજામાં જઈ આવી શકતા. કલા કારીગરીના જીવનખંડો પણ એકબીજાથી આજે છે તેટલા ભિન્ન અને અન્યોન્ય વિરોધી નહોતા. પણ આજે તો પોતાના વર્ગનો માણસ પારકા વર્ગને વિષે આત્મીયભાવ અનુભવતો અનુભવતો વાતો કરે છે એમ માનવા મનાવવા નીકળવું, એ ભારી વંચના છે—કાં આત્મવંચના, ને કાં પરવંચના.

દેશને સ્વાધીનતા મળે નહિ ત્યાં સુધી કલા–સાહિત્યના યુદ્ધોન્માદક રસ સિવાયના તમામ રસને તિલાંજલી દેવાનું પ્રબોધનાર વર્ગ પણ એ જ વંચના સેવે છે—કાં આત્મવંચના, ને કાં પરવંચના. એનું વરવું–પરણવું, સંતાનોત્પત્તિ, રોજની હજામત, ધોબીનાં ધોએલ કપડાં, રસદાયી પુસ્તકોનું વાચન, મિત્રની મોટર મળે તો તેમાં સેલગાહ, મફત જોવાતો હોય તો સિનેમા, એ માયલું કશું જ અટકતું નથી. હર એક માણસનું વ્યક્તિગત જીવન પોતપોતાના રસોનો સંચય તેમજ ઉપભોગ કર્યે જ જાય છે. સ્વભાવની અંદર શોખ સારી હજામતનો ન હોય અને તેથી કરીને જ ગમે તેવું 'વતું' ચલાવી લ્યે તો તે જુદી વાત છે. ચહાની વૃત્તિ ન હોતાં મધમાં પાણી ભેળવીને પીવું, અથવા પાઉંને બદલે શીંગદાણા ખાવા. એ બધું એકનું એક છે.

મને મારા ઘરની બારીઓ પર પરદા રાખવાનો શોખ નથી, તેથી કંઇ એ પરદા રાખનારાંને હું વિલાસી ન કહી શકું. કેમકે મારો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રસ કદાચ બાર કુડતાં કરાવવામાં વહેતો હોય. એટલે ભિન્ન ભિન્ન રસવૃત્તિઓમાંથી એક ઘમંડી બની બીજીને એના વધુ પ્રકટ, વધુ પ્રામાણિક સ્વરૂપને માટે ધિક્કારે, તો તેથી એ ધિક્કારનાર પોતે દેશની આઝાદીને સારુ વધુ જલી રહેલ છે એવું જરીકે ફલિત થતું નથી. ઘાણીના બળદની પેઠે આ મનુષ્ય પોતાના વર્ગના વર્તુલમાં જ ફરે છે. આંખો પર દાબડા હોવાથી એ કદાચિત માનતો હશે કે પોતે સ્વાધીનતાના પંથ પર મઝલ કાપે છે, ને બીજા બધા પાછળ રહી જાય છે.

કલાને કંઇ એકલી ધનિકતાના જ ભપકા નડે છે, એમ ન માની લઇએ. ખરી ખૂબીના અભાવને ઢાંકવા માટે જેમ રોશની, રંગરોગાન, આભરણો અને જાહેરાતોના ઠઠારા લક્ષ્મીજીના સેવકો કરી શકે છે, તેમ એવી જ કલાની કચાશને દેશ માટે, ગરીબો માટે, સેવાર્થે, વગેરે જાતની અપીલો પણ ઢાંકી શકે છે. એક ગીતમાં પીડિતોનો કે અમુક શોષિત વર્ગનો નામનિર્દેશ છે માટે જ કંઇ એ સાચું ગીત નથી બની જતું. ને બીજા ગીતમાં નદીનું કે કોયલનું સુખભાવથી પ્રેરિત વર્ણન છે તેટલાથી જ તે કંઈ ગીત મટી જતું નથી. બન્નેમાં પરીક્ષા તો એ હોવી જોઇએ—કે સચ્ચાઈ, લાગણીની સચ્ચાઇ, શામાં વધુ છે? રસનું ચિરગુંજન એમાંથી કયામાં છે? જીવન પર માર્મિક પ્રકાશ નાખતી દ્રષ્ટિ શામાં છે?

સ્વાધીનતા ન મળે ત્યાં સુધી, અથવા તમામ ક્ષુધાર્તોને રોટી ન મળે ત્યાં સુધી, કોયલોને વીણી વીણી આપણે મારી નથી નાખતા. પુષ્પોને ખીલવાનો ને પતંગિયાને નૃત્ય કરવાનો મનાઇહુકમ કોઈ નથી કાઢતું. પહાડોનાં શિખરો સુંદર હરિયાળાં બનતા અટકતાં નથી. સંધ્યા ઊષાનાં ચિત્રણકામ નિષેધ પામતાં નથી. ચંદ્ર–તારાઓને બુઝાવી નાખી આકાશ શોક પાળવા બેસતું નથી.

કલા એ જો સહજ અને સ્વયંસ્ફુરિત માનવ–વૃત્તિ હોય, તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેને પણ પેટની ક્ષુધાવૃત્તિની સાથેસાથ ધ્યાનમાં લેવીજ રહેશે. બેશક ખેતરોનાં લીલામ કરાવીને ચિત્રશાળાઓ વસાવવાનું આપણે નથી કહેતા. નાચ કરવા મંડો એટલે ભૂખ ભુલાઇ જશે એમ પણ નથી કહેતા. પરંતુ તેની જ સામે, મુંબઇમાં એક નટીએ નૃત્ય કર્યું તેના પરિણામે પ્રજાની મનોદશા ક્રાંતિવિરોધી બની ગઇ, રાષ્ટ્રબલને આઘાત થયો, યુદ્ધોન્મુખ મનોદશા ઓસરી ગઇ, સરકારનાં જુલમ-ચક્રોને જોર મળ્યું, ને ગામડાંમાં હાહાકાર વર્તી ગયો એવું ચિત્ર દોરવાની મનોદશા પણ ખરાબ છે, વિપથગામી છે, ને કાં ઢોંગી છે.

માનસશાસ્ત્રનો ઊંડો તલસ્પર્શ કરશું તો આપણી પોતાની જ નજરમાં કેટલીક વાતોનાં મૂલ્યપરિવર્તન થઇ જવાનાં. કહેવાતા ઉદ્દીપક નાટારંભોએ જાતીય વિકૃતિ કરી મૂકી, કે કહેવાતી સંયમી સાદાઇના કરંડિયામાંથી એ સાપ ફુંફાડી ઊઠયો? પૂછજો જઇ અનુભવીઓને.

નૃત્યને, ચિત્રને કે કાવ્યને, શિલ્પને કે સ્થાપત્યને, ફરીથી પ્રજામાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાનાં છે. એ કર્યા વગર પ્રજાના ઊર્મિતંત્રમાં જે અનેક અનેક સંચા ખોટકાયા છે, તેને ઠેકાણે લાવવાનો બીજો માર્ગ નથી. ક્ષુધાની લાગણીની જોડાજોડ બીજી લાગણીઓ પણ સંતોષાવા માગતી ઊભેલી જ છે. પ્રજાવ્યાપી વિરાટ માનવદેહમાં કંઇ કંઇ મનકામનાઓ, મહેચ્છાઓ, આવેગો ને આવેશો રમણ કરે છે, સ્ફૂર્તિ અને મુક્તિ શોધે છે. એની સામે 'વિલાસ! વિલાસ!' નામનાં પાટિયાં લગાવી પ્રવેશદ્વાર રૂંધવાથી શું વળશે?

અહીં જો ઉદયશંકર નાચે, નૃત્યની પ્રતિષ્ઠાને ફરીથી સજીવન કરે, તો એક સ્થલે પાણી હલાવવાથી એનાં કુંડાળાં દૂર દૂર પહોંચે છે તે રીતે સમાજનાં આઘે આઘે પડેલાં ક્ષેત્રોની પણ રસવૃત્તિઓને રૂંધતી સામાજિક દીવાલો તૂટે છે. ત્યાંનાં ગલીઓ અને ચોગાનો ઉપર શહેરી જનતાએ પ્રતિષ્ઠા અપ્રતિષ્ઠા તેમજ કુરુચિ સુરુચિનાં ધોરણો જડી દીધાં છે. ગતયુગની વાત ગમે તે હતી, પણ આજે તો ગ્રામ્ય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સમાજ પણ શહેરી સમાજનાં જ આચારો વિચારો પાળવામાં પોતાની ઇજ્જત સમજી રહેલ છે.

નૃત્યના નામ પર ચડેલી બેઇજ્જતી તૂટવાની સાથે જ આખો સમાજ પોતાનામાં છૂપી રહેલી નૃત્યોર્મિને પોતપોતાને શોભતા માર્ગો આપશે.

સોમાલાલ, કનુ કે રસિકલાલના ચિત્રોની પ્રતિષ્ઠા થવાથી એ જ ચિત્રો આખા સમાજને ઓરડે ઓરડે જઇ કેલેન્ડરોની 'સુંદરીઓ'ને બેસવી નાખી પોતે લટકી જશે, એમ કાંઇ મારું કહેવું નથી. પણ ઘર ઘરની દીવાલો પર આપણી ચિત્રલેખાઓ જે ચિત્રાંકણો કરતી અટકી ગઇ છે, તેની ઊર્મિઓમાં તો ચોક્કસ આપણી ચિત્રકલાની નવપ્રતિષ્ઠાને પ્રભાવ પડવાનો.

શિલ્પિઓનાં ને વિશ્વકર્માઓનાં ટાંકણાં બેશક આજે પોતાની પુરબહારમાં ગામડાંના બાંધકામો ઉપર નહિ ખીલી શકે. એને માટે તો નગરોના પ્રાસાદોનું નકસીકામ એ જ ખરું વિદ્યાલય રહ્યું છે. પણ દેશી શિલ્પસ્થાપત્યની ઇજ્જત ફરી સ્થાપિત થતાં જો એ લક્ષ્મીનંદનોની લક્ષ્મી આપણાં મૂર્છિત પડેલાં ટાંકણાંને ખિલાવટનું મેદાન આપે, તો તે ટાંકણાંની વિદ્યા શું સમાજભરમાં નહિ વ્યાપી જાય ?

૧૬. કયા દેવની ઉપાસના ?

શ્રી બનારસીદાસ ચાતુર્વેદીનો આ લેખ પણ ઉપલી દૃષ્ટિએ વિચારપ્રેરક છે:—

નજીકના ભવિષ્યમાં આપણા સાહિત્યકારોની સામે એક જોરાવર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રશ્ન ઊભો થશે. સાહિત્ય–મંદિરમાં કયા દેવની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા ને પૂજા કરશો ?

એ પ્રશ્નનો ઉત્તર સૌને આપવો પડશે.

'જેનાં ગીત ગવાતાં હોય તેને ગાડે ચઢી બેસવું' એ નીતિના ઉપાસકોની વાત નથી કરવી. કેમકે તેમનો માર્ગ તો સરલ છે. તેમનો આત્મા રબ્બર જેવો સ્થિતિસ્થાપક છે. પોતાના માલિકોનું મોં દેખીને જેઓની પૂંછડી પટ પટ થઇ શકે છે તેઓ સાહિત્ય–જાતિના જીવ નથી. તેમની સાથે જીકર કરવી ઉચિત નથી.

તો સવાલ આ છે: કયા દેવને ઉપાસવો છે સાહિત્યકારે ?

પહેલી જ સાફ વાત, કે અંત:કરણની પ્રેરણા વગર કોઈ પણ બાહ્ય શક્તિની કે જબરદસ્તીની સામે શિર ઝુકાવનાર સાહિત્યકાર પોતાના ધંધાને બદનામ કરનારો છે.

માનો, કે કાર્લ માર્ક્સ અથવા તો લેનિનના અનુયાયીઓ આપણને વર્ગવાદની આરતી ઉતારવાનું કહે, એમ ન કરનારની સ્વતંત્રતા આંચકી લેવાનો ધમકી આપે, તો કોઇપણ દમદાર લેખક પ્રિન્સ ક્રોપોટકિનના શબ્દોમાં એક જ જવાબ આપી શકે છે કે:—

'અમારે માટે તો કોઇ પણ એક વ્યક્તિની અથવા દળની સરમુખત્યારી (જે મૂળમાં એકની એક જ છે) તે સદાને માટે નિંદ-નીય ઠરી ચૂકી છે. અમે જાણીએ છીએ કે ઉચ્ચતમ ઉદ્દેશોથી પ્રેરિત સરમુખત્યારી પણ ક્રાંતિના આંદોલનની ઘાતક જ છે.'

બેશક, આચાર્ય નરેન્દ્રદેવજીના શબ્દોનું મહત્ત્વ નથી ચૂકવું જોઇતું કે: 'સાહિત્ય પર રાજનીતિજ્ઞો પોતાનું કાયમી આધિપત્ય અને કાબુ જમાવવા માગે છે એની સામે સાહિત્યકારો પોકાર ઊઠાવે છે. સાહિત્યમાં રાજનીતિજ્ઞોનો હસ્તક્ષેપ થાય તે સામે સાહિત્યકારો હમેશાં વિરોધ કરતા આવ્યા છે. રાજનીતિજ્ઞો પ્રત્યે તેમણે હમેશાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તિરસ્કાર અને શંકાની દ્રષ્ટિથી જોયું છેઃ ને એ સકારણ છે. પરંતુ જેઓ જીવનને જ પલટો આપવા માગે છે તેઓ સાહિત્યની ઉપેક્ષા કઇ રીતે કરી શકે? સાહિત્યની પ્રત્યેક કૃતિ, એના વિષય ગમે તે હો છતાં, કંઈક ને કંઇક રાજનૈતિક પરિણામ ઉત્પન્ન કરે જ છે. એટલે આપણા સાહિત્યકારો પણ વર્તમાન રાજનીતિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લ્યે. વર્ગ–સંઘર્ષણના પ્રબલ વેગથી હચમચેલા આ યુગથી સાહિત્યકાર પોતાની જાતને કેવી રીતે અલગ રાખી શકશે?'

આચાર્ય નરેન્દ્રદેવ, જે પોતે જ ઉચ્ચ કોટિના લેખક છે, તેમણે આ લેખકોના ગૌરવને અનુરૂપ રીતે કહ્યું. એમના સંપ્રદાયના બીજાઓ પણ જો આવી દુરદર્શીતા ને ઉદારતાથી કામ લ્યે, તો તો રાજનૈતિકો અને સાહિત્યસેવકોની વચ્ચે ઘણો મોટો સહકાર સાધી શકાય તેમ છે.

પણ મુશ્કેલી તો આ છે, કે પૂંજીપતિઓથી લઇ સામ્યવાદીઓ સુધીના જે કોઇ લોકો રાજસત્તાને પોતાના હાથમાં લેવા ચાહે છે તે સર્વ સાહિત્યકારોની શક્તિનો ઉપયોગ પોતાના ઉદ્દેશની સિદ્ધિ માટે જ કરવામાં લોલૂપ રહે છે.

પ્રત્યેક સાહિત્યસેવીનું પહેલું કર્તવ્ય પોતાની માનસિક સ્વાધીનતાની રક્ષા કરવાનું છે. કેમ કે એની પાસેથી માનસિક સ્વતંત્રતા લઇ લ્યો, એટલે એ નથી રહેતો ઘરનો કે ઘાટનો.

રોમાં રોલાંએ પુકાર્યું: 'વિચારની સ્વાધીનતા માનવજાતનું એક મર્મબળ છે. એને તમે ડરાવીને નહિ દબાવી શકો. એના પર જો બળાત્કાર કરશો, તો તમને પોકળ સાહિત્યકારોની, પદલોલૂપોની, અને બજારુ નિર્વીર્યોની વાહવા બેશક મળશે. પરંતુ સાચા વિચારકો તો એ અત્યાચારોની વીરતાભરી બરદાસ્તને જ—જરૂર પડે તો શહીદીને જ વધુ વહાલી ગણશે. કારણ કે તેમનાં રૂંધાયેલાં મંતવ્યોમાંથી જ નવતર શ્રદ્ધા ઊઠશે. વિચાર કરજો! આગ સાથે રમત ન કરતા! એ તમને ભક્ષી જવાની.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ માનસિક સ્વાધીનતા એટલે યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી પલાયન નહિ. પોતાની એ માનસિક સ્વાધીનતાના સંગ્રામમાં ભાગ લેવો, એ જ સાહિત્યકારને માટે સર્વોત્તમ માર્ગ છે. સાહિત્યકાર જો સજીવ ન રહ્યો તો એ લખશે શું? મુર્દાં સડી શકે, લડી ન શકે.

૧૭. જીવનનું મહાઘાતક તત્ત્વ

નોબેલ પારિતોષિકનું વિશ્વમાન પામનાર લેખક ગાલ્સવર્ધીનો જીવનકથા પ્રગટ થઇ છે. એમાં એણે 'સર'નો ખિતાબ પાછો વાળ્યાનો પ્રસંગ છે.

ખિતાબ મોકલનાર તે વખતના વડા પ્રધાન લોઇડ જ્યોર્જ હતા. તેને કાગળ લખી લેખક જણાવે છે કે, 'મારી લાંબા કાળની પ્રકટ માન્યતા છે કે વાણીનું કલાવિધાન કરવા મથનારા પુરુષોએ, તેમાં ય વિશેષે કરીને તો જીવનની તથા જગતની તત્ત્વાલોચના કરવા બેસનારાઓએ, ખિતાબો ન જ સ્વીકારવા જોઇએ.'

ખિતાબની રેખાને હજુ જરા લાંબી દોરીએ, તો તે રેખા ઉપર બીજાં અનેક અનિષ્ઠ બિન્દુઓ આવે છે. એ બધાં બિન્દુઓ રાજ્યાશ્રયનાં છે. પગારો, પેન્શનો પારિતોષિકો, નિમંત્રણો, સરભરાઓ, કલાકૃતિઓને ખાસ પ્રકારના ઉત્તેજનો, શિષ્યવૃત્તિઓ: એ એક એવી પરંપરા છે, કે જેનાથી કલાસાહિત્યના સાચા શિલ્પીઓએ સો ગાઉ દૂર રહેવું.

કેમકે રાજ્યાશ્રય, હરકોઇ પ્રકારનો, કલાકારની અસ્મિતાને હણે છે. કલાકારની ખુમારી ઉપર ઘા કરે છે. ને ખુમારી વિનાનો કલાકાર સર્જનનું જોર હારી બેસવાનો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકલા રાજ્યાશ્રયથી જ નહિ, વર્ગાશ્રયથી પણ કલાકારે ચેતતા રહેવું પડશે.

વર્ગભાવનાનો ને રાજ્યભાવનાનો કરૂણ ભોગ સાહિત્યક્ષેત્રે આજે સદ્‌ગત કવિ-લેખક રૂડિયાર્ડ કિપ્લિંગમાં મૂર્ત બનેલો છે. અંગ્રેજ સામ્રાજ્યવાદના ધ્વજ પ્રત્યે એ પ્રજાને ભક્તિચકચૂર ધ્વજાંધ બનાવવાની તાકાત જેનાં રણગીતોમાં ભરી હતી, તે કિપ્લિંગને સાહિત્યકાર અવગણી તો કેમ જ શકશે?

સામ્રાજ્ય, સામ્રાજ્યવાદ, ધ્વજ અને કિપ્લિંગ: તમામનો જ્યારે વિલય થઇ ગયો હશે ત્યારે કિપ્લિંગની વાણીમાં સામર્થ્ય પૂરનારી કલાસિદ્ધિને તો જગત ભજતું અને આવાહતું હશે.

કિલિપંગનાં શોકબંધ બેલેડો, એની ઢગલેઢગલા ટૂંકી વાર્તાઓ, સોલ્જરોની બરાકોને સજીવન કરતી એની સાહિત્યરચનાઓ: એ બધાં વાટે એણે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં નવું ઓજસ પૂર્યું છે. વાતાવરણ સર્જવાની નવદૃષ્ટિ આણી છે.

મુર્દાં જગાડવાની એ સંજીવનીને કિપ્લિંગ સમગ્ર માનવજાતિમાં ફૂંકી શકચો હોત! પીડિતોની વહારે કલમ લઇ ધાયો હોત! તો આજે એનું ગૌરવ જગત–સાહિત્યના કલાસ્વામીઓની પહેલી હરોળમાં પ્રતિષ્ઠા પામત.

પણ નવરચના અને નવવિચારો શોધતી દુનિયા ય કિપ્લિંગને ન ફગાવી દે. સર્પના ઝેરમાંથી અત્યારે સંજીવની શોધાય છે. કારણ કે મૃત્યુની શક્તિ જીવનની ચેતનાથી જુદી નથી. શક્તિ તો એની એ જ છે. વ્યવહાર વિરોધી માર્ગે થાય છે.

કિપ્લિગની દાઢમાં સામ્રાજ્યવાદનું હલાહલ ભર્યું છે. પણ નિર્જીવતા નથી ભરી ને? સાહિત્યનું—કારણ કે સમસ્ત જીવનનું—મહાઘાતક તત્ત્વ તો એક જ છે: નિર્વીર્યતા: નિશ્ચૈતન્ય: શ્રીકૃષ્ણે તિરસ્કારેલું 'क्लैब्य'. એ નિર્વીર્યતા કિપ્લિંગની નથી. માટે એનાં ચેતન–તત્ત્વોને ન અવગણીએ: અપનાવીએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૮. વિકૃતિગામી લેખનકળાનાં મૂળ

'**સાહિત્યમાં** કોઈ પણ સરકારની સત્તા ડખલ કરે તેનો હું કટ્ટર વિરોધી છું. એને માટે તો હું સાર્વજનિક પ્રજામત, અર્થાત 'પબ્લિક ઓપિનિયન'ના જ નિયંત્રણને પૂરતું સમજું છું. તેમ છતાં પેલા કામશાસ્ત્રીઓ કે જેમણે વગર અધિકારે આ વિષય પર નાની મોટી કિતાબો લખી છે તેને પકડી પકડીને હિંદી સરકાર જો ત્રણ ત્રણ વર્ષની સખ્ત મજૂરી સાથેની જેલ-મહેમાની ચખાડે તો હું આ મહેમાનદારીના વિરોધમાં એક શબ્દ પણ નહિ લખું.'

ઉપલા શબ્દો **विशाल भारत**ના સંપાદક શ્રી. બનારસીદાસ ચાતુર્વેદીના છે. આ હિન્દી કામશાસ્ત્ર-લેખકોને એ 'ક્રિમિનલ ટ્રાઇબ' કહી ઓળખાવે છે. એ જ ઓળખાણના અધિકારીઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાંય કંઇ કમ નથી.

પરંતુ જાહેર લોકમત પર આપણે આમ શ્રદ્ધા ખોઇ ન બેસીએ. સરકારી કાયદો એ ગુન્હેગારોને જો સજા ફટકારશે તો એની જમાત ઊલટાની ઊભરાઈ નીકળશે. જાહેર લોકમતમાં જે વિવેક છે તે સરકારી નશ્યતમાં ન હોઈ શકે. કામશાસ્ત્રની સાચી ખોટી ચોપડીઓ ને ચિત્રો લોકસમાજમાં અમૂક ઠેકાણે તો કાયમ રહેવાનાં જ છે: ને એ એના ઉચિત સ્થાને જ રહે એટલું જ આપણે માગી શકીએ.

બીજું એક પ્રતિષ્ઠિત હિન્દી સામયિક શ્રી હરીભાઉ ઉપાધ્યાયનું **जीवन साहित्य** આ જ વિષયને લગતી એક બીજી વિસ્મય-ઘટના મૂકીને આપણને ચોંકાવે છે. શ્રી [illegible]ના કોઇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પુસ્તક-વિક્રેતા આ સામયિકના ઑકટોબર અંકમાં 'કોકશાસ્ત્ર' મથાળા નીચે લખે છે કે:

બે દેવીઓ આવી, કહેવા લાગી: 'કોકશાસ્ત્ર આપો.' મારા મનમાં વીજળી ત્રાટકી. હું સ્તબ્ધ બન્યો.

બન્ને પંજાબણો હતી. અવારનવાર સારાં પુસ્તકો ખરીદવા આવ્યા કરતી. ઉમ્મરમાં ૨૨ ને ૨૮ વર્ષની હતી. સુંદર તો હતી જ. અપટુડેઇટ આધુનિક લેબાસમાં મોટરે ચડી આવી હતી.

હું વિમાસી રહ્યો. પણ એ બન્નેએ તો આગ્રહ ચાલુ જ રાખ્યો: 'કોકશાસ્ત્ર આપો.' મેં એક પ્રત ઉપાડીને આપી, પણ એને તો અંદર ચિત્રો જોઈતાં હતા, ગંદાં આસનોનાં વર્ણનો જોઇતાં હતાં. કહેવા લાગી: 'ગુપ્ત કોકશાસ્ત્ર આપો.'

પછી તો એ બાઇઓએ એ ગુપ્ત કોકશાસ્ત્રનું પુસ્તક પ્રાપ્ત થતાં કેવી હોંશે હોંશે ચિત્રો ઉથલાવ્યાં, ને એ જ વિષયની વધુ કેટલી બધી ચોપડીઓ ખરીદી, તેનું વર્ણન કરીને આ ભાઇ પુસ્તક-પ્રકાશન અને પુસ્તક-વિક્રયનો ધંધો કરનારાઓને ઠપકારૂપે ઘણું કહે છે.

પણ મને અહીં નથી લાગતો એ પુસ્તક-વિક્રેતાઓનો કે પ્રકાશકોનો દોષ, નથી લાગતી મને એ બે જેવી સેંકડો દેવીઓ દોષિત. દોષ હોય તો તે સમગ્ર વાતાવરણમાં વ્યાપક છે; એ જાહેરખબરોમાં છે, ચિત્રપટોમાં છે, લગ્ન અને પ્રેમના વિષય પર ફાવે તેવા ગપ્પોલા ફેંકતી નવલકથાઓમાં છે,—અથવા તો એનો ય શો દોષ ! એ બધી જ વિચારહીનતા ને વિકૃતિગામી લેખનકળાના મૂળમાં પણ પડ્યો તો છે રોગિષ્ટ જીવન-ઉત્પાત. કોણ કોને કહેશે, કે તું આ લખ મા, તે વેચ મા, ને ફલાણું છાપ મા ! જીવનદૃષ્ટિને નૂતન ઘાટ આપવાનો દાવો કરનારાં જે જે પ્રચારસાધનો છે તે જ બધાં એવા તો આસુરી આર્થિક વિગ્રહને પેદા કરી બેઠા છે કે તેમને જીવનના ઘાટ ઉતારવાની વાત જ [illegible] મૂકી પોતાનો વિગ્રહ [illegible] રહે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વળી એમ પણ થાય છે કે 'હોતી હૈ સો સબ હોને દો!' અખતરો આદર્યો છે તે અધૂરો રાખીને બેસી શકાશે નહિ. ચકડોળ ચગ્યો છે તેને પુરેપૂરા આંટા ફરી જ લેવા દઇએ. એનો વેગ ખતમ થઇ જાય તે પછી જ નવું નિર્માણ કેમ કરવું એ સૂઝશે.

૧૯. પાંડિત્યની નવપ્રતિષ્ઠા

આગામી (૧૯૩૬ના) ઇસ્ટરના તહેવારમાં ગુજરાતના પ્રાચીન પાટનગર પાટણમાં હૈમ સારસ્વત સત્ર ઊજવાશે. નર્મદ અને હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા ગુર્જર સંસ્કૃતિના નિર્માતાઓની રજોટાએલી સ્મૃતિઓને ઇતિહાસના અવશેષોમાંથી ખોદાવી લેવાનું ને તેમને તેમના સ્વચ્છ સ્વરૂપે ફરી પ્રતિષ્ઠિત કરવાનું શાણપણ શ્રી. મુનશીએ બતાવેલ છે.

હૈમ સારસ્વત સત્ર પાટણ જઇને ઊજવવાનો વિચાર પણ સુખદ અને દુરંદેશીવાળો છે. સંસ્કારપ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર હરેક વાતમાં મુંબઇ અથવા અમદાવાદ, કે સૂરત અથવા નડીઆદ રહેતું તેમાં ગુજરાતના અન્ય પ્રદેશો વિસરાતા, ને સંસ્કારસંબંધમાંથી ઉચ્છેદિત થઇ જતા. સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક સંમેલનને એક ઠેકાણેથી બીજા ઠેકાણે લઇ જવામાં જે એકીકરણનો ને સ્થાનેસ્થાનની અસ્મિતા–જાગૃતિનો હેતુ સિદ્ધ થતો નથી તેને બર લાવવા માટે આ એક સરસ માર્ગ છે, કે ઐતિહાસિક મહત્તા તેમજ વિશિષ્ઠાથી અંકિત આ ગુજરાતનાં જે અનેક સ્થાનો નિર્જન નિષ્પ્રાણ ટીંબા જેવાં બની ગયેલ છે, તે પ્રત્યેકની ધરતી પર જઇ તે ધરતી તળે પોઢેલી સુવર્ણ–સ્મૃતિઓને જાગ્રત કરવી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવા પ્રયત્નથી સ્થાનિક પ્રજાસમૂહને પોતાના સ્થાનિક ગૌરવનું ભાન થાય છે, તેના અંતરમાં સદ્‌ભિમાન પ્રગટે છે, ને ગુજરાત સમસ્ત પ્રત્યે એ સંઘગૌરવની દૃષ્ટિએ જોતો થાય છે.

સોલંકી યુગની સુવર્ણમય ગુજરાત જ્યાં દટાયેલી પડી છે તે પાટણ તરફના પ્રદેશને ગુજરાત પર ચડાઇ કરનાર કોઇ શમશેરધારી વિજેતા જીતી કબ્જે કરે, તે કરતાં તેને નવસર્જિત ગુજરાત પોતાના સંસ્કાર-બાહુની બાથમાં લઇ લે તે દ્રશ્ય સુંદર છે, ભૂતકાળની કેંક વિષાદ-કથાઓને વિસરાવનારું એ પગલું છે.

પણ એથી વિશેષ મહત્ત્વનો પ્રસંગ તો હેમચંદ્ર-કાળના એ ગ્રંથો-હસ્તપ્રતોના ભંડારોની પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરવાનો હશે. આ મૂલ્યવાન સાહિત્ય-ગ્રંથોમાં એકલું જૈન સાહિત્ય નથી પણ સાર્વજનિક સાહિત્ય ભરેલું છે, તે સ્પષ્ટિકરણ વખતસર થયું છે. આ ભંડારોને નૂતન ગૌરવ જ નહિ પણ નૂતન ચિરાયુષ્ય આપવા માટે એક જ્ઞાનમંદિર બંધાયેલ છે. મુંબઇના પાટણનિવાસી ઝવેરીઓએ રૂા. ૫૧,૦૦૦ની ભેટ કરીને આ વિપુલ જ્ઞાનમંદિર બંધાવી આપવાની જે સંસ્કાર-પ્રીતિ બતાવી છે, તેની નોંધ લેવા માત્રથી જ બસ નથી થતું.

દાતાઓના દાનની પાછળ જઈએ તો જ આપણે જાણી શકીએ કે એ દાનની પાછળ કયો સંસ્કાર છે. એકલો કીર્તિ-પ્રાપ્તિનો સંસ્કાર હોય તો તે ઝાઝો શોભતો નથી, પ્રજાને પણ ઝાઝી ઊંચે લઇ જતો નથી. પણ આ ઝવેરીબંધુઓના દાન પાછળ હું સૂક્ષ્મ સંસ્કાર જોઉં છું. જ્ઞાન-મંદિરની રચનામાં પુસ્તકોને ભેજ, ઉધઈ, આદિ જીવજંતુઓ કે અગ્નિનો ઉપદ્રવ નડે નહિ, એ ઇજનેરી દૃષ્ટિ કેટલી બધી મહેનતે સચવાઈ છે! ઇમારતમાં ઇલુરાની ગુફાઓની ઢબના સુંદર સ્થંભો ઉતરાવેલ છે. પુસ્તકાલયો ને ગ્રંથાલયોની રચનામાં શિલ્પ દૃષ્ટિ સાથે સુલક્ષણ દૃષ્ટિનો સુમેળ કરેલો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણે હેમચંદ્રને નામે ગુજરાતની નષ્ટ થતી વિદ્વત્તાને પુનઃ જાગ્રત કરવી છે, ગુજરાતની વિખરાઇ ગયેલી અસ્મિતાને પુનઃ સિદ્ધ કરવી છે; એથી મુનશીના મનોરથોને કેવળ આ એક સમારંભ વડે જ સંતૃપ્તિ ન મળી જાય, અને પાટણનું આ ગ્રંથમંદિર ફક્ત ભજન પૂજન ને ચંદન–અર્ચનનું જ સ્થાન બની આજ સુધીનાં ઢગલાબંધ મંદિરોમાં એક વધુ દુર્વ્યયનો ઉમેરો ન નોંધાવે, પણ પાટણ કાયમને માટે સાચા અભ્યાસનિષ્ઠ ગુર્જર યુવાનોનું ઉદ્યમમંદિર બને, તેવું જોવા ગુજરાત ઉત્સુક રહેશે.

જામનગરના મહામહોપાધ્યાય હાથીભાઇ શાસ્ત્રીનું અવસાન પણ ભૂતકાળની સ્મૃતિઓને વિરમવાનો એક ખાંભો બને છે. નવી પેઢીમાંથી બહુ થોડાને જ ખબર હશે કે રાવળ જામનું ને જામ વીભાનું નવાનગર એ એક નમૂનેદાર શારદાપીઠ હતું. બ્રાહ્મણ સંસ્કારના અને વેદોપનિષદ તેમજ વ્યાકરણ જ્ઞાનના એ મથકમાં કાશીના પંડિતો પણ સૌરાષ્ટ્રી વિદ્વાનોનો પ્રભાવ કબૂલતા હતા. ગરીબ વિધવા સારસ્વત બ્રાહ્મણીનો ગંજેડી બાળ કેશવો એક દિવસ કેશવ શાસ્ત્રી લેખે નગર–સત્કાર પામ્યો હતો, અને હાથીની અંબાડીએથી ઉતરીને પોતાની વૃદ્ધ આંધળી અશક્ત માતાને પગે ‘માડી, હું તારો કેશવો!’ એ બોલ બોલી નમી પડ્યો હતોઃ તે વાત અત્યારે યાદ આવે છે.

બીજી સ્મૃતિ જાગે છે ચારણબાળ ઇસરદાનજીને રાજસ્તુતિને માર્ગેથી શ્રીહરીનાં ગુણગાન તરફ વાળનાર ગુરુ પીતાંબર શાસ્ત્રીની. રાવળ જામના દરબારમાં આવેલ એ નવીન ચારણે રાજાને ત્રણ ત્રણ વાર પોતાની વાણીથી મુગ્ધ કર્યા હતા, ને એ ત્રણે વાર પોતાની સામે નજર કરનાર રાજાનો મુગ્ધભાવ ઉતારી નાખનારું ડોકું પીતાંબર શાસ્ત્રીએ હલાવ્યું હતું. પોતાના તરફથી રાજાની મોજને પાછી વાળનાર આ બ્રાહ્મણ પીતાંબરો ઇસરદાનને દુશ્મનરૂપ ભાસ્યો હતો. દુશ્મનને મારવા ચારણ કાળી રાતે [illegible] બ્રાહ્મણવાડામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગયો હતો, અને તુળસીનાં ઝુંડમાં છુપાઈ એણે પીતાંબર શાસ્ત્રીને પત્ની સાથે વાતો કરતા સાંભળ્યા હતા: પીતાંબર કહેતા હતા, કે 'વાણીનો સ્વામી એક ચારણ આવ્યો છે, પણ મારે માથું ધુણાવીને એને ઈનામ મળતું અટકાવવું પડ્યું છે, કારણ કે આવી વાણી ઈશ્વર તરફ વળે તો સંસાર તરી જાય, રાજા તરફ વળીને લાલચુ બની જશે!'

આ સાંભળીને ઇસરદાનજીએ પ્રગટ થઇ તલવાર પીતાંબર શાસ્ત્રીના ચરણોમાં ધરી દીધી હતી; ને 'હરિરસ' કાવ્યના પહેલા જ દોહામાં 'લાગાં હું પહેલો લળી, પીતાંબર ગુરુ પાય' એવી વંદના દીધી છે.

આવી આવી રોમાંચક સંસ્કાર–કથાઓનું લીલાસ્થાન નવાનગર અત્યારે સરસ્વતીના ધામ તરીકે ઝાંખું પડ્યું છે. સ્વ. હાથીભાઇ શાસ્ત્રીની વિદ્વત્તા ઉપરથી અનુમાન બાંધીએ તો નવાનગરની સરસ્વતીનો પ્રગતિપંથ રૂંધાઈ ગયો માની શકાય. જે પાંડિત્ય પ્રગતિ ન બતાવે, સાધના ન ચાલુ રાખે, જ્ઞાનોપાર્જનના નૂતન પ્રદેશો ન ખેડે, તે પાંડિત્યને ભૂતકાળ રહે છે, ભાવિ નથી રહેતું.

ભૂતકાળ પણ નિસ્તેજ બને છે.

૨૦. સકલ જીવનવિદ્યાઓની સંજીવની

૨૫૦ ડૉ૦ ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીની સંવત્સરી ઊજવવાનો સાચો મર્મ ભૂતકાળમાં જીવી, કામ કરી અને મરી ગયેલા એક માનવીની મૂર્તિ-પૂજા કરવાનો નહિ, પણ ગુજરાતની 'ગઈ કાલ' સાથેનો ગુજરાતની 'આજ'નો વિચ્છિન્ન બનેલો સંબંધ જોડવાનો, અને તેમ કરીને ગુર્જર-સાંસ્કારિતાનો, વિદ્વત્તાનો ને જ્ઞાનોપાસનાનો ખંડિત પ્રવાહ પુનઃ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વહેતો મૂકવાનો છે. એ કામ માટે ગુજરાતમાં નવીન ઉત્સાહ અને નવો ઉદ્યમ પ્રવર્તાવનાર જે કોઇ હો તેને આપણા ધન્યવાદ છે. કારણ કે ગુજરાતની આજની પેઢીમાં 'નવીન વિચાર'નું લેબલ ચોડેલી જે આત્મવિસ્મરણની ને આત્મઘાતની વૃત્તિ પેસવા મથી રહી છે તેનો અવરોધ કેવળ તેના ઉપર ટોંણાં, મેંણાં ને ટપલાં મારવાથી નહિ, પણ વહેતા જીવનપ્રવાહમાં તેને ઝબકોળવાથી જ થઇ શકશે.

સ્વ૦ ભગવાનલાલ અંગ્રેજી ભણ્યા નહોતા એટલે તો પુરાતત્ત્વની વિદ્યા પરનો તેમનો અનુરાગ વધુ મૌલિક અને સ્વયંપ્રેરિત ઠરે છે. ગિરનારના રઝળતા સ્તૂપો અને શિલાલેખો જેમ એ 'અશિક્ષિત' જૂનાગઢી જુવાનનાં મૂગાં શિક્ષકો બની ગયાં, તેમ બીજા અનેક 'અશિક્ષિતો'ના પણ એ ગુરુઓ બનતાં હશે. પણ સ્વ૦ ભગવાનલાલનું એ ઝવેરાત કાઠિયાવાડના ગોરા અધિકારીઓએ પારખી લીધું, તેમ હજુ હિન્દી અધિકારીઓ પારખતા થયા નથી. ગુજરાતના પહેલી હરોલના વિદ્વાનો પણ હજુ એમ માનવા ચોખ્ખી ના પાડે છે કે ભગવાનલાલો પરદેશી કે દેશી વિદ્યાપીઠોનાં 'ડોક્ટરેટ' મેળવ્યા વગરના ય હોઇ શકે ખરા !

પચીસ પચાસ વર્ષ પૂર્વેના ગોરા અમલદારોમાં જે ભ્રમણશીલ મિજાજ હતો તે આવા ભગવાનલાલોનો પોષક બની જતો. અત્યારે વડોદરાના, રાજકોટના કે જૂનાગઢના ક્યુરેટરને પૂછી જોશો ? કે તેમણે કાઠિયાવાડનાં બધાં ખંડિયેરો ને અવશેષોની મુલાકાત લીધી છે ? વડોદરા તો એક જબરું ખાતું ચલાવે છે. તેમને પૂછો કે દ્વારકા પાસે વસઇનાં દેરાંના પંદર–વીશ વર્ષો પર ભાંગી ભુક્કો થતા ઘુમ્મટોને ટકવવાની તસ્દી લીધી છે ? ભાવનગરની બાર્ટન લાયબ્રેરીની મેડી ઉપર 'સંગ્રહસ્થાન'ના નામને લજવતી એક ગેલેરી કેટલા સહિને સંજવારીની પણ કૃપા પામે છે તે કોઇને પૂછશો ?

મુંબઇની સંવત્સરી–સભાએ જૂનાગઢ રાજ્ય પર એક ઠરાવ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરી મોકલ્યો છે, કે જૂનાગઢના એક રસ્તાનું નામ સ્વર્ગસ્થના નામ પરથી પાડજો! આ ઠરાવનો કશો અર્થ નથી. રસ્તાનાં નામો પાડવાથી પુરાતત્ત્વવિદ્યા નિહાલ નહિ થઈ શકે. આવા અવસરનો ઉપયોગ તો ગુજરાત–કાઠિયાવાડના રઝળતા અવશેષો પ્રત્યે વિદ્વાનોને, ધનવાનોને તેમજ સત્તાવાનોને અભિમુખ કરવા, વેરણછેરણ ધૂળ ખાતાં સંગ્રહ-સ્થાનોની વ્યવસ્થા માટે નવી અભિરુચિ પેદા કરવા, અને અંધારે પડેલા પુરાતત્ત્વવિદ્યાના પ્રેમીઓને ઢૂંઢવા પ્રબલ આંદોલન મચાવવામાં થવો જોઇએ. બની શકે તો ગુજરાતના અવશેષો અને સંગ્રહાલયોનો ટૂંકો પરિચય આપતી એક પુસ્તિકા તૈયાર કરવી જોઇએ.

ન્યાયમૂર્તિ દિવેટીઆ, અને શ્રી. મુનશી સમા પુરુષો ગુજરાત સંશોધન મંડળના અગ્રણીઓ છે. તેઓને ઉત્સાહ છે. પણ શ્રી. મુનશી જેમ કહે છે કે વિદ્વત્તાનો ઝરો હવે એટલા વેગથી વહેતો નથી; તેમ બીજી બાજુ પણ કહી શકાય કે સમાજના ભૂગર્ભમાં વહેતા વિદ્વત્તાના ઝરાને કોઈ બહાર કાઢી વહેન આપતું નથી.

વિદ્વત્તા અને પાંડિત્ય આ નવીનોના જમાનામાં ઠેકડીને પાત્ર બનેલી વાતો છે, એ પણ પુરાતત્ત્વ શોધખોળ સમી વિદ્યાઓનાં દ્વાર વસાઈ જવાનું એક કારણ છે. 'પ્રગતિશીલ' શબ્દ સસ્તો બન્યો છે, અને એના ઘોઘરા અવાજમાં મૂંગું ને થોડાબોલું શોધનકાર્ય હેબતાઇ, દબાઇ ગયું છે. પણ રાષ્ટ્રના હજારો વર્ષોના પુરાતન જીવનપ્રવાહ સાથે આપણી આજની જિંદગીને કડીબંધ ન કરી આપનાર કોઇ પણ વિચાર પ્રગતિશીલ નથી. હજારો વર્ષના અને અબજો પ્રજાજનોના પલેપલના અનુભવ–પૂંજને કોઇ પણ સાચી પ્રગતિગામી પ્રજા સુગાઈને ફેંકી દેતી નથી.

પુરાતત્ત્વવિદ્યા તો અમુક ગણ્યાગાંઠ્યા અભ્યાસીઓનો જ રસનો વિષય છે, એવું મંતવ્ય પણ વિભ્રમકારી છે. આપણે નવી ઊભી કરેલી 'કમ્પાર્ટમેન્ટલ સિસ્ટમ' જ આપણા જીવનના રસોને આમ ટાંકાંનાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાણીની સ્થિતિમાં ધકેલી રહેલ છે. પુરાતત્ત્વ એ કાંઇ હાડકાંમાંથી ખાંડ બનાવવાની વિદ્યા કે ચીંથરામાંથી કાગળ બનાવવાની વિદ્યા નથી. પુરાતત્ત્વ તો ચેતનાયુક્ત સંજીવની-રસથી ભરપૂર વિષય છે. એ તો છે ઇતિહાસની 'રોમાન્સ'. એના જેવી અદ્ભુતરંગી મહાકથા કઇ છે બીજી? મારા પ્રાંતનાં ખંડેરે ખંડેરે પ્રેમી યુગલો, બહાદુરો, યોગીઓ અને ચાંચિયાઓ જે જીવન જીવી ગયાં હશે તેને કલ્પનામાં સાકાર કરી કરી પુરાતત્ત્વનાં પ્રજ્ઞાચક્ષુઓ વડે પ્રાણધબકતાં પ્રત્યક્ષ જોવાં, અને તેમના વિલય પામેલા યુગયુગોમાં હસતાં, રડતાં, પ્રત્યેક ઊર્મિનો અનુભવ કરતાં કરતાં પરિભ્રમણ કરવું એ કોના રસનો વિષય નથી? એ કોના અંતરમાં પ્રેરણા અને સ્ફુરણાનાં રોમાંચ નથી જગાડતું? એ કોઇ એકદેશીય એકમાર્ગી માનવીનો માથાફોડીઓ પ્રદેશ નથી. પુરાતત્ત્વને ખોળે તો ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને સ્થાપત્ય રમી રહેલ છે, પુરાતત્ત્વના કલેજામાં કથાકાર માટે વાર્તાઓ પડી છે, શિલ્પી માટે રૂપ ને રેખાના ખજાના ભર્યા છે. ગણિતનો જટિલ દાખલો ગણવા જેવી એ વાત નથી. પુરાતત્ત્વની વિદ્યા સકલ જીવન-વિદ્યાઓની સંજીવની છે.

૨૧. સ્વધર્મોનો સમન્વય

સિન્ધુવાસી વિશાળ ગુજરાતી પ્રજાસમૂહની માતૃભાષા પર એક મહાન ભય ઊભો થયો હતો. સ્વાયત્ત સિંધી સરકાર—જે ગમે તેમ પણ આખરે દેશી સરકાર કહેવાય—તેણે જ ગુર્જરોની કેળવણીને અપાતી વર્ષોજૂની ગ્રાન્ટ પર તાતું ખડગ ઉગામ્યું. આજ સુધી નહિ બનેલું તે આજે બનવા બેઠું. સિંધના વ્યાપાર ઉદ્યોગને પોતાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સર્વ શક્તિઓ સીંચીને સમૃદ્ધ બનાવનારાં અને સિંધને પરભૂમિ નહિ પણ પોતાનું વહાલું વતન સમજીને સંતાનો માફક બાઝી રહેલાં લાખો ગુજરાતીઓનાં બચ્ચાંની કેળવણી પર સિંધના નવા શાસનકર્તાઓની આંખ વાંકી થઇ. સુભાગ્યે ગુજરાતી વસાહતીઓએ તાત્કાલિક પોકાર ઉઠાવ્યો, ખુદ સિંધી બાંધવોએ પણ એ પોકારમાં સૂર પૂરાવ્યો ને અહીંથીયે શ્રી. મુનશીના તાર કાગળ એ શાસકો પર પહોંચ્યા. પરિણામે હાલ તો એ સરકારી 'ગ્રાંટ' ખેંચાઇ લેવાતી અટકી છે, પણ ભાવિમાં એ ભય નહિ જ ઊભો થાય એમ કોઇ કહી શકે નહિ.

પરપ્રાંતે વસતાં ગુર્જરો પર આવી કોઈ આફત ઊતરે તે ટાણે આંહીંની આપણી સાહિત્ય પરિષદોની, સાહિત્ય સભાઓની, શિક્ષણ અને સાહિત્યનાં ક્ષેત્રોના અગ્રણીઓની એ ફરજ થઈ પડે છે, કે તેમણે મૂળ પ્રશ્નના ગુણદોષ તપાસીને એ દૂરવાસી વસાહતીઓને યોગ્ય દોરવણી દેવી, તેમજ તેમના પર થનાર અન્યાયનો ઠરાવોથી, તાર–સંદેશાથી, અખબારી ઉહાપોહથી, ને જરૂર જણાય તો પ્રતિનિધિમંડળો મોકલીને પણ અવરોધ કરવો. આવું કંઇ પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રસ્તુત કિસ્સામાં બન્યું નહિ. ફકત શ્રી. મુનશીએ સહેજ હાથ ઊંચો કર્યો.

ખુદ સાહિત્ય પરિષદને સિંધમાં લઈ જનારા ગુર્જરો એ પરિષદને ત્યાં ઉપાડી જવાનો મુળ ઉદ્દેશ જ વિસરી જતા લાગે છે. જ્યાં જ્યાં ગુજરાતીઓ વસે છે ત્યાં ત્યાં ગુજરાતી સંસ્કૃતિ ને સાહિત્યનો ધ્વજ ફરકે છે. માત્ર વાણિજ્ય અને નોકરી કરનારા પરોપજીવીઓ ને પરાશ્રિતો લેખે આ ગુર્જરો પરપ્રાંતોમાં કે પરતીરોમાં નથી વસતા. એમના શિર પર એવડી ફરજનો બોજ છે. એક તો એમને આશ્રય આપનારી ભૂમિને પાલક જનેતા લેખે તેમણે ઉપાસવાની રહે છે. એટલે કે એ ભૂમિની દ્રષ્ટિએ તેમણે પરોણા કે 'અસુર થયું એટલે રાત રહેલા' દેખાવાનું નથી. તેમણે એ પ્રાંતના પ્રજાજીવનમાં ઓતપ્રોત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બની પોતાના સંતાનપદનું ગૌરવ કેળવવાનું છે. ત્યાંની ભાષાને, સંસ્કૃતિને, સર્વ જીવનદિશાઓને આત્મસાત કરવાની છે. અતડાઈ ને સૂગ છોડવાની છે. અને પગલે પગલે એ પ્રાંતના પ્રજાજીવનને પુષ્ટ કરવામાં જરૂરી બનતા આત્મભોગો પણ આપવાના છે. અર્થાત, પોતાની કહેવાતી 'અસ્મિતા'ના ઘમંડમાં ને ઘમંડમાં પરપ્રાંતે અતડાઇ સેવવાની નથી, અને બીજી બાજુ આપણી અસલ ભોમના કસુંબલ રંગોને પણ સદા સર્વદા જીવનમાં ઘોળતા રહેવાનું છે.

આ બેઉ સ્વધર્મોનો સમન્વય કરવો કઠિન છે. પોતાના નિરાળા હક્કો અધિકારો પર અતિ વધુ ભાર મૂકવાની વૃત્તિ સહજ છે. પણ પરિણામે એવો વિશેષાધિકારોનો વધુ પડતો આગ્રહ જ આપણને પરપ્રાંતવાસીઓની આંખમાં એટલે સુધી અળખામણા બનાવી મૂકે છે કે પછી રાજકારણની મેલી શતરંજ રમાવા લાગે છે ત્યારે આપણને એ જ આપણા આભારી પ્રાંતો પરદેશીઓ કહી જાકારો દે છે.

ગુજરાતીઓને માટે આવી સ્થિતિ બ્રહ્મદેશ ને બંગાળામાં ઊભી થઇ ચૂકી છે. સિંધ વગેરેમાં એનાં બીજ તો રોપાતાં દીસે છે. માટે વસાહતી ગુર્જરોને એના વિશિષ્ઠાધિકારો બાબતમાં દોરવણી દેવાનું કર્તવ્ય અત્યારે ગુજરાતના સંસ્કારસ્વામીઓને શિરે ઊભું થયું છે. ને તે કેવળ પરિષદોના જલસા ભરવાના કામ કરતાં વધુ મહત્ત્વનું ને વધુ કપરું છે.

૨૨. સાચો વસાહતી રંગ

'**અરુણ**' નામનું એક વાર્ષિક આફ્રિકાના નાઇરોબી નગરમાં સ્થપાયેલા ગુજરાતી સાહિત્ય ઉત્તેજક મંડળ તરફથી પ્રકટ થએલ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેના તંત્રીલેખ પરથી જાણી શકાય છે કે ગુજરાતી વસાહતના કેન્દ્રધામ સમા એ પ્રદેશમાં ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યેનો અનુરાગ અને માનની લાગણી ઓછાં છે. ગુજરાતી સાહિત્યને પચાવી શકે કે ગુજરાતી ભાષા શુદ્ધતાથી લખી શકે એવી વ્યક્તિઓ ત્યાં આંગળીને વેઢે ગણી શકાય તેટલી છે.

ધંધાર્થે દરિયાપાર જઈ વસેલી ગુજરાતી પ્રજા, સીધા કે આડકતરા કોઇ પણ જાતના સાહિત્ય–સમાગમને અભાવે, તેમજ માત્ર આજીવિકા રળવાની જ જંજાળને કારણે ગુજરાતી ભાષા તેમજ સાહિત્યનો રસ હારી બેસે એ તદ્દન સ્વાભાવિક વાત છે. ને એ ભાઈઓ–બહેનોની આવી સ્થિતિ માટે મુખ્ય જવાબદારી આંહીં વસનારાઓની પણ દીસે છે. આંહીંથી આફ્રિકાવાસી બાંધવોની મુલાકાતે જનારા ઘણાખરા તો રાજદ્વારી માણસો, એથી બીજે નંબરે સંસ્થાઓ માટે ફાળા ઉઘરાવનારાઓ, અને છેલ્લી હરોળમાં કોઇ રડયોખડયો સંસ્કૃતિકાર ! ઘણુંખરું તો તે પણ નાણાંની ઝોળી ભરવા ગએલો હોઇ 'લૂસ લૂસ' પતાવી, નાણાં મેળવવા પૂરતો જ સમાગમ સાધી, બે ત્રણ મહિનામાં આખો દેશ રઝળી, કામ પત્યે પીઠ ફેરવી ચાલ્યો આવે છે. દરિયાપાર પડેલાં બાંધવજનોનાં સુખદુઃખો, આશાઆકાંક્ષાઓ, જીવનરંગો, સંસ્કારની ગરીબી કે સમૃદ્ધિ, વગેરેનું શાંત નિરીક્ષણ કરવાની મસ્તી કે મોજ લઇને કોઇ જતું નથી.

દેશવાસી ગુર્જરોએ ઘણુંખરું દ્રવ્યપ્રાપ્તિ પૂરતાં જ સંભારેલાં ને બાકી સાવ વિસારેલાં આ વિદેશવાસીઓ પોતાના આ વિચ્છેદની ખોટ બીજી બાજુએ પોતે જે ધરતી પર જઈ વસેલાં છે તે ધરતી સાથેના સંસ્કાર–સમાગમ વડે પૂરી શકે છે. પરંતુ એ માર્ગે તો આંહીં તળ હિંદના જ અન્ય પ્રાંતોમાં, અરે બ્રહ્મદેશ અને સિંહલદ્વીપમાં પણ, ગુજરાતીઓ જરાય આગળ વધ્યા નથી, ત્યાં આફ્રિકાવાસી ગુર્જરોની શી વાત કરવી ? ગુજરાતીઓ જવાંમર્દ વસાહત–શૂરાઓ હોવા છતાં એમને વસાહતનો સાચો રંગ લાગી શક્યો નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેનાં બીજાં ભલે પચાસ કારણો હોય, પણ એક તો કારણ એવું છે કે જે માટે આપણી સામાજિક પરાધીનતા જ જવાબદાર છે. ગુર્જરો જ્યાં ગયા ત્યાં તેમણે પોતાની જાતને પરદેશી ને પરદેશી જ રાખી મૂકેલી છે. મરણ–પરણના આચાર, રૂઢિ, બધી વાતે ગુજરાતીએ ઘર તરફ જ મોં ફેરવ્યું છે. પરભાષાનો અદ્ભુત કાબુ મેળવવાની શક્તિને પણ ગુજરાતીજનોએ ધંધાના વ્યવહાર પૂરતી જ સંકુચિત કરી રાખેલ છે. જેનો પોતે આશ્રિત અથવા ઉદ્ધારક બન્યો છે, તે દેશાવરી ધરતીની ધૂળમાં ગુર્જર કદી આળોટયો નથી, એ ધરતીનાં લોક સાથે જીવનની મિલાવટ અજમાવી નથી. એ લોકોનાં સુખદુઃખોનો અંતરંગ સાથી ગુર્જર બન્યો નથી. અંગ્રેજો જે રીતે આંહીં વિજેતાની ખુમારીથી અતડા ને અભડાતા રહ્યા છે તેમ ગુર્જરો, બેશક રોટીની નેમ સિવાય બીજી લપછપથી દૂર રહેવાના નમ્ર ડહાપણના દોર્યા, અળગા ને અળગા જ રહ્યા છે.

એ અળગાપણું આપણને ને આપણને જ જીવનમાં રસવિહોણા બનાવી રહ્યું છે. એક તરફથી એ અળગાપણાની ટેવ છોડાવવી, ને બીજી તરફ અસલ પિતૃભૂમિને ધમકાવી રહેલ ઘરઆંગણનાં જીવન–આંદોલનના પડઘા ઝીલવા, આ બેવડું કામ કરનારી જે સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ હશે તે જ દેશાવરી ગુજરાતી ભાઈઓને લાભકર્તા થશે. ફક્ત આંહીં ચાલતાં આંદોલનની નકલમાંથી જીવન–તત્ત્વ નહિ મળે.

જ્યાં જ્યાં ગુર્જરો વસે છે તે તે અન્નદાત્રી આશ્રયભૂમિની ભાષાનો, એ ભાષામાં ભરેલા એ જાતીઓના મનોભાવોનો, ને એ ભાષાના ગ્રંથસ્થ અથવા કંઠસ્થ સાહિત્યનો ઊંડો અભ્યાસ કરે તો તે દ્વારા આપણી અને ત્યાંના વતનદારોની વચ્ચે એક સાચું મિલનદ્વાર ઊઘડી શકે. 'અરુણ' વાર્ષિકના સંચાલકોને પણ મારી તો આ જ ભલામણ છે, કે ગુજરાતના આ અથવા તે કવિ લેખક અથવા મોટા માણસની આંહીં અતિ સસ્તી થઇ પડેલી વાણીની બહુ ખેવના રાખવાને બદલે જ્યાં વસો છો તે જ ભૂમિના સંસ્કારને, ઇતિહાસને,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સામાજિક ધાર્મિક પ્રશ્નોને, કુદરતને, કળાને, શિલ્પસ્થાપત્યને તમારા વાર્ષિકમાં મુખ્ય સ્થાન આપો, ને ત્યાં વસનારો ગુજરાતી સમાજ પચાવી શકે તેવી શૈલીને હાથ ધરો. આંહીંનું નર્યું અનુકરણ ન કરજો.

૨૩. 'અસલ્યાત'નો આગ્રહ

'જમાનાની ગિરદેશીમાં આપણે આપણી સલ્તનત અને શાહી જાહોજલાલીને સલામ કરી છે. એ બદબખ્તી કરતાં પણ વધુ બરગરતી તે આપણી જરથોસ્તી સંસ્કૃતિની તંગદસ્તી છે.'

ઊપલા અવતરણની ભાષાને આપણે ગુજરાતી કહી શકીએ? છતાં એ ગુજરાતની જ જીવન-ક્યારીમાંથી જન્મેલા એક પારસી બંધુના લખેલા એક પ્રવેશકનો ઉતારો છે. સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ભાષાના પૂરા જાણકાર, અને શુદ્ધ સંસ્કારી ગુજરાતી કવિતાના રચનાર શ્રી. જેહાંગીર દેસાઈ નવસારીવાળાએ 'પારસિકા' નામનું એક કાવ્ય-પુસ્તક પ્રકટ કરેલ છે એની પ્રસ્તાવનાનો આ ફકરો છે.

પ્રસ્તાવના લખનાર શ્રી. માણેકજી નસરવાનજી ધાલા પણ શુદ્ધ અને સંસ્કારી ગુજરાતી પર કાબુ ધરાવતા હોય એ ચોક્ખું જોઈ શકાય છે. છતાં એમણે એમનું પ્રસ્તાવનાલેખન આવા પરદેશી, કહો કે અગુજરાતી પ્રયોગોથી કેમ ભર્યું? એનું કારણ એમની જ પ્રસ્તાવનામાંથી પકડીએ:

'નકલ્યાતની આપણી આ ખાસ્યત આજે આપણી નબળાઈ નીવડી છે. અસલ્યાતના ગુણને આપણે વિસારી મેલ્યો છે...... આપણું કામ તે સઘળું આયતું મેળવી આનંદ કરવાનું રહ્યું છે...

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આતેનમાર્ગી જ્ઞાનનાં ભૂખ્યાં, પ્યાસાં આપણાં બ્હેનો અને ભાઈઓ હિંદુ યોગી, મુસ્લિમ સૂફી યા પંચભેળ થિયોસોફી પંથે ચલકૂચ કરી રહ્યાં છે. પારસીવાડની સંકુચિત સીમાની બાહર પંકાઇ શકે એવું, પારસીપણાનો પ્રકાશ પાથરનાર પારસી સાહિત્ય, પારસી ફિલસુફી, પારસી કાવ્ય, પારસી સંગીત, પારસી નાટક, પારસી કળા, પારસી વિજ્ઞાન આજે આપણી અસકયામત નથી. પોતાનું પેદા કીધા વગર સદા જ પારકાની નકલ કરતું પારસી હૃદય શુષ્કતા અને વેરાન્યત પામે છે. '

ઉપરનાં અવતરણો બતાવે છે, કે ગુજરાતી ભાષામાં પણ આવા પ્રયોગો કરવાથી ભાષામાં અસલી પારસીપણું ઊભું કરી શકાય છે એવી માન્યતા કેટલાક પારસી વિદ્વાનોની છે. પારસી કોમની નકલ-પ્રેમી પ્રકૃતિ પર પ્રહાર થાય તે બરાબર છે. પરમુલકમાંથી વિદ્યા અને સંસ્કૃતિનો મહાન વારસો લઇને આંહીં ઊતરેલી પારસી પ્રજા દેશી પરદેશી અનેક સંસ્કારોના સુંદર મિશ્રણમાંથી ઊભી થયેલી હિન્દી સંસ્કૃતિમાં પોતાના અસલ તત્ત્વનો સુમેળ કરે તે બરાબર છે. શાયર ફિરદોસીએ મહાકાવ્યમાં ગાયેલી પુરાતન અને પુનિત, તેજસ્વી ને વિક્રમશાળી ઇરાની તવારીખનો સંસ્કાર–ત્રણાટ આપણી વિશ્વપ્રેમી સભ્યતા સંસ્કૃતિમાં ઉચિત રીતે થાય તો તે બહુ શોભી ઊઠે.

પરંતુ ભાષા ઉપર આવા પ્રયોગો કેવળ લાદવાને ખાતર લાદવાથી જે નીપજે તે 'અસલ્યાત' ન જ હોઇ શકે, તેટલું પારસી ભાઈઓએ પણ મુસ્લિમ ભાઈઓની માફક સમજવું જોઇએ. મિશ્રણ અને સુમેળ એ એક વાત છે, ને ખીચડો એ બીજી વાત છે. ગુજરાતી ભાષાને પણ એની 'અસલ્યાત' છે. એ ભાષાનું ઘડતર કેવળ જુદી જુદી કોમોના શબ્દો કે પ્રયોગોને એકઠા કરવાથી નથી થઇ ગયું. ભાષાની રચના પાછળ લાંબા કાળની ને ધીરજભર્યા બુદ્ધિપૂર્વકના પ્રયત્નોની રસાયણક્રિયા ચાલુ રહેલી હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ આજકાલ મુસ્લિમોની માફક પારસીઓ પણ પોતાની 'અસલ્યાત' પર ખોટો ને પ્રમાણ બહારનો ભાર મૂકી ગુજરાતી ભાષામાં પણ પોતપોતાના જુદા ચોકા પાડવાની ધૂને ચડયા છે. અત્યાર સુધી જે અજ્ઞાન અને અણસમજમાંથી જન્મેલ અથવા નરી આદતમાંથી નીપજલ ખામી હતી, તે તો હવે વિદ્વાનો અને સુજ્ઞોના ઇરાદાપૂર્વકના પ્રયત્નોમાંથી નીપજતી ખૂબી તરીકે પ્રચાર પામી રહેલ છે. એટલે, આ રીતે જો જુદાપણાને ધોરણે આપણી ભાષાના પણ ટુકડા થાય તો એક દિવસ એવો આવી જશે કે જ્યારે મુસ્લિમો અને પારસીઓ પોતાની એ ' અસલ્યાત 'નો દાવો આગળ કરી પોતપોતાની ગુજરાતી (!)માં લખાયેલાં પાઠ્યપુસ્તકોની પણ માગણી કરશે.

' પારસિકા 'ના રચનાર વિદ્વાને, પુસ્તકનું નામ તેમજ પ્રસ્તાવનાના સૂર સાફ સાફ સૂચવે છે તે પ્રમાણે, પારસી ધર્મ–સંસ્કૃતિ તેમજ તવારીખમાંથી જ વિષયો ઉઠાવીને તેમનાં સ્તવનો, વર્ણનો ને ગાથાઓ રચેલ છે. આ રચનાઓ જો સરલ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં, કોમી નહિ પણ દેશી ગુજરાતીમાં, થઇ હોત તો આજ સુધી આપણને જેની માહિતી પણ નહોતી તેવાં સુંદર પારસી ધર્મતત્ત્વો ને ઇતિહાસ–ઘટનાઓનું જ્ઞાન સુલભ બનત. પણ એવું કરવું જેને માટે મુકાબલે સહેલું હતું તે શ્રી. જેહાંગીર દેસાઈએ જ શા માટે આ સંકુચિત દૃષ્ટિ સેવી ? ' કેટલાક સાહિત્યરસિક મિત્રો તરફથી એવી સૂચના કરવામાં આવી કે એક કાવ્યસંગ્રહ કેવળ પારસી વિષયોનો જ બનાવવો ': આવી સૂચના બરોબર હતી; પણ પારસી વિષયો કેવળ પારસીઓને જ, ને તે પણ પાછા બગડેલી ગુજરાતીમાં વંચાવવાના શીદ હોવા જોઈએ ? તમે એ બગડેલી ગુજરાતીમાં રચના કરવા બેસો એટલે સ્વાભાવિક-પણે જ તમારા વિષયોની પણ શોભા ખંડિત થાય. એની માંડણી જ નબળાં તત્ત્વો પર મુકાઇ જાય. આંહીં પણ એમ જ થયું છે. રાગ-રાગણીઓમાં રચના કરવા જતાં કૃતિઓ વધુ ખામીભરી બની ગઇ છે.

આમ છતાં પણ, પારસી ધર્મસંસ્કૃતિ ને ઇતિહાસના આ વિષયો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ્યાં સુધી કોઈ વધુ સરલ ને સુંદર સ્વરૂપે ન સાંપડી શકે ત્યાં સુધીને માટે, ભાષા અને છંદરચનાની ક્ષતિઓ સહીને પણ, તેમજ પાછલા પરિશિષ્ટ અને શબ્દકોષની મદદ લઈ કરીને સંસ્કૃતિભક્તોએ આ પુસ્તક તપાસવા જેવું છે.

૨૪. સાહિત્યને ઉચ્છેદતી સાંપ્રદાયિકતા

ગુજરાતને હિન્દના બીજા પ્રાંતો પાસેથી પ્રસંગોપાત ઘણું ઘણું શીખવા જેવું મળી રહે છે. બીજા પ્રાંતો શું શું કરી રહ્યા છે તે ઉપરાંત શું શું કરવાનું ચૂકી ગયા છે તે વાત ગુજરાતે જાણીને વખતસર સાવધ બનવું ઘટે છે.

'મીર સાહેબ' નામની એક મુસ્લિમ વ્યક્તિનુ અવસાન થયું. તેનાં સંસ્મરણો શ્રી. બનારસીદાસજીએ **विशाल भारत**માં ટાંકયાં છે. એ સંસ્મરણોનો સાર આ છે: હિન્દી સાહિત્યની પરિષદોમાં ને સંમેલનોમાં કદી કોઇ મુસ્લિમ સાહિત્યભક્તને પ્રમુખસ્થાનનું ગૌરવ નથી કરવામાં આવ્યું.

આ 'મીર સાહેબ' એક બિનકોમી સાહિત્યભક્ત હતા, વિદ્વાન હતા, કવિ પણ હતા. રજવાડી નોકરીના દાસત્વ તેમજ ગરીબીની વચ્ચે એની હિન્દી ભાષાની સેવા એક પુનિત દીપક શી જલતી રહી હતી.

ઇન્દોર સાહિત્ય સંમેલન મળવાનું હતું ત્યારે બનારસીદાસજીએ પ્રસ્તાવ કરેલો કે હિન્દી સાહિત્યનું પ્રમુખસ્થાન આ બુઝર્ગ મુસ્લિમને અપાય. એક 'કર્મવીર' પત્ર સિવાય કોઇએ એને અનુમોદન ન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપ્યું. આ પ્રસ્તાવથી મીર સાહેબ તો ઊલટા શરમીંદા બનેલા. એમણે વધુ સુંદર સૂચન કર્યું હતું કેઃ મને શા માટે ? અબુલ કલામ આઝાદને, અલ્લામો સુલેમાન નદવીને, પીર મુહમ્મદ મુનીસને, કે એવા સર્વમાન્ય ધુરંધર મુસ્લિમ હિન્દી સેવકો પૈકી કોઇકને તો ચૂંટો ! સેંકડો વર્ષોથી જે મુસ્લિમ કોમ હિન્દી સાહિત્યની ભક્તિ ભજવતી આવી છે, તેને આવા કોઈ પુરુષો દ્વારા તો સાહિત્યમાં અપનાવો !

પણ, બનારસીદાસજી કલ્પાંત કરે છે કે હિન્દી સાહિત્ય પરિષદ હિન્દુઓની જ બની રહી છે. ઊર્દુની સામે ઝઘડો ઉપાડનારા હિન્દીઓ પોતાની સન્મુખનું દ્વાર તો મુસ્લિમોને સારુ ઉઘાડતા નથી.

કોઈક દિવસ આપણે ત્યાં ગુજરાતમાં પણ એ પ્રશ્ન મૂંઝવનારો થઇ પડશે. ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ ઇત્યાદિ અનેક સંસ્થાઓનાં જે સંમેલનો આપણે ભરીએ છીએ, તેની અંદર મુસ્લિમ ભાઇઓનું સન્માન ચાહીને ન કરી શકાય ? ગુજરાતમાં મુસ્લિમ કવિતાકારો છે અને લેખકો પણ છે. ઊંડી વિદ્વત્તાથી વિભૂષિત મુસ્લિમો પણ અજાણ્યા પડ્યા હશે. એમને ગુજરાતના સાહિત્ય–ઉત્સવોમાં આગળ પડતા કરી શકાય, અને એ રીતે ગુજરાતમાં પણ જે ઊર્દુપ્રધાન ગુજરાતી આક્રમણનો પ્રવાહ, કોમી સાહિત્યના આગ્રહનો પ્રવાહ, જુદા ચોતરા જમાવવાનો નાનો શો પણ જે પ્રવાહ દેખાય છે, તેને ગુજરાતી ભાષાની એકતાના ભંજન તરફ જતો રોકી શકાય.

કલકત્તા યુનિવર્સિટીના વાર્ષિક પ્રતિષ્ઠા–ઉત્સવોમાં એક મહાન આપત્તિ ઊભી થાય છે ! વિદ્યાર્થીઓના સમૂહગાનની પસંદગી પર કોમી તકરાર ઊઠે છે. મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓ 'વંદેમાતરમ્'ના સમૂહ–ગાનમાં મૂર્તિપૂજાનું પ્રતિપાદન સાંભળે છે. તેઓ એ ગીતનો શબ્દાર્થ કરીને ભડકે છે.

એવાં એવાં કારણોસર એક પ્રતિષ્ઠા–સમારંભ પર કવિવર રવિન્દ્રનાથે એક નવું સમૂહગાન રચી આપ્યું :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચલો જાઈ, ચલો જાઈ, ચલો જાઈ,
ચલો પદે પદે સત્યેર છંદે,
ચલો દુર્જય પ્રાનેર આનંદે,
ચલો મુક્તિ-પંથે, ચલો વિઘ્નવિપદ જયી મનોરથે.......

વગેરે વગેરે એ ગાન-પંક્તિઓમાં ક્યાંય દેવદેવીનું નામનિશાન નથી, ક્યાંય કોઇને વંદના નથી, છે કેવળ આદિથી અંત સુધી બાહ્ય તેમજ આંતરિક બંધનમુક્તિની ભાવના.

કલા અને કવિતા જેવા વિષયો પર પડનારી આવી કોમી કે સંપ્રદાયી દૃષ્ટિ કેટલી મૂંઝવનારી બની રહે છે! સંકેતો અને સૂચક ધ્વનિઓ ઉપર મોટો મદાર બાંધનારી કલાઓમાંથી આવા દૂધ-પોરા તારવનાર તર્કબુદ્ધિ ઘાતક છે—કોઇ પણ જીવનની વિઘાતક છે. એ કેટલી હદે જઇ શકે છે! મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓ તો કલકત્તા યુનિવર્સિટીના ધ્વજમાં જે ચિત્ર છે અને 'શ્રી' લખેલું છે તેને પણ દેવદેવીની પૂજાનું ચિહ્ન લેખી પોતાને માટે વાંધા પડતું ગણે છે!

સાંપ્રદાયિકતા—જૂની કે નવી, ધાર્મિક અથવા રાજકારણી—હરકોઈ સાંપ્રદાયિકતા સાહિત્ય કલાનો ઉચ્છેદ આટલો સસ્તો બનાવી મૂકે છે. હર ઘડી હર પલ એ સાંપ્રદાયિકતા પ્રત્યેક વસ્તુને પોતાની સામેના પલ્લામાં જ મૂકે છે. ઉદાર અર્થો એ કોઇ પણ વસ્તુના કરી શકતી નથી. કમળ, સાથિયા અને કલા જગતની એવી સો સો સાંકેતિક વસ્તુઓ સામે વાંધો જગાવતી હળ-દાતરડાની સાંપ્રદાયિકતા પણ કલાની એક ઉદાર ભાષાને કંગાલ બનાવનારી કહેવાય.

૨૫. વાડો નહીં, વાડી

મુંબઇના રેડિયો પરથી મુસ્લિમ શાયરોએ મુશાયરા પીરસ્યા: ગુજરાતી સાહિત્યે અવગણના કરેલ એક [illegible] તેઓએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણું લક્ષ્ય દોર્યું. આજનું સાહિત્ય હિંદુ સંસ્કારવાળા અંગોને ઉપાસે છે, ને મુસ્લિમ સંસ્કારમાંથી સાંપડેલા આપણા સ્વાભાવિક કાવ્ય–વારસાને હજુ સત્કાર આપી શક્યું નથી, એ આક્ષેપમાં અસત્ય નથી. ગઝલનાં વિકૃત સ્વરૂપોને નિહાળી નિહાળી આપણને આજ સુધી એમ જ થયું છે કે ગઝલ કેવળ એક ઝડઝમકીઆ અને અતિ સસ્તી રચના છે તેમજ તેમાં કવિતાના નિગૂઢ ભાવોને સંઘરવાની તાકાત નથી.

ખરી વાત એમ નથી. બેશક, ગુજરાતના મુસ્લિમ શાયરો હજુ ગઝલની શાબ્દિક ભમકમાં વિશેષ રમે છે. હજુ ગઝલમાં જીવનના સર્વાંગી ભાવો ઝિલાતાં બહુ જોવામાં નથી આવતા, હજુ પ્રેમ અને લહેરનાં તત્ત્વો એમાં વિશેષ લહેરાય છે. પરંતુ ગઝલની જે શક્યતા અનેક ભાવોને પ્રબલપણે રમાડવાની છે, તેની આપણાથી ના પડાશે નહિ. ઇકબાલ વગેરેની કવિતાને હજુ આપણે આંગણે કોઇએ યોગ્ય રીતે ઉતારી નથી. એ ઊતરશે ત્યારે ગઝલ પણ કેટલી મોટી હદ સુધી અર્થઘન અને ભાવસમૃદ્ધ બની શકે છે તેની આપણને કલ્પના આવશે.

મુસ્લિમ શાયરોએ સાહિત્યના આસ્વાદ માટે રેડિયોનો યોગ સાધ્યો: એ પણ અનુકરણ કરવા લાયક વાત છે. કવિતાને ઢાલવવાનું સાચું સ્થાન પ્રજાના કાન છે. કર્ણપ્રિય કવિતા કેવળ શબ્દ–પટુ બની અર્થનું છીછરાપણું બતાવશે એ પણ એક વહેમીલો ભય છે. ચોપડીઓનાં પાનાં પર ચિતરાતી તમામ કવિતા ક્યાં અંતરને સ્પર્શનારી હોય છે? ગઝલનું બજાર અને હોટલીઆ તત્ત્વ ઓછું કરવાનો પણ ઇલાજ તો એ જ છે, કે નવા મુસ્લિમ શાયરોને ગુજરાતી સાહિત્યના જગતમાં પૂર્ણ અભેદભાવથી અપનાવી લેવા.

ડભોઇમાં મુસ્લિમ કવિ–સંમેલન મળી ગયું. ત્યાં સૌથી શાણું પગલું તો પ્રમુખની પસંદગીનું લેવાયું. મુસ્લિમ ભાઈઓએ શ્રી. સુંદરમની વરણી કરવામાં હિંમત, ઉદાર દ્રષ્ટિ અને પોતાના સાહિત્ય-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાર્યો પરની સ્વતંત્ર ટીકા નોતરવાની તાકાત દાખવી છે. શ્રી. સુંદરમે પોતે સ્વીકારી લીધું તે મુજબ એ તો 'ગઝલ' જેવી મુસ્લિમ કવિતા-સામગ્રીથી સાવ બિનવાકેફ છે. માટે તો એમની પસંદગી વિશેષ તારીફને પાત્ર છે. કેમકે તેમણે ગઝલના નિષ્ણાત કોઈ પરીક્ષક લેખે નહિ, પણ ગુજરાતના સર્વમાન્ય નવકવિ લેખે સુંદરમને સ્થાન આપ્યું.

સંમેલનના સ્વાગતપ્રમુખ ભાઇ સૈયદે પોતાના ટૂંકા ભાષણમાં એક બે મહત્ત્વની વાત ઉચ્ચારી: 'ગુજરાતી ભાષામાં ગઝલો લખીએ છીએ તે ગુજરાતી ભાષાની સમૃદ્ધિને માટે, તેને નિર્મલ બનાવવા માટે, ન કે તેને બગાડવા માટે.'

ત્યારે આજકાલ રચાતી અનેક ગઝલોમાં કચાશ તેમજ ભાષા–બગાડ રહી જાય છે તેના જવાબદાર કોણ છે? સ્વાગતપ્રમુખ હિંમત કરીને કહે છે:

પહેલા જવાબદાર: તો હરકોઇ જોડકણું આવ્યું તેને છાપી નાખનારા અજ્ઞાની તંત્રીઓ.

બીજા જવાબદાર : પક્ષપાતના દોષથી મુકત ન રહી શકનાર ટીકાકારો.

ને ત્રીજું જવાબદાર તત્ત્વ: તે આ શીખાઉ ગઝલોને એ બહાર પડયા પૂર્વે સુંદર હાથે દુરસ્ત કરનારા સારા ગઝલકારની ખામી.

ભાઇ સૈયદે એક વાત ખૂબ સ્પષ્ટતાથી કહી નાખી છે:

'રાજવી કલાપીની ગઝલ પર ટીકા કરવી એ પાપ ગણાય છે. શયદા સાહેબની ગઝલમાં કાંઇ ખામી બતાવવી એટલે શયદા સાહેબની મુનકર થયા બરાબર. મુનાદી સાહેબની ગઝલો માટે કાંઇ કહેવું એટલે તો પરમેશ્વર આગળ માથું ઊંચકવા બરોબર ગણાય છે.'

શ્રી. સુંદરમના ભાષણમાં પણ બળવાન તત્ત્વ જે કહેવું છે તે સ્પષ્ટપણે કહી દેવાની હિંમત મને માલુમ પડી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મને અફસોસ થાય છે કે ગુજરાતના ગૌરવને વધારવા મથતા તમારા જેવા એક સાહિત્યમંડળના પરિચયમાં હું આજ લગી બહુ થોડું જ આવી શક્યો. મારે તમારો પરિચય વહેલો સાધવો જોઇતો હતો.'

આ અફસોસ એકલા શ્રી. સુંદરમનો નહિ પણ આપણામાંના ઘણાખરાનો બનવો ઘટે.

ઘણુંખરું એવું દેખાયા કર્યું છે કે મુસ્લિમ કવિઓનો એક જુદો વાડો છે. એ કહેવું સાવ ખોટું પણ નથી. છતાં ડભોઇ સંમેલનમાંથી શ્રી. સુંદરમને એક સરસ જાણવાનું મળ્યું કે, 'તમારું મુસ્લિમ સાહિત્ય મંડળ એ એક વાડો નથી, પણ મઝાની વાડી છે.'

પછી શ્રી. સુંદરમે મુશાયરાની અગત્ય, કાવ્યરસિકતા જાગ્રત કરવાની ને કવિતાનો પ્રચાર કરવાની દ્રષ્ટિએ સ્વીકાર્યાં છતાં તેની મર્યાદાઓ ચર્ચી: મુશાયરા એ તો કવિતાનું બજાર છે, માલ ત્યાં રજૂ થાય, યોગ્ય કદર ને કસોટી પામે, પણ ત્યાં માલ ઊગી ન શકે. ઉચ્ચ કવિતા બહારથી જન્મતી નથી. કવિતાના સર્જનની પાછળ કામ કરતાં ઊંડાં બળો અને સતત ઉપાસના પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચીને સુંદરમે મુશાયરાનાં ભયસ્થાનો બતાવતાં ઠીક કહ્યું કે, 'જ્યાં ઊંચી રસિકતા હોતી નથી ત્યાં મામુલી ચીજો મોટું સ્થાન લઇ લ્યે છે.'

કેવળ પ્રેક્ષકગણ જ કવિતાની કદર અને અનાદર કરવા બેઠો હોય ત્યાં ઘણું નુકસાન થવાનો શ્રી. સુંદરમે સંભવ બતાવ્યો.

માટે ?

'માટે મુશાયરાનો પ્રદેશ વિસ્તારવો જોઇએ. શીઘ્ર કવિતાને સ્થાન નથી અપાતું તે બહુ ડહાપણ કર્યું છે. કવિતાને રમતગમતનું જ સાધન બનાવી દેજો. આપોઆપ સ્ફુરેલી કવિતાને જ વધુ મહત્ત્વ આપજો. ખાસ પ્રસંગ પર કવિતા ન લખાવજો. પાદપૂર્તિને ગૌણપદે રાખજો.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ને છેલ્લી બે વાતો મહત્ત્વની બતાવી:

ઇસ્લામીઓ તરીકે તમે તમારા પૂર્વજોના અઢળક વિદ્યાવારસાને પ્રાપ્ત કરી સાચા અભ્યાસીઓની રીતે એ વિદ્યાનો ખજાનો અહીં ઉતારો.

અને—

તમે એકલા ઇસ્લામના નહિ, પણ ગુજરાતના પણ પુત્રો છો. ગુજરાતની જીવન-સંસ્કૃતિને સમજો, જૂના ગુજરાતી સાહિત્યકારોની કૃતિઓનો અભ્યાસ કરો. ને ગુજરાતી સાહિત્ય-સિતારાઓને: નરસિંહને, ભાલણને, પ્રેમાનંદને; શામળ, મીરાં, ગોવર્ધનરામ વગેરેને તમે તમારાં જ ગણો.

ને તમે પણ તમારામાંથી ગુજરાતને પ્રેમાનંદો, નાનાલાલો, રમણલાલો કેમ ન આપો?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હવે પછી—

પરિભ્રમણ

[ભાગ ચોથો]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાદા સીધા શબ્દોમાં

હરેક સામાન્ય વાચક વાંચતો વાંચતો એક અથવા બીજી તરેહની આલોચના તો કર્યે જ જતો હોય છે, અને ન કરતો હોય તો તેનો વાચન-વ્યવસાય ઉપકારક પણ શો છે! એ સેંકડો–હજારો સામાન્યોની માનસિક કક્ષામાં રહ્યે રહ્યે મેં જે કાંઇ સાહિત્ય વાંચ્યું–વિચાર્યું, તેના મારા અંતર પર પડેલા પ્રત્યાઘાતોને મેં સાદા સીધા શબ્દોમાં આપ્યા છે.

'એ શબ્દોને આજે ગ્રંથસ્થ કરવાની હિંમત આપનાર પણ મને એ સામાન્ય વાચક–સમૂહના પ્રતિનિધિઓ તરફથી મળેલો સધિયારો જ છે.'

[લેખકના નિવેદનમાંથી]

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.
પોસ્ટ બૉક્સ ૯૭૮ - મુંબાઇ
પોસ્ટ બૉક્સ ૭૩ - અમદાવાદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઝવેરચંદ મેઘાણી કૃત

વિવેચન સંગ્રહો

લોક સાહિત્ય	. ૨- ૮-૦
લોક સાહિત્ય—પગદંડીનો પંથ	. ૦-૧૦-૦
ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય .	. ૧- ૦-૦
ધરતીનું ધાવણ	. ૩- ૮-૦

ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનો

લેખ સંગ્રહો

વેરાનમાં	. ૨- ૦-૦
પરિભ્રમણ	. ૩- ૮-૦
સાંબેલાના સૂર	. ૨- ૮-૦
પરકમ્મા	. ૨- ૮-૦

પ્રાપ્તિસ્થાન

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ફર્નાન્ડીઝ પુલ નીચે, ગાંધી માર્ગ • **અમદાવાદ**

ભીમરાજ બિલ્ડીંગ, ૪૦૫, કાલબાદેવી, **મુંબઇ ૨**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar